

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA ŽURNĀLS

Ieva Pigozne. Tradicionālā apģērba novadu izveides varianti. Latgales piemērs • *Grzegorz Szymborski.* The Duchy of Courland and Semigallia between the Polish–Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire. The Diplomatic Dispute on Charles Christian Wettin's Reign 1759–1763. Analysis of the Selected Aspects • *Ēriks Jēkabsons.* Latvijas Neatkarības karš 1919.–1920. gadā: savējo karavīru noziegumi • *Pēteris Pabērzs.* 1919. gada janvāra un februāra notikumi Kuldīgā: pretrunīgais un noklusētais • *Jana Dreimane.* Alfrēda Rozenberga štāba darbība nacistu okupētajā Latvijā 1941.–1944. gadā: digitalizēto vēstures avotu gaismā • Vēstures avoti • Zinātnes dzīve • Recenzijas • In memoriam

2020

2

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA ŽURNĀLS

DIBINĀTS 1936. GADĀ
ATJAUNOTS KOPŠ 1991. GADA DECEMBRA
IZNĀK DIVAS REIZES GADĀ

Atbalsts LU Latvijas vēstures institūta LU
ilgtermiņa saistību izpildei 2020.–2022. g.
("Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls")

Rīga, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

Dibinātājs
LATVIJAS UNIVERSITĀTES LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTS
Reģistrācijas apliecība nr. 1651
lvi@lza.lv

Atbildīgā redaktore *Dr. hist.* Kristīne Ante
kristine.ante@lu.lv

Redkolēģija:

Asoc. prof. Ph. D. KARI ALENIUSS (*Kari Alenius*), Oulu Universitāte, Somija; Asoc. prof. Dr. hist. DAINA BLEIERE, Rīgas Stradiņa universitāte, LU Latvijas vēstures institūts; Asoc. prof. Hum. m. dr. AUDRONE BLIUJIENE (*Audronė Bliujienė*), Klaipēdas Universitātes Baltijas jūras reģiona vēstures un arheoloģijas institūts, Lietuva; Prof. Ph. D. LAZARS FLEIŠMANS (*Lazar Fleishman*), Stenforda Universitāte, ASV; Prof. Ph. D. JERGS HAKMANS (*Jörg Hackmann*), Ščecinas Universitāte, Polija; Ph. D. MAGNUSS ILMJERVS (*Magnus Ilmjärv*), Tallinas Universitātes Vēstures institūts, Igaunija; Prof. Dr. hist. ALEKSANDRS IVANOVŠ, Daugavpils Universitāte; Prof. Dr. hist. ĒRIKS JĒKABSONŠ, Latvijas Universitāte; D. Phil. METJŪ KOTS (*Matthew Kott*), Upsalas Universitāte, Zviedrija; Vēst. zin. kand., doc. MIHAILS KOVAĻEVŠ, Saratovas Valsts tehniskā universitāte, Krievija; IMANTS LANCMANIS, Latvijas Zinātņu akadēmijas goda loceklis, Baltijas vēstures komisijas (Getingenē) korespondētājloceklis; Prof. Ph. D. ĒRO MEDIJAINENS (*Eero Medijainen*), Tartu Universitātes Vēstures un arheoloģijas institūts, Igaunija; Prof. emer., Ph. D. ANDREJS PLAKANS, Aiovas Valsts universitāte, ASV; Vēst. zin. kand., doc. TAMĀRA PUŠKINA, Maskavas Valsts universitāte, Krievija; Prof. Dr. habil. hist. AIVARS STRANGA, Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, Latvijas Universitāte; Hum. m. dr. ŽILVĪTIS ŠAKNIS (*Žilvytis Šaknys*), Lietuvas Vēstures institūts, Lietuva; Doc. Ph. Dr. LUBOŠŠ ŠVECS (*Luboš Švec*), Kārļa Universitātes Starptautisko studiju institūts, Čehija; Asoc. prof. Ph. D. IEVA ZAĶE, Rovana Universitāte, ASV; Dr. hist. GUNTIS ZEMĪTIS, LU Latvijas vēstures institūts

Žurnālā ievietotie zinātniskie raksti ir recenzēti
Articles appearing in this journal are peer-reviewed

No 2012. gada "Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls" ir iekļauts EBSCO datubāzē
Academic Search Ultimate.

From 2012, "Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls" has been included in the EBSCO
database *Academic Search Ultimate*.

Redakcijas adrese
Kalpaka bulv. 4, 126. ist., Rīgā, LV-1050, tālr. 26556776

Redaktors:
Antra Legzdīņa (angļu val.)
Ināra Stašulāne (latviešu val.)
Māksliniece *Ināra Jēgere*
Maketētāja *Margarita Stoka*

Iespiests SIA "Drukātava",
Reģ. Nr. 40003744728

ISSN 1025–8906
<https://doi.org/10.22364/lviz.112>

© LU Latvijas vēstures institūts, 2020

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA ŽURNĀLS • 2020 Nr. 2 (112)

SATURS/CONTENTS

ZINĀTNISKIE RAKSTI/SCIENTIFIC ARTICLES

- Ieva Pīgozne.* Tradicionālā apģērba novadu izveides varianti. Latgales piemērs/
Ieva Pīgozne. Versions of Dividing Traditional Dress into Regions. Example of Latgale 5
- Grzegorz Szymborski.* The Duchy of Courland and Semigallia between the Polish–Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire. The Diplomatic Dispute on Charles Christian Wettin's Reign 1759–1763. Analysis of the Selected Aspects/
Gžegožs Šimborskis. Kurzemes un Zemgales hercogiste starp Polijas-Lietuvas valsti un Krievijas impēriju. Diplomātiskais strīds par Kārļa Kristiana Veitina valdīšanu, 1759–1763. Atsevišķu aspektu analīze 32
- Ēriks Jēkabsons.* Latvijas Neatkarības karš 1919.–1920. gadā: savējo karavīru noziegumi/
Ēriks Jēkabsons. Latvian War of Independence in 1919–1920: Crimes of Latvian Army Soldiers 65
- Pēteris Pabērzs.* 1919. gada janvāra un februāra notikumi Kuldīgā: pretrunīgais un noklusētais/
Pēteris Pabērzs. Events of January and February 1919 in Kuldīga: the Contradictory and the Concealed 94
- Jana Dreimane.* Alfrēda Rozenberga štāba darbība nacistu okupētajā Latvijā 1941.–1944. gadā: digitalizēto vēstures avotu gaismā/
Jana Dreimane. Activities of the Reichsleiter Rosenberg Taskforce in Nazi-Occupied Latvia in 1941–1944: in the Light of Digitized Historical Sources 116

VĒSTURES AVOTI/SOURCES OF HISTORY

- Ieva Pauloviča.* Mālpils pils 1582. un 1590. gada revīziju protokoli/
Ieva Pauloviča. Audit Records of Mālpils Castle in 1582 and in 1590 161

ZINĀTNES DZĪVE/SCIENTIFIC LIFE

- Edīte Pauna, Agita Misāne.* Nāves studiju konferences
2020. gadā176
- Kristīne Beķere.* Starptautiskā konference “Cilvēks un
karš. Atzīmējot simtgadi kopš Neatkarības kara beigām
Latvijā”183
- Mārcis Kalniņš.* Zinātniskā konference “Cilvēktiesību
loma un nozīme kultūras mantojuma jomā: vērtības,
tiesības un mantojums interešu grupu saskarsmē”187

RECENZIJAS/REVIEWS

- Kristīne Zaļuma.* *Neredzamā bibliotēka: Latvijas
Nacionālās bibliotēkas 14 vēsturiskās kolekcijas.* Rīga:
LNB, 2019 (aut. *Rasa Pārpuce-Blauma*)192
- Aiga Bērziņa, Guntis Vāveris.* *Drošības dienests
starpkaru Latvijā, 1918–1940: vēsture.* Rīga: Valsts
drošības dienests, 2020 (aut. *Aivars Stranga*).....197

IN MEMORIAM

- Tamāra Puškina (16.04.1945.–29.09.2020.)
(aut. *Antonija Vilcāne*).....201
- Atvadu vārdi arheoloģei un numismātei
Tatjanai Bergai (09.12.1944.–02.10.2020.)
(aut. *Antonija Vilcāne*).....203

AUTORI/AUTHORS206

ZINĀTNISKIE RAKSTI

<https://doi.org/10.22364/lviz.112.01>

TRADICIONĀLĀ APĢĒRBA NOVADU IZVEIDES VARIANTI. LATGALES PIEMĒRS*

Ieva Pīgozne

Dr. art., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, pētniece.
Zinātniskās intereses: latviešu apģērba vēsture; strādā pie monogrāfijas par tradicionālo apģērbu Latgalē 19. gadsimtā.

Latviešu apģērba vēstures pētnieki vairākkārt izstrādājuši 19. gadsimtā valkātajā tradicionālā apģērba daļījumu nelielos novados un tam atbilstošas novadu kartes. Balstoties uz šajos novados saglabātajām tradicionālā apģērba daļām un izceļot atšķirīgo, veidoti novadu tautastērpi. Pētījuma mērķis ir izziņāt novadu iedalījuma tapšanas gaitu un pamatotību attiecībā uz Latgales tradicionālo apģērbu. Lai noskaidrotu, kā šādi novadi izveidoti, pētītas līdz šim tapušās novadu kartes, izsekots novadu pamatojumos lietotajai argumentācijai un analizēts, cik unikālas un kādā laika posmā izteiktas ir tās pazīmes apģērbā, pēc kurām Latgalē nošķirts katrs novads. Secinājumi ļauj pārskatīt līdzšinējo uz ģeogrāfiskām atšķirībām fokusēto pieeju tradicionālā apģērba izpētē.

Atslēgas vārdi: latviešu tradicionālais apģērbs, 19. gadsimts, novads, karte.

IEVADS

Teju katrā lielākā pētījumā par tradicionālo apģērbu Latvijā pētījuma autori piemin īpašus novadus, kuros apģērbam raksturīgas noteiktas iezīmes. Šie novadi parasti ir mazāki par kultūrvēsturiskajiem novadiem, un uz tajos saglabājušos tradicionālā apģērba daļu pamata veidoti šo novadu tautastērpi. Pētījuma mērķis ir izziņāt novadu iedalījuma tapšanu un pamatotību attiecībā uz Latgales tradicionālo apģērbu. Lai noskaidrotu, kā

* Raksts sagatavots Eiropas Reģionālās attīstības fonda finansētā pēcdoktorantūras pētniecības projekta Nr. 1.1.1.2/VIAA/1/16/092 “Apģērba attīstība Latgalē 19. gadsimtā” ietvaros.

šādi novadi izveidoti, pētītas līdz šim tapušās novadu kartes, izsekots izmantotajai argumentācijai un analizēts, cik unikālas un kādā laika posmā izteiktas ir tās pazīmes apgērbā, pēc kurām Latgalē nošķirts katrs novads.

Ar nosaukumu “Latgale” šī pētījuma ietvaros apzīmēti trīs latviešu apdzīvotie apriņķi Vitebskas guberņā 19. gadsimtā. Tie seši pagasti, kuri ietilpa Pleskavas guberņā un starpkaru periodā tika iekļauti Latvijas Republikā, pētījumā nav analizēti, jo diemžēl muzeju krātuvēs apgērba gabalu no tiem nav. Pētījuma avotu bāzi veido Latvijas Nacionālā vēstures muzeja (turpmāk LNVM), Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja (turpmāk LEBM), Latgales Kultūrvēstures muzeja (turpmāk LKM) un Igaunijas Nacionālā muzeja (turpmāk ERM) krājuma priekšmeti, to skaitā apgērba daļas un Pieminekļu valdes ekspedīciju materiāli, publicētie rakstītie un ikonogrāfiskie avoti. Citos Latgales muzejos un Pleskavas Valsts apvienotajā vēstures, arhitektūras un mākslas muzejā – rezervātā šī pētījuma vajadzībām noderīgus materiālus nav izdevies atrast.

Latviešu tradicionālā apgērba novadu iedalījuma izveide līdz šim nav pētīta. Tās izpēte uzsākta, saskatot ierobežojumus apgērba pētniecības procesā, kādus rada pieturēšanās pie novadu dalījuma, un rodoties šaubām par novadu izveides pamatotību.

TRADICIONĀLĀ APĢĒRBA LIECĪBAS UN TO (NE)NONĀKŠANA MUZEJU KRĀJUMĀ

Liela daļa 19. gadsimta apgērba valkāšanas un izgatavošanas tradīciju ir zudusi. Tomēr daļu no tām iespējams pētīt un rekonstruēt pēc saglabātajiem avotiem – apgērba daļām, zīmējumiem, fotogrāfijām un aprakstiem. Kopš 20. gadsimta 20. gadiem tradicionālā apgērba pētnieki un popularizētāji ir vairākkārt veidojuši novadu kartes, iezīmējot Latvijas teritorijā robežas, kuru ietvaros 19. gadsimtā valkāts katram novadam raksturīgs apgērbs. Tomēr līdz brīdim, kamēr tradicionālā apgērba valkāšana tika iedalīta novados, attēlojot tos uz kartes,

katrā no to radišanas posmiem procesu ietekmēja iesaistīto cilvēku izvēles.

Vispirms jau paši 19. gadsimta apģērba valkātāji ietekmēja to, kuri apģērba gabali saglabājās un kādu iemeslu pēc. Lielākā daļa apģērbu diemžēl nesaglabājās, jo tika novalkāti, pāršūti, izlietoti bērnu autiņos, lupatās vai tieši otrādi – kā labākais, kas cilvēkam bija, nonāca kopā kopā ar savu valkātāju. Daļa saglabājās tāpēc, ka netika novalkāti (nebija ērti, nepatika vai – tieši otrādi – tika ļoti taupīti utt.), daļa saglabājās nejaušības pēc. Apģērba nolietošanās, otrreizējas izmantošanas un citi saglabāšanās un nesaglabāšanās aspekti iztīrāti atsevišķā rakstā.¹

Nākamajā notikumu attīstības posmā, kad tradicionālais apģērbs vairs netika valkāts, atsevišķi priekšmeti nonāca muzejos. Rīgas Latviešu biedrības un Pieminekļu valdes ekspedīcijas, kuru laikā tika vākti priekšmeti, nesavāca visus saglabājušos priekšmetus. Ekspedīcijām nepietika jaudas, laika un finansējuma apmeklēt visas lauku sētas. Tāpat tām bija savas prioritātes un vēlmes attiecībā uz to, ko meklēt, ko vākt, ko neņemt.² Pieminekļu valdes dokumentācija liecina, ka ekspedīcijas vispirms meklēja greznas, savdabīgas un latviskas lietas. Tātad prioritāte bija goda, nevis ikdienas apģērba gabals, neredzēts, nevis tāds, kāds jau bija savākts kaimiņu pagastā vai kādā no agrākām ekspedīcijām. Turklāt pat gadījumos, kad priekšmeti bija saglabājušies, tos neņēma, ja tie neatbilda sava laika priekšstatiem par latviskumu.

To apliecina šāds piemērs. Rakstītajos vēstures avotos, sākot ar 1845. gadu, vairākkārt pieminēti Latgalē populāri raibas, krāsainas kokvilnas lakati un priekšauti.³ Muzeju krājumos tādu nav. Vispirms tāpēc, ka raiba, krāsaina kokvilna tika uzskatīta par neatbilstošu latviskajai gaumei, un arī tāpēc, ka jau 1923. gadā tika nolemts, ka latviešiem priekšauti pie goda tērpa nepiedien.⁴ Pieminekļu valdes ekspedīcijas, kas darbu Latgalē uzsāka 1925. gadā, ievēroja šo ideoloģisko nostāju. Tādējādi LNVM krājumā priekšautu ir ļoti maz – no Latgales tikai 20. Iespējas izziņāt, cik daudzi priekšauti bija saglabājušies vēl pirms

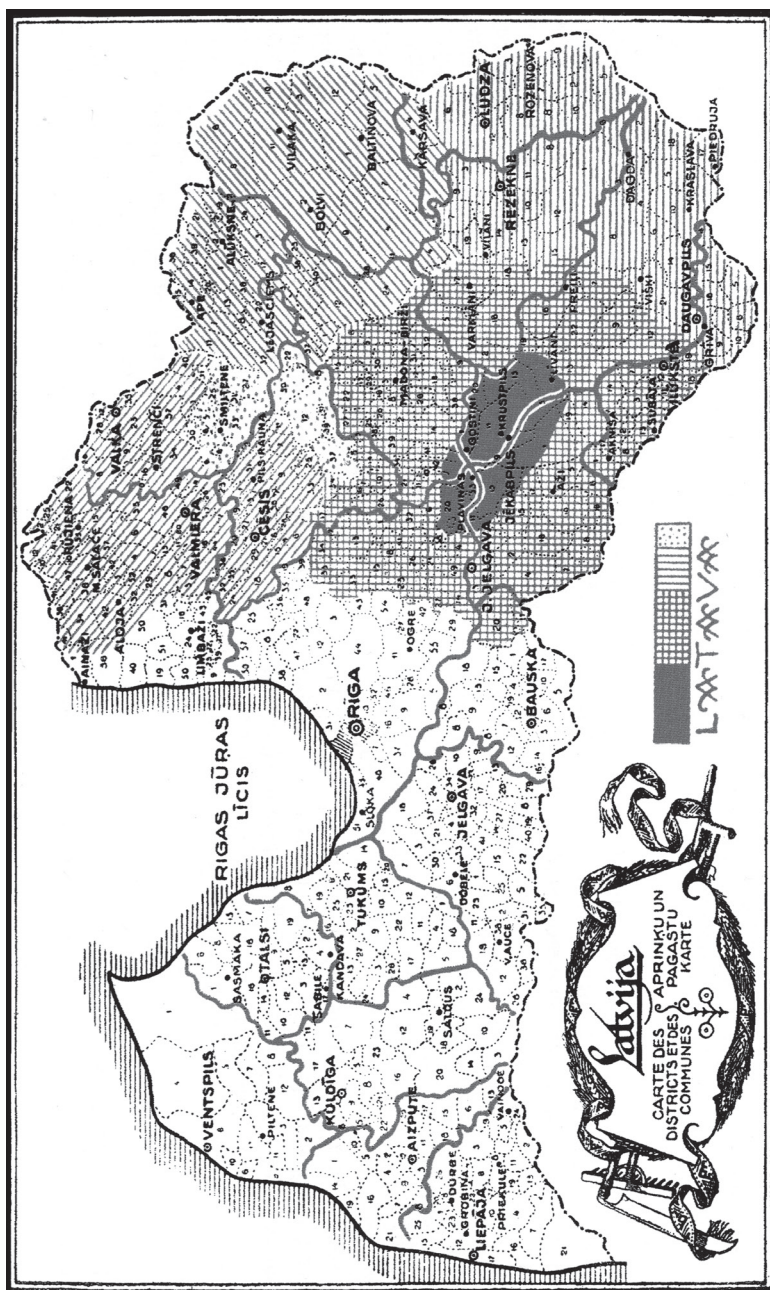
100 gadiem un cik daudzus no tiem nepaņēma muzejam, diemžēl irniecīgas. Tradicionālais apģērbs kā ierocis cīņā par latviešu kā senas un bagātas kultūras tautas apliecinājumu izmantots teju visos starpkaru perioda izdevumos, kas veltīti latviešu tērpiem. Tādējādi ideoloģiskie apsvērumi deformējuši vēstures liecību vākšanas, izpētes un popularizēšanas procesu.

Balstoties uz iepriekš minētajiem gadījuma, izlases un ideoloģisku apsvērumu vārdā muzejā nonākušajiem priekšmetiem, kuri pārstāv diezgan plašu laika posmu – no 18. gadsimta beigām līdz 20. gadsimta sākumam, starpkaru periodā no tiem tika izveidoti novadu tērpi. Tolaik gan netika īpaši ņemti vērā rakstītie un ikonogrāfiskie vēstures avoti, tāpat netika ievērota hronoloģija jeb apģērba gabalu piederība noteiktam valkāšanas laikam.⁵ Toties tika ņemti vērā tādi argumenti kā greznums, latviskums un atšķirības starp pagastiem un novadiem. Kopsolī ar šiem procesiem tika izveidotas arī vairākas apģērba novadu kartes.

TRADICIONĀLĀ APĢĒRBA NOVADI UN KARTES

Pirmais dedzīgākais ģeogrāfisko atšķirību apģērbā aizstāvis bija etnologs un rakstnieks Miķelis Skruzītis (1861–1905),⁶ taču līdz atsevišķu novadu izdalīšanai un to kartografēšanai tika noņākts starpkaru periodā, kad pirmo apģērba tradīciju karti izveidoja mākslinieks Rihards Zariņš (1869–1939).⁷ Viņš tradicionālā apģērba liecībās meklēja latvisko, turklāt, vadīdamies galvenokārt pēc mākslinieciskās gaumes, iezīmēja arī latviskuma centru, izvirzot koncepciju par Latavu un Krustpils apvidu kā tās centru. Tāpat viņš meklēja savdabīgas iezīmes, kas katrā vietā būtu atšķirīgas no citiem. Kā galveno kritēriju novadu robežām viņš izvirzīja villaiņu rotājumus. (Šeit un turpmāk raksta autores pasvītrojumi.)

Lai būtu parocīgāki runāt par to lielo Latvijas daļu, kas gan savos atsevišķos novados uzrāda arī dažas raksturīgas vietējas īpatnības, tomēr visumā sastāda vienu lielu radniecisku vienību, pieturēsimies pie nosaukuma Latava. [...]

1. att. Rihards Zariņš. Latvava. No: Rihards Zariņš (red.) (1990). *Latvju raksti = Ornement letton: Tautas maksla uzvalkos, audumos, būvēs, podniecībā utt. Pēc materiāliem valsts un privātos krājumos.* 2. sēj. Paris: Le livre letton, 1. lpp.

Tumšākais zaļais plankums apzīmē šā izplatījuma kultūras centru, krustotās līnijas – kultūras centra ietekmes stipru izstarojumu, un vienkāršās paralēlās līnijas – tos apgabalus, kas gan visumā pieskaitāmi pie Latavas, tomēr kā nomales un pierobežas apgabali jau uzrāda arī zināmu ietekmi no kaimiņu tautām. [...]

Savu kultūrālo pārsvaru Krustpils apgabals ir uzturējis pat līdz mums daudz tuvākiem laikiem. Nekur Latvijā nav uzglabājušās, piemēram, tik grezni izrakstītas jaunākā laika villaines, šis latviešu sieviešu uzvalka visraksturīgākais piederums, kā Krustpils apgabalā. [...]

Krustpils tagadējo laiku villaiņu valkāšanas veids sastopams visā Latavā, tāpat pāri Daugavai Sēļu zemē, Zemgalē, pie tāmniekiem un Alsungā, tā tad pilnīgi visā tagadējā Latvijā, izņemot kursu pagastus Lejas-Kurzemē. Šis villaines valkāšanas veids tamdēļ uzskatāms par tipiski latvisku.⁸

Riharda Zariņa izdoto “Latvju rakstu” padziļinātu analīzi publicējusi Aija Jansone, norādot uz izdevumā pieļautajām kļūdām, kā arī laikabiedru pausto Zariņa Latavas koncepcijas kritiku.⁹ Tomēr par to, ka šī koncepcija atzīta par ja ne atbalstāmu, tad vismaz pieļaujamu, liecina “Latvju rakstu” atkārtotie izdevumi. Būtiski atzīmēt, ka Zariņš atsauca uz *Krustpils un apkārtnējos pagastos savākto bagātīgo etnografisko materiālu*¹⁰ kā apliecinājumu šī novada izcilībai, taču neievēro, ka bagātīgais materiāls norāda uz to, ka no citām vietām Latvijā priekšmeti retāk saglabājušies vai nav savākti, tādējādi neļaujot spriest par kopējo situāciju. Tajā pašā laikā vērtīgs ir viņa novērojums par villaini un tās valkāšanas veidu kā kopīgu tradīciju gandrīz visā Latvijas teritorijā.

1930. gadā pilnīgi citu karti izveidoja Valsts vēsturiskā muzeja vadītājs, etnogrāfs un kartogrāfs Matīss Siliņš (1861–1942), kurš arī pats 20. gadsimta sākumā bija devies ekspedīcijās vākt materiālus toreizējam Rīgas Latviešu biedrības muzejam. Šajā kartē ir 23 novadi, no kuriem Latgales teritorijā un nedaudz ārpus tās iekļaujas seši.¹¹ Tomēr, kā liecina Matīsa Siliņa darbības pētnieku apraksti, viņš uzrādīto novadu savdabību faktiski

2. att. Latvija etnogrāfiski pēc tautisko uzvalku un rotas lietu līdz šim ievāktiem materiāliem. Etnogrāfiskais materiāls Matīsa Silīņa apstrādājumā. Rīga, 1930. LNVM (CVVM 249960)

pats veicināja: *Dodamies uz dažādiem Latvijas apgabaliem vākt muzejam priekšmetus, viņš lielākoties izvēlējās nevis ikdienas sadzīves priekšmetus un apģērba piederumus, bet gan īpašas, greznas un konkrētam novadam raksturīgas lietas. Šāda izvēle tolaik bija raksturīga lielākajai daļai 19. gs. beigū un 20. gs. sākuma etnogrāfisko priekšmetu kolekcionāriem.*¹²

*Matīss Siliņš uzstājīgi pieprasīja izcelt īpašo, kas ir katra novada tekstilijās un cita materiāla darinājumos.*¹³

Arī Matīsa Siliņa izveidoto karti, vairāk gan tai atbilstošo sistēmu muzeja krājumā un pieņemtos novadu nosaukumus, kritizēja laikabiedri.¹⁴

Arheologa un etnogrāfa Adolfa Karnupa (1904–1973) un aušanas meistares Elgas Kivickas (1905–1970) sagatavotajā izdevumā “Novadu tērpī” ievietota apģērba tradīciju novadu karte ar 15 novadiem,¹⁵ kura turklāt atbilst atsevišķi izdoto burtnīcu saturam un numerācijai. Pēc uzrādītajiem novadiem, izceļot atšķirības, veidoti arī tautastērpa komplekti. Ne priekšvārdā, ne ievadā autori nesniedz pamatojumu šādam novadu dalījumam, vien atzīst, ka izdevums sagatavots par goda tērpiem, nepievēršot uzmanību ziemas un darba apģērbam.¹⁶ Šajā kartē Latgales daļa sadalīta trijos novados – ziemeļu, dienvidu un Krustpils apkārtnes apgabalā. Jāatzīmē, ka Latgales rietumu daļa iekļauta Vidzemē. Kaut arī “Novadu tērpī” laikabiedru kritiku neizpelnījās vai nepaspēja izpelnīties un par to popularitāti liecina atkārtotie izdevumi un plašais lietojums tautastērpu izgatavotāju lokā, šī izdevuma zinātniskā kvalitāte atpaliek no Karnupa 1936. gadā publicētā apģērba vēsturiskās attīstības pārskata, kurā nekādas novadu robežas autors neiezīmē.¹⁷

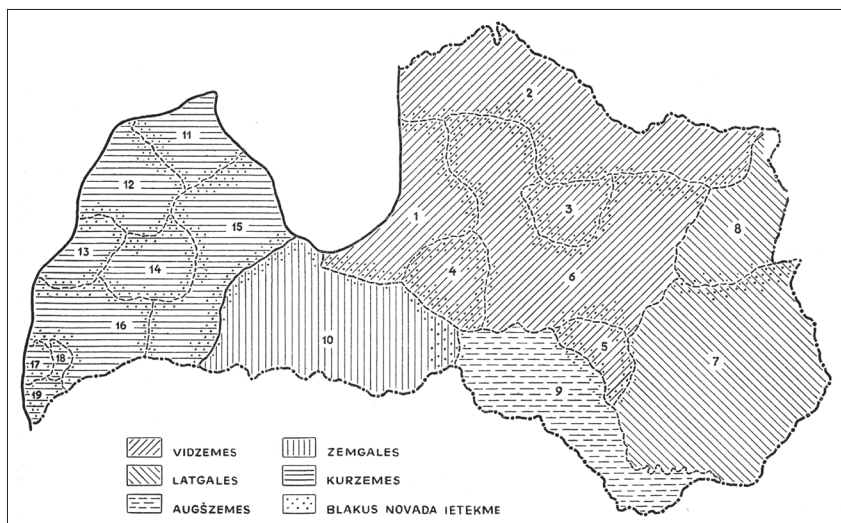
Paralēli jau pieminētajām kartēm savu novadu karti piedāvājis arī literatūrzinātnieks un etnogrāfs Jānis Niedre (1909–1987). Vispirms viņš, vēl būdams Valsts vēsturiskā muzeja darbinieks, 1931. gadā publicējis apskatu “Sievietes apģērbs Latvijas atsevišķos novados”, izdalīdams 29 novadus, no kuriem Latgales teritorijā pilnībā vai daļēji iekļauti seši.¹⁸ Novadu savdabība meklēta sieviešu goda apģērbā, bieži vien kā būtiskākos raksturlielumus

3. att. Latvijas novadi. No: [Adolfs Karnups, Elga Kivicka] (1939). Ievads. *Novadu tērpi*. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības kamera, IX lpp.

4. att. Jānis Niedre. Latvijas PSR etnogrāfisko novadu karte. No: Jānis Niedre (1946). *Latvju raksti*, I. Rīga: VAPP

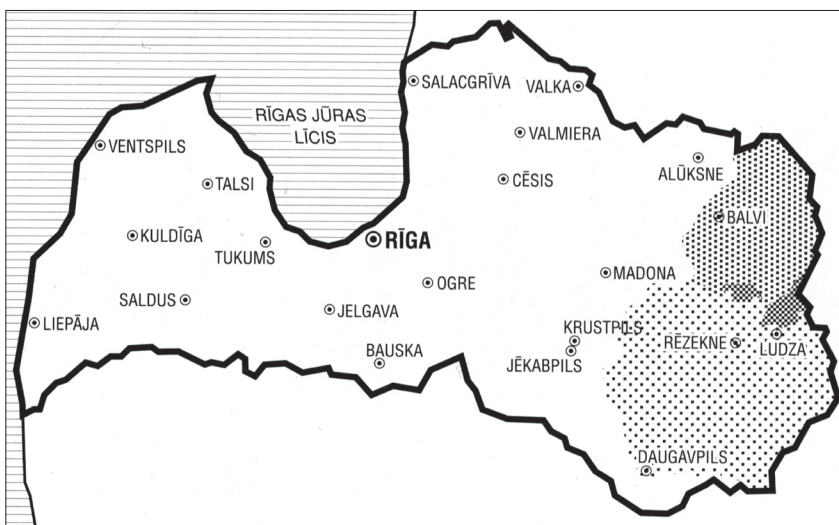

5. att. Mirdza Slava. Latviešu apģērbu kompleksi un to lokālie varianti 19. gs. sākumā. No: Mirdza Slava (1966). *Latviešu tautas tērpi* (Arheoloģija un etnogrāfija, VII). Rīga: Zinātne, 21. lpp.

izceļot krāsu salikumu un ornamentu. Būdam vien 22 gadus vecs un strādādams Matīsa Siliņa vadītajā muzejā, sākotnēji novadu dalījumā Niedre acīmredzami ietekmējies no Siliņa uzskatiem un izstrādātās sistēmas. Taču jau tad viņš atzinis: *Tomēr dažas kopīgas pazīmes mēdz būt arī vairākiem apvidiem kopā, veidojot lielākus novadus. Visa Latvija sadalāma divi pusēs: austrumos un rietumos.*¹⁹

Niedres vērojums par to, ka starp dažādiem apgabaliem vairāk kopīga nekā atšķirīga, rezultējies viņa izstrādātajā deviņu novadu kartē, kura publicēta 1946. gadā izdotajos “Latvju rakstos”.²⁰ Tā ir ievērojams pretstats iepriekšējām sīki iedalītajām kartēm, jo lielā daļā Latvijas novadi nav izdalīti. Latvijas austrumu daļa attēlota kā viens liels novads, kurā atsevišķu savdabīgu saliņu veidā iezīmēta Lielvārdes, Piebalgas un Krustpils apkārtnē.

Divdesmit gadus vēlāk citu karti ar 19 novadiem publicēja etnogrāfe Mirdza Slava (1924–2001) savā grāmatā “Latviešu tautas tērpi”, kas izdota 1966. gadā.²¹ Šī karte koriģē to iedalījumu,

6. att. Zīle Bremze, Velta Rozenberga, Ilze Ziņģīte. [Latgales novadu karte]. No: Zīle Bremze, Velta Rozenberga, Ilze Ziņģīte (sast.) (2003). *Latviešu tautas tērpi*. III sēj.: Zemgale, Augšzeme, Latgale. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 178. lpp.

kuru radīja Karnups un Kivicka, publicēdami tērpus 15 burtnīcās. Runājot par apgērba iedalījumu novados, Slava rosināja visas Latvijas tērpus iedalīt piecos kompleksos (Kurzeme, Zemgale, Augšzeme, Latgale, Vidzeme), kuru robežas lielā mērā sakrīt ar seno cilšu apdzīvotības robežām. Viņa rakstīja: *Šo piecu pamatkompleksu ietvaros iespējams izdalīt vairākus lokālus variantus (novadus), kas izveidojušies 19. gs. [...] (Vīriešu apgērba īpatnības izdalītas tikai piecos kompleksos.) Izveidojot kompleksus, ņemtas vērā visas apgērba daļu īpatnības, kā piegriezums, tā arī ornamenti; lielāka nozīme šai ziņā ir krekla īpatnībām [...] Par pamatu tērpa rotājuma analīzei ņemts goda apgērbis, jo tā rotājums ir visbagātākais.*²²

Sniegtajā pamatojumā redzams, ka sīkāk novadi iedalīti, galvenokārt balstoties uz sieviešu goda kreklu atšķirībām, tomēr monogrāfijas tekstā liela uzmanība pievērsta arī sieviešu goda brunču īpatnībām.

Visbeidzot Latvijas tradicionālā apgērba novadu kartes iekļautas 1995.–2003. gadā trīs sējumos iznākušajā LNVM

Etnogrāfijas nodaļas sagatavotajā izdevumā “Latviešu tautas tērpi”. Tur Latgalē iezīmēti Ziemeļlatgales un Dienvidlatgales novadi,²³ savukārt Krustpils novads pieskaitīts Vidzemei, bet kartē diemžēl neprecīzi attēlots un atdalījies no pašas Krustpils.²⁴

Izdevuma autore etnogrāfes Zīle Bremze, Velta Rozenberga un Ilze Ziņģīte nepamato Krustpils apkārtnes iekļaušanu Vidzemē, tikai piemin, ka novada sieviešu apģērbā raksturīgi īpatnēji krekli ar krāsainas dzijas izšuvumu, rūtaini brunči un Vidzemei tipiskās torņa cepures. Autore atzīst, ka krekli ar krāsaino izšuvumu darināti pēc 18. gadsimta (un 19. gadsimta sākuma) modes, kamēr rūtainie brunči modē bijuši daudz vēlāk (19. gadsimta vidū un otrajā pusē). Tomēr piedāvātajās tērpu komplektācijās arvien vērojama hronoloģiskā nesakritība. Lai Krustpils novadu vispār izdalītu atsevišķi, autore piemin tam raksturīgās Krustpils tipa villaines.²⁵ Ziemeļlatgalē kā galvenās novada atšķirīgās pazīmes uzrādīti sieviešu goda krekla rakstainā triniša audums un izrakstītie uzpleči, kā arī balta auduma brunči ar rotājumu apakšmalā.²⁶ Atzīmēts, ka Dienvidlatgalē šādu kreklu un brunču nav, taču tajā pašā laikā pieminēts: *Latgales brunču atšķirības iezīmējas nevis pēc to darināšanas vietas, bet gan pēc laika posmiem, kad tie darināti.*²⁷

Tradicionālā apģērba novadu kartēšanas pārskats liecina, ka divu vienādu iedalījumu nav bijis. Katrā nākamajā izdevumā autori piedāvājuši atšķirīgu novadu dalījumu, turklāt parasti nav paskaidrojuši, pēc kādiem principiem novadu robežas iezīmētas. Nereti ir pieminēts, pēc kādiem apģērba gabaliem kā raksturīgiem kādam novadam vilktas robežas. Tādējādi redzams, ka autori balstījušies uz sieviešu goda tērpa sastāvā esošu apģērba gabalu dizaina atšķirībām (piemēram, villaiņu rotājumu un valkāšanas veidu, apģērba krāsām, ornamentu, kreklu piegriezumu, audumu), tomēr ne vienmēr vienām un tām pašām. Šī situācija vedina domāt, ka tradicionālā apģērba dalījums novados nav nemaz tik uzskatāms un pārlicinošs, ar to saistās neskaidrības un metodoloģiskas problēmas, jo vienotu vai skaidri definētu kritēriju, pēc kuriem iedalīt novadus, nekad nav bijis.

NOVADU PAZĪMJU ANALĪZE SASAISTĒ AR AVOTU
LIECĪBĀM

Tuvāk apskatot pazīmes, pēc kādām sīkāk dalīta Latvijas teritorija un īpaši Latgale, iespējams veikt padziļinātu to analīzi hronoloģiskā un ģeogrāfiskā kontekstā sasaistē ar avotu liecībām.²⁸

Zariņš, kā arī Bremze, Rozenberga un Ziņģīte par vienu no izteiksmīgiem un grezniem apģērba elementiem, pēc kuriem iezīmēt Krustpils novadu, uzskata tā dēvētās Krustpils villaines. Tās ir uz balta, trinīti austa vilnas pamata darinātas villaines ar raksta joslām galos un malās svītru, kātu, ķēžu, klājdūriena un citu dūrienu tehnikā, kurām malās un galos var būt pievienoti celu apaudi ar izlasīto rakstu. Šo villaiņu darināšanas un valkāšanas laiks Latvijas teritorijā ir 18. gadsimta pēdējā trešdaļa un 19. gadsimta pirmā puse.²⁹ Krustpils villaines padziļināti pētījusi etnoloģe Aija Jansone, iezīmējot arī līdz mūsdienām muzeju krātuvēs saglabājušos villaiņu izplatības areālu. Tas iekļauj lielu daļu Latgales, Sēlijas un Austrumvidzemes pagastu.³⁰

Ilze Ziņģīte rakstā par sēļu kultūras elementiem tradicionālajā apģērbā tuvāk analizējusi ne tikai Krustpils villaiņu, bet arī kreklu ar krāsainajiem izšuvumiem, uz sarkanās pamatnes darināto ziļu vainagu, rakstaino jostu, kā arī zeķu un cimdu ar krāsainu ornamentu izplatību. Visiem šiem apģērba piederumiem sniegtas izplatības areālu kartes, kurās redzams, ka neviens no tiem nav sastopams tikai Krustpils pagastā, jo tādi saglabājušies no visai attālām vietām. Kaut arī Ziņģīte argumentē, ka šo priekšmetu lietošanas un tā dēvēto sēlisko izlokšņu areāls sakrīt, tomēr kartes šo pieņēmumu neapstiprina.³¹ Katram no pieminētajiem apģērba gabaliem uzrādītas viena vai vairākas savstarpēji nesaistītas valkāšanas teritorijas, kuras lielākoties izvietojušās Vidzemes austrumu un dienvidu daļā, Latgales rietumos un Sēlijā. Attiecībā uz visu rotāto un nerotāto villaiņu valkāšanas veidu jāpiebilst, ka tāds tiešām pazīstams visā Latvijas teritorijā, ar nelielu izņēmumu Dienvidkurzemē, kā jau atzīmējis Zariņš.

Tajā pašā laikā būtiski atzīmēt, ka no Krustpils un tai tuvākajiem pagastiem Ungurmuižas un Vīpes villaines saglabājušās samērā lielā skaitā, jo no 19. gadsimtā Vitebskas guberņā iekļautajiem trijiem apriņķiem tieši no Krustpils apkārtnes priekšmeti muzejos nonākuši visvairāk. Tas var būt skaidrojams ar to, ka šajos pagastos dzīves līmenis bija nedaudz augstāks un tāpēc cilvēki senākus apģērba gabalus ne vienmēr bija spiesti pilnībā novalkāt vai izmantot atkārtoti,³² bet tos varēja saglabāt arī kā piemiņu. Par to, ka tieši izšūtās Krustpils villaines glabātas kā piemiņa no kādas sen aizgājušas radnieces, stāsta gandrīz visi teicēji, no kuriem šīs villaines iegūtas Pieminekļu valdes ekspedīciju laikā 1925.–1927. gadā. Piemēram, Daugavpils apriņķa Rudzātu pagastā Odums Klaužs 1927. gadā nodevis Pieminekļu valdei villaini, par kuru pierakstītas ziņas: *Villaines vecums vairāk par 100 gadiem. Darinājusi Oduma Klauža mātes vecmāte. [...] Ir zināms, ka Oduma Klauža vecmāte mantojusi no savas mātes, kura to, kā domājams, arī audusi, kaut gan skaidru ziņu par to trūkst. A. Klauža vecmāte mirusi 1926. gadā, sasniedzot 96 gadu vecumu. Sīkākas ziņas par villaines izgatavošanas laiku nebija iespējams ievākt, jo īpašnieki nezināja. Skaidri gan ir zināms, ka villaini pagatavojuši Klauža dzimtas priekšteči, jo viņa tikai tamdēļ bija palikusi vēl vesela, ka tagadējie īpašnieki to turēja kā senu laiku piemiņu. Oduma Klauža vecmātei bijušas divas villaines, kuras viņa mirstot dāvinājusi saviem diviem dēliem (katram savu).*

Jau pieminēto kreklu ar krāsainas vilnas izšuvumu un iešūtiem uzplečiem kā īpašu Krustpils novada pazīmi pieminējušas ne tikai Bremze, Rozenberga un Ziņģīte, bet arī Slava.³³ No Latgales nākuši krekli ar krāsainas vilnas dzijām izšūtu stāvu apkakli un taisniem dūrgaliem LNVM krājumā ir tikai divi (Krustpils CVVM 12665 un CVVM 177640), vēl saglabājušās divas atsevišķas apkakles (Vīpe CVVM 12739, Krustpils CVVM 12744) un viena piedurkne (Krustpils CVVM 12736). Apkakle no Krustpils pēc darināšanas veida nedaudz atšķiras un ir ļoti līdzīga apkaklei Sēlijā (CVVM 12741) un krievīņu krekla

apkaklei Zemgalē (CVVM 12772). Pārējo priekšmetu rotājums līdzinās Austrumvidzemē (Cesvaine CVVM 12740, CVVM 12745) un Sēlijā valkātajiem krekliem (CVVM 12742, CVVM 12743, Dignāja – Slate CVVM 12734, Dignāja – Slate CVVM 12735). Šie nav vienīgie krekli no Austrumvidzemes un Sēlijas, kas glabājas muzeju krātuvēs, pārējiem izšuvums veidots ar baltu vai sarkanu diegu.

Būtiski atzīmēt, ka krāsainas vilnas dzijas izšuvums bija populārs Eiropā 17. un 18. gadsimtā, bet Latvijas teritorijā zemnieku apģērbā tas sastopams vēl 19. gadsimta pirmajā pusē, pirms šī tradīcija izzudusi pavisam.³⁴ Tādēļ ar krāsainas vilnas dzijas izšuvumu rotātie krekli atzīstami par senāki rotāšanas tradīcijai piederīgiem nekā tie, kuri rotāti ar baltiem vai sarkaniem izšuvumiem.³⁵ Iespējams, to darināšana un valkāšana Austrumvidzemē, Rietumlatgalē un Sēlijā pastāvēja ilgāk nekā citviet, tomēr tos nevajadzētu uzskatīt par atsevišķu tradīciju. Šis rotāšanas veids sasaucas ar Krustpils villaiņu un Lielvārdes sievu cepuru rotājumu izmantotā materiāla, ornamenta un darināšanas tehnikas ziņā un drīzāk liecina par to, ka jauni apģērba rotāšanas veidi ne visur izplatījās vienlīdz ātri.

Kā vienu no Krustpils novada pazīmēm LNVM etnogrāfes min baltās sievu torņa cepures, kādas kopumā no Latgales saglabājušās piecas (Krustpils CVVM 13888, Krustpils CVVM 13889, Līvāni CVVM 13890, Līvāni CVVM 13891, Līvāni CVVM 14025). Tomēr šādas formas sievu cepures raksturīgas lielai daļai Vidzemes (Lēdurga CVVM 13882, Gaujiena CVVM 13886, Prauliena CVVM 13887, Mētriena CVVM 13866 u.c.). Līdzīgi ir ar rūtainajiem brunčiem, kuri zināmā laika posmā bijuši izplatīti ne tikai visā Latgalē, bet arī Vidzemē, Sēlijā un pat Austrumkurzemē (Kabile CVVM 6345, Kursīši CVVM 10639 u.c.). Daļa rūtaino brunču no citiem Latvijas novadiem pat šūti no “Krustpilij raksturīgā” krāsu salikuma:³⁶ sarkana pamata un zaļas, dzeltenas, baltas, melnas vai zilās, dažkārt violetas krāsas rūtīm (Skrunda CVVM 10640, Pampāļi CVVM 4875, Tūja CVVM 4601, Beļava CVVM 10418, Lēdmane CVVM 10481,

Drusti CVVM 6410), liecinot, ka šāda auduma brunči nelielu brīdi drīzāk bijuši modes nekā kāda novada piederības apliecinājums.

Runājot par brunču krāsu, tuvāk jāapskata arī Slavas un LNVM etnogrāfu izceltie baltie brunči kā īpašā Ziemeļlatgales pazīme. Vienkrāsaini brunči raksturīgi Latvijas teritorijai, sākot ar senāko – vēlā dzelzs laikmeta brunču audumu atradumiem.³⁷ Johana Kristofa Broces (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823) zīmējumos 18. gadsimta pēdējās desmitgadēs liecības par vienkrāsainiem brunčiem baltā, pelēkā, melnā, brūnā un tumši zilā krāsā lielā skaitā sastopamas no dažādām Latvijas vietām,³⁸ to vidū arī balti un tumši zili brunči ar rotātu apakšmalu no Viļakas. Par sievu brunčiem Viļakā Broce rakstīja, ka tie ir *zili vai balti, izšūti krāsainām pērlītēm*.³⁹ Tāpat meitu brunči ir *zili vai balti, kas apakšā krāsaini izšūti*.⁴⁰

Sākot ar 18. gadsimta pēdējo ceturtdaļu, Rīgā un tās apkārtnē, bet vēlāk arī citviet pamazām sāka darināt svitrainus brunčus,⁴¹ un 19. gadsimtā vienkrāsainu brunču popularitāte samazinājās. Tā kā LNVM krājumā no citām Latvijas austrumu puses vietām vienkrāsaini brunči nav saglabājušies, izplatījies priekšstats, ka tā ir Ziemeļlatgales savdabība. Ziņģīte pat izteikusi pieņēmumu, ka tumši zilie un baltie brunči, kādus zīmējis Broce un kādi glabājas muzeja krājumā, pieder somugru apģērba darināšanas tradīcijām un tādējādi, iespējams, pārstāv somugru apģērbu.⁴² Tikai vieni no LNVM krājumā esošajiem četriem baltajiem brunčiem ir no vilnas (Šķilbēni CVVM 10825), kamēr pārējie trīs no lina (Liepna CVVM 10826, Šķilbēni CVVM 27409, Balvi CVVM 27603) un tātad visdrīzāk ir vasaras brunči, kādiem līdzīgus darināja un vasarā valkāja daudzviet. Poļu etnogrāfe Stefānija Uļanovska, kas ilgāku laiku dzīvojusi Rēzeknes apriņķa Viļānos, par 19. gadsimta pirmās puses latgaliešu sieviešu brunčiem rakstīja: *Brunčus šuva no pelēka (vai arī siltam laikam – no balta) ar stikla zīlīšu joslu lejā rotāta vilnas auduma*.⁴³

Aprakstā norādīts, ka balti brunči raksturīgi pie vasaras apģērba, tādēļ, iespējams, tie bijuši no lina. Pieminēkļu valdes

1927. gada ekspedīcijas materiālos no Daugavpils apriņķa Vārkaņas pagasta atrodas O. Kalēja pierakstītas ziņas par lindrakiem: *Pagastā vecāki lindraki gareniski strīpaini. Vēl valkāja vienā krāsā – zilus lindrakus. [...] Lindraki bija vilnaini. Laulājamie lindraki bija balti. [...] Laulājamie lindraki no linu dzijas, arī no vilnas.*

Iespējams, ka muzeja krājumā esošie Ziemeļlatgales baltie brunči saglabājušies tādēļ, ka to valkāšana nedaudz ieilga, varbūt tāpēc, ka diviem no tiem ir bagātīgi rotāta apakšmala un tie paturēti par piemiņu, līdzīgi kā citi rotāti apģērba gabali. Tajā pašā laikā ikonogrāfiskās liecības par baltu brunču valkāšanu 19. gadsimta sākumā atrodamas arī ārsta un vēsturnieka Oto Hūna (*Otto von Huhn*, 1764–1832) 1822. gadā apkopotajos materiālos. Tie liecina, ka baltus brunčus ar piešūtu augšdaļu valkājušas kuršu ķoniņienes, bet baltos brunčos ar sarkanu apakšmalas rotājumu tērpusies Tukuma apkārtnes jaunava.⁴⁴ Tādējādi baltu brunču valkāšana Ziemeļlatgalē, iespējams, ir tāda pati ilgāk saglabājusies 18. gadsimta un 19. gadsimta sākuma tradīcija kā krāsainiem vilnas izšuvumiem rotāti krekli Krustpils apkārtne un izrakstītās villaines lielā daļā Austrumlatvijas. Par to, ka vienkrāsainus brunčus nomainīja svītraini, vēlāk rūtaini un vēl vēlāk atkal svītraini, liecina vairāki Pieminekļu valdes ekspedīcijās pierakstītie teicēju stāstījumi. Labs piemērs ir 1933. gadā Daugavpils apriņķa Jasmuižas pagastā L. Mazura pierakstītais: *100 gadu atpakaļ lindraki bija tumši pelēki, svētdienā un darbdienā vienādi. [...] 80 gadu atpakaļ valkāja strīpainus lindrakus, strīpas bija dažādas. Strīpas atkārtojās par 2 pirksti platu gabalu. [...] 60 gadu atpakaļ lindraki bija rūtaini un arī ļoti smalkiem kristiņiem. Krustaiņie bija iepriekš, krustaini bija ļoti smalki zaļš ar sarkanu krustots viscauri un ļoti bieži.*

Šis un līdzīgi apraksti rāda, ka 19. gadsimtā brunču mode mainījies diezgan bieži. Ne visās vietās izmaiņas notika vienlaikus, drīzāk, pateicoties jaunākajai paaudzei un cilvēku kustībai, jauninājumi ienākuši viļņveidīgi no pagasta uz pagastu. Vietām kāda senāka prakse noturējies ilgāk.

Kā vēl vienu Ziemeļlatgales apgērba īpašo pazīmi Bremze, Rozenberga un Ziņģīte izceļ sieviešu goda kreklu augšdaļas rakstaino audumu, kas austs šaurā audeklā, tāpēc kreklā iestrādāti divi paralēli tā platumi. Tāpat pie šā tipa kreklu savdabības tiek pieskaitīti ar sarkanu diegu izšūti vai rakstā izausti uzpleči. Jāpiebilst, ka tieši tāds pats rakstains audums raksturīgs arī setu kreklam Igaunijas dienvidaustrumos (ERM A 295: 28, A 295: 13, A 41: 30, A 660: 33).

No Latgales LNVM saglabājušies 64 krekli, no tiem šī pētījuma ietvaros analizēti 47. Pētījumā iekļauti seši krekli no LEBM krājuma un divi no LKM krājuma. Kartografējot 37 saglabājumus sieviešu goda kreklus pēc tos raksturojošām iezīmēm, secināms, ka iepriekš pieminētās “Ziemeļlatgales kreklu pazīmes” – rakstainā triniņā austs krekla augšdaļas audums un uzšūti uzpleči ar sarkanu izšūtu vai ieaustu rakstu – piemīt ne tikai kreklam no Liepnas, Viļakas, Šķilbēnu, Baltinavas un Bērziņu pagastiem, bet arī kreklam no Kalupes pagasta (abas pazīmes CVVM 12761 un CVVM 27275, tikai rakstains audums CVVM 12818). Daļēji šīs pazīmes piemīt arī citiem kreklam: uzšūti uzpleči ar sarkanu rakstu un sarkana vai balta diega rotājumi apkaklēs un aprocēs ir kreklam no Kārsavas (LgKM 10452) un Preiļiem (CVVM 12765), bet uzpleču vietā veidota šaura izšuvuma josla ar sarkanu diegu, imitējot uzplečus, kā arī apkaklē un dūrgalos darināts izšuvums ar sarkanu diegu ir kreklam no Vārkavas (CVVM 127284). To, ka ārpus Ziemeļlatgales ar sarkaniem izšuvumiem rotātam kreklam stāvā pēc izvēles varēja būt izmantots rakstains audums, pieminējusi arī Uļanovska: *Krekli tika darināti no mājās dažādos rakstos (piem., zvaigznītēs vai slīpi) austa auduma, atlokāmās apkaklēs bija ieausta sarkana maliņa, ko veidoja tievas līnijas vai kvadrātiņu rinda. Ap plaukstām sakrokotās piedurknes beidzās ar šaurām aprocēm, kurām bija tāds pats raksts kā apkaklei. Šāds raksts bija arī uz pleciem, bez tam uz pleciem bija arī divus pirkstus plati, no diegiem darināti mežģiņu ielaidumi ar sarkanu diegu un dažādiem ornamentiem, latviešu valodā lastouka (lastauka).*⁴⁵

Papildus iepriekš analizētajiem Krustpils apkārtnes kreklīm ar krāsainas vilnas dzijas izšuvumu un jau nosauktajiem kreklīm ar visām vai daļējām Ziemeļlatgales pazīmēm muzejos saglabājušies vēl tikai septiņi sieviešu goda krekli no Latgales: diviem ir piešūtie uzpleči ar knipelētām mežģīnēm (Rudzāti CVVM 12814, Preiļi CVVM 172286), vienam ir neliels izšuvums ar dabīgas krāsas baltu lina diegu (Vārkava CVVM 12790) un diviem kreklīm no Izvaltas pagasta ir uzšūti uzpleči un ar sarkanu diegu rotātas aproces un šauras apkakles (CVVM 127285, CVVM 12760a). Visbeidzot divi krekli darināti no rupjāka pelēka auduma bez rotājumiem, tomēr muzejam nodoti kā goda krekli (Mērdzene CVVM 12820, Jasmuiža CVVM 12811). Par Jasmuižas kreklu turklāt ziņots, ka tas darināts 19. gadsimta 90. gadu beigās, kad goda drēbes jau piederējās pilsētas modes apģērbam. No pārējiem pagastiem kreklu muzeju krājumos nav. Tātad lielākajā daļā Latgales liecību par kreklīm trūkst.

Sniegtais apskats rāda, ka liecības par kreklīm nevienmērīgi pārstāv Latgales teritoriju, taču daļēji vai pilnībā Ziemeļlatgalei raksturīgās kreklu iezīmes iespējams novērot arī tālu Dienvidlatgalē. Pieļaujams, ka vairākiem kreklīm, kuri muzeja krājumā ienākuši bez vietas norādes, Ziemeļlatgale vēlāk varētu būt uzrādīta tikai tāpēc, ka tiem piemīt minētās pazīmes: rakstaina auduma stāva augšdaļa un/vai ar sarkanu rotāti uzpleči. Tomēr iespējams, ka šādi krekli kādu laiku valkāti visā Latgalē, vienīgi Latgales ziemeļu daļā, kur modes ietekmes ienākušas vēlāk nekā Daugavai tuvākos apvidos, tie ilgāk saglabājušies valkāšanā un tāpēc iekļauti muzeju krājumos lielākā skaitā.

Tajā pašā laikā jāatzīmē, ka visā Latgalē, ieskaitot Krustpils apkārtni, saglabājušies krekli ar sarkana diega rotājumu. Pateicoties tam, kreklu dizains Latgalē 19. gadsimtā vairākas desmitgades iekļāvās plašā areālā, kur apģērba rotāšanā izmantoti sarkani izšuvumi: Igaunijā, Krievijā, Baltkrievijā, Lietuvā, Polijā. Tomēr daudziem Latgales kreklīm sarkanais izšuvums papildināts ar baltu izšuvumu vai retos gadījumos veidots tikai ar baltu diegu, kāds rotājumā vairāk raksturīgs Vidzemei.

SECINĀJUMI

Krekļus rotājošo izšuvumu aspektā, tāpat kā priekšautu⁴⁶ un galvasautu rotājumā ar sarkanu un baltu diegu, kā arī krekļu un villaiņu rotājumā ar krāsainu vilnas dziju, novērojams, ka pāreja no Vidzemes uz Latgali apģērbā nav krasa, bet notiek pamazām austrumu virzienā, dažādos apģērba gabalos ar atšķirīgu ātrumu un intensitāti zaudējot kopējas iezīmes ar Vidzemi un pamazām iegūstot vairāk kopīgu iezīmju ar ziemeļu un austrumu kaimiņiem setiem, krieviem un baltkrieviem.

Analizētie vēstures avoti liecina, ka ideju apmaiņa un modes ietekme neapstājās pie guberņu robežām. Jauninājumu ienākšanu ietekmēja lielāko pilsētu tuvums un nozīmīgākie ceļi. Latgalē lielākie ceļi bija gar Daugavu un maršrutā Pēterburga–Varšava, kurš šķērsoja Latgali cauri Kārsavai, Rēzeknei un Daugavpīlij. Spēcīgu ietekmi uz modi, arī uz zemnieku apģērbu lielākajā daļā Latvijas teritorijas atstāja reģiona metropole Rīga. Jāpiebilst, ka, salīdzinot dažādu apģērba valkāšanas tradīciju ģeogrāfisko un hronoloģisko izplatību ar Latvijas hidrogrāfisko tīklu jeb upju baseinu karti,⁴⁷ atklājas daudz kopīga. Iespējams, ka apģērba jauninājumu ieviešanā lielāka loma, nekā līdz šim domāts, bijusi ūdensceļiem, pa kuriem katru gadu pludināti koki uz Baltijas jūru un uz Krieviju.⁴⁸ Šis aspekts būtu atsevišķa pētījuma vērts nākotnē. Daļēji tas jau iezīmējies, šā raksta autorei pētot kāzu tradīcijas visā Latvijā un secinot, ka visur lielākā daļa tradīciju ir vienādas vai vismaz stipri līdzīgas. Nelielas atšķirības bija iespējams novērot starp Kurzemi/Zemgali un Vidzemi/Latgali, tātad – pa Daugavu. Taču arī abpus Daugavai pāris desmitu kilometru joslā bija vērojamas līdzības ar otrpus upei raksturīgajām tradīcijām.

Analizējot katru no tradicionālā apģērba novadu karšu autoru nosauktajām apģērba savdabības pazīmēm, pēc kurām veikts dalījums novados, atklājas, ka nav nevienas tādas pazīmes, kas būtu raksturīga tikai vienam mazajam novadam, jo tās visas aptver plašākas teritorijas. Protams, pastāv iespēja argumentēt, ka tieši konkrēto pazīmju kopums katrā vietā veido

novada savdabību, tomēr iepriekš analizētās parādības liecina, ka lielākas atšķirības vērojamas hronoloģiski. Daudzviet vienlaicīgi varēja tikt valkāti vairāki apģērba varianti, jo pāreja uz jaunmodīgāku apģērbu notika pamazām, sākot ar jauno paaudzi un turīgāko sabiedrības daļu. Kas vienā pagastā jau bija izgājis no modes, citur vēl tika valkāts. Būtiski atzīmēt, ka vairāku novadu pazīmju hronoloģija nesakrīt: tā krekli ar krāsainas dzijas izšuvumu pārstāv to pašu tradīcijas posmu, kurā darinātas arī izšūtās villaines un vienkrāsaini brunči, savukārt rūtainie brunči jau piederas vēlākam laikam. Diemžēl zemnieku apģērba pētniecībā visā pasaulē tikai pēdējos pāris gadu desmitos hronoloģiskajai attīstībai tiek veltīta pastiprināta uzmanība, jo vēl 20. gadsimta pirmajā pusē valdīja uzskats, ka zemnieku apģērbs bijis statisks – laikā nemainīgs, bet modes ietekmes skārušas vien sabiedrības virsslāņa valkāto apģērbu.⁴⁹

Veicot padziļinātu pētījumu, kas balstīts uz visām avotu grupām, novērojams, ka gandrīz katram sieviešu un vīriešu apģērba gabalam ar kādu specifisku piegriezumu vai rotājumu ir savas izplatības robežas, kuras mainās dažādos hronoloģiskos vēstures posmos. Turklāt ir daudzi apģērba gabali, kuri aptver vairākus novadus un/vai sniedzās vēl tālu ārpus latviešu apdzīvotajām teritorijām.

Pētot vēsturisku apģērbu, jāņem vērā divi galvenie aspekti: vieta un laiks. Katrā vietā un katrā laikā tika valkāts nedaudz atšķirīgs apģērbs, kas sīkāk atšķīrās atbilstoši valkāšanas situācijai, gadalaikam, valkātāja sociālajam un mantiskajam stāvoklim utt. Veidot kartes ar konkrētu apģērba gabalu vai pat tikai to pazīmju izplatību ir ļoti noderīgi, lai sistematizētu datus, jo tādā veidā atklājas avotu ģeogrāfiskā pārstāvētība, tradīciju līdzības, kultūras un tirdzniecības sakari, retāk arī ietekmju virzieni. Tomēr apšaubāms, vai ir pamatoti un lietderīgi kartē iezīmēt novadu robežas pēc kāda viena vai pāris apģērba gabaliem, kuri pārstāv sieviešu goda apģērbu dažādos hronoloģiskos posmos.

Visbeidzot jāatzīst, ka reģionu pētnieki visā pasaulē parasti nonāk pie secinājuma, ka izteiktu tradīciju robežu dzīvē nav. Lai

ievērotu atšķirības, ir nepieciešams noteikts attālums jeb mērogs, jo, skatoties pārāk tuvu, redzams tikai tas, ka divu identisku priekšmetu nav, toties, attālinoties pārāk tālu, jebkuras robežas izzūd pavisam. Tradicionālā apgērba dalīšana novados atbilst 18. un 19. gadsimtā Eiropā attīstītajai idejai iezīmēt reģionu robežas, un mūsdienās, iespējams, tā jau zaudē zinātnisko aktualitāti.⁵⁰ Par to būs iespēja pārliecināties, turpinot pētījumus.

Kopumā secināms, ka jebkuram apgērba gabalam un tā formai, krāsai, lietošanas veidam utt. ir sava izplatības teritorija. Daudzi ir izplatīti ne tikai pāri viena novada robežām, bet arī pāri valstu robežām. Saglabājušies priekšmeti liecina, ka nereti lielākas atšķirības novērojamas laika, ne vietas griezumā. No dažādām vietām saglabājušies dažāda laika priekšmeti palīdzējuši veidoties priekšstatam par izteiktām ģeogrāfiskām atšķirībām. Tāpēc apšaubāms, vai tos visus var attēlot vienā kartē, iezīmējot novadu robežas, jo dabā precīzas apgērba tradīciju robežas nav novērojamas. Centieni meklēt atšķirīgo un veidot novadus ir kāvējuši ievērot, ka dažādās vietās valkātām tradicionālajam apgērbam ir daudz kopīga. Liela ietekme uz novadu savdabības konstruēšanu ir bijusi tās veidotājiem, muzeju krājumos uzņemto priekšmetu atlasei un šīs atlases veicējiem. Tāpēc mūsdienās, ja tomēr tiek pieminēti tradicionālā apgērba novadi, būtiski norādīt, kura autora iezīmētās robežas tiek piesauktas, jo vienota viedokļa un izstrādātas metodoloģijas to izveidei nav. Līdz šim izpētītais ļauj secināt, ka Latgales iekšienē tradicionālā apgērba novadi nav atzīstami par objektīvu konstrukciju.

SAĪSINĀJUMI

- A – Igaunijas Nacionālā muzeja krājuma priekšmetu signatūra
- CVVM – Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājuma priekšmetu signatūra
- ERM – Igaunijas Nacionālais muzejs (*Eesti Rahva Muuseum*)
- LEBM – Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs
- LgKM – Latgales Kultūrvēstures muzeja krājuma priekšmetu signatūra
- LKM – Latgales Kultūrvēstures muzejs
- LNVM – Latvijas Nacionālais vēstures muzejs

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Ieva Pigozne (2018). Reuse of Garments and Accessories of Latgalian Clothing in the 19th Century. In: *Proceedings of the 60th International Scientific Conference of Daugavpils University. Part C "Humanities"*. Daugavpils: Daugavpils University, pp. 40–48. Pieejams: https://dukonference.lv/files/978-9984-14-865-6_60_konf_kraj_C_Hum%20zin.pdf
- ² Sanita Stinkule (2013). Pieminekļu valdes etnogrāfisko ekspedīciju vākumi. No: *Pieminekļu valdei – 90: Pieminekļu valdes mantojums Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājumā* (Latvijas Nacionālā Vēstures muzeja raksti, Nr. 18). Rīga, 104., 106.–107., 110. lpp.
- ³ A. Brandt (1845). Polnisch Livland und dessen Bewohner. *Das Inland*, 27, S. 451; Gustav von Manteuffel (1869). *Polnisch-Livland: mit lithographirten Karten, Originalphotographien, Holzschnitten und anderen Beilagen*. Rīga: A. Kymmell, S. 34–35.
- ⁴ Alma Birģele-Paeģle (1923). Kronika. Dziesmu dienas. *Latvijas Saule*, 7/8, 70. lpp.
- ⁵ Aija Jansone (2000). Viduseiropas tautu un Kurzemes tērpu raksturīgākās paralēles. No: *Arheoloģija un etnogrāfija*, XX. Rīga: Latvijas vēstures institūta apģāds, 177. lpp.
- ⁶ Miķelis Skruzītis (1895). Latviešu tautas apģērbs savā vēsturiskā attīstībā un nozīmē. *Austrums*, 1, 10. lpp.
- ⁷ Rihards Zariņš (red.) (1990). *Latvju raksti = Ornament letton: Tautas māksla uzvalkos, audumos, būvēs, podniecībā utt. Pēc materiāliem valsts un privātos krājumos*. 2. sēj. Paris: Le livre letton, 1. lpp.
- ⁸ Turpat, 1.–3. lpp.
- ⁹ Aija Jansone (2009). Rihards Zariņš un “Latvju raksti”. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3, 93.–118. lpp.
- ¹⁰ Zariņš. *Latvju raksti*, 2. sēj., 3. lpp.
- ¹¹ Sanita Stinkule (2014). Skolotājam, literātam un tulkotājam, grāmatizdevējam, kartogrāfam un etnogrāfam Matisam Siliņam – 150. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*, 5/6, 45. lpp.
- ¹² Turpat, 43. lpp.
- ¹³ Jānis Niedre (1986). Siliņu Matiss jeb Matiss Siliņš. No: Matiss Siliņš. *Ko es pieredzēju un piedzirdēju: Stāsti par ļaužu sadzīvi Baltijā*. Rīga: Liesma, 9. lpp.
- ¹⁴ Stinkule. Skolotājam, literātam, 45.–46. lpp.
- ¹⁵ [Adolfs Karnups, Elga Kivicka] (1939). Ievads. *Novadu tērpi*. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības kamera, IX lpp.
- ¹⁶ Turpat, VII lpp.
- ¹⁷ Adolfs Karnups (1936). Latviešu tērps pēdējos 350 gados. No: Arvids Dzērvītis, Valdemārs Ģinters (red.). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grinbergs, 98.–188. lpp.

- ¹⁸ Jānis Niedre (1931). *Sievietes apģērbs Latvijas atsevišķos novados*. Žurnāla Zeltene Nr. 16.–19. 1931. g. novilkums. Rīga: Valters un Rapa, 6. lpp.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ Jānis Niedre (1946). Latvijas PSR etnografisko novadu karte. No: *Latvju raksti*, I. Rīga: VAPP.
- ²¹ Mirdza Slava (1966). *Latviešu tautas tērpi* (Arheoloģija un etnogrāfija, VII). Rīga: Zinātne, 21. lpp.
- ²² Turpat, 20.–21. lpp.
- ²³ Zile Bremze, Velta Rozenberga, Ilze Ziņģīte (sast.) (2003). *Latviešu tautas tērpi*. III sēj.: Zemgale, Augšzeme, Latgale. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 178. lpp.
- ²⁴ Zile Bremze, Velta Rozenberga, Ilze Ziņģīte (sast.) (1995). *Latviešu tautas tērpi*. I sēj.: Vidzeme. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 160. lpp.
- ²⁵ Turpat.
- ²⁶ Bremze, Rozenberga, Ziņģīte. *Latviešu tautas tērpi*, III sēj., 181.–183. lpp.
- ²⁷ Turpat, 184. lpp.
- ²⁸ Turpmāk tekstā pie avotu izcelsmes uzrādīts 1940. gada pagastu dalījums, kuru izmanto LNVM. Pagastu pārveide uz agrāka vai vēlāka laika pagastiem diemžēl nav iespējama, jo pagastu robežas daudzkārt pārvietotas, bet lielākajai daļai priekšmetu kā izcelsmes vieta uzrādīts tikai pagasts, nevis sādža vai mājas.
- ²⁹ Aija Jansone (2012). *Krustpils villaines*. Rīga: Zinātne, 38. lpp.
- ³⁰ Turpat, 40. lpp.
- ³¹ Ilze Ziņģīte (2006). Sēliskās izpausmes Austrumlatvijas tradicionālajā apģērbā. No: Ilze Melne (sast.). *Pētījumi sēļu senatnē* (Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti, Nr. 11). Rīga, 171.–179. lpp.
- ³² Pigozne. Reuse of Garments.
- ³³ Slava. *Latviešu tautas tērpi*, 107. lpp.
- ³⁴ Jansone. *Krustpils villaines*, 83.–86. lpp.
- ³⁵ Aija Jansone (1999). *Tautas tērpa krekli Vidzemē 19. gs.* Rīga: Zinātne, 27. lpp.
- ³⁶ Niedre. *Sievietes apģērbs*, 8. lpp.
- ³⁷ Anna Zariņa (1970). *Seno latgaļu apģērbs 7.–13. gs.* Rīga: Zinātne, 57. lpp.
- ³⁸ Johans Kristofs Broce (1992). *Zīmējumi un apraksti*. 1. sēj.: Rīgas skati, ļaudis un ēkas. Rīga: Zinātne, 97., 125., 135., 137., 144., 150., 153. lpp.; Johans Kristofs Broce (2002). *Zīmējumi un apraksti*. 3. sēj.: Latvijas mazās pilsētas un lauki. Rīga: Zinātne, 215., 357., 436. lpp.; Johans Kristofs Broce (2007). *Zīmējumi un apraksti*. 4. sēj.: Latvijas mazās pilsētas un lauki. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 159., 313., 372., 374. lpp.
- ³⁹ Broce. *Zīmējumi un apraksti*, 4. sēj., 373. lpp.
- ⁴⁰ Turpat, 375. lpp.
- ⁴¹ Broce. *Zīmējumi un apraksti*, 1. sēj., 105., 115. lpp.
- ⁴² Ilze Ziņģīte (2004). Par dažām Ziemeļlatgales un Baltijas somu tautastērpu līdzīgām iezīmēm. No: Una Balode (sast.). *Latvijas Vēstures muzeja zināt-*

- niskie lasījumi 2001.–2003.* (Latvijas Vēstures muzeja raksti, Nr. 9). Rīga, 25.–29. lpp.
- ⁴³ Stefānija Uļanovska (2017). *Poļu Inflantijas latvieši: Etnogrāfisks tēlojums*. Rēzekne: RTA, 40. lpp.
- ⁴⁴ Zīle Bremze, Velta Rozenberga, Ilze Ziņģīte (sast.) (1997). *Latviešu tautas tērpi*. II sēj: Kurzeme. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 22.–23. lpp.
- ⁴⁵ Uļanovska. *Poļu Inflantijas latvieši*, 40. lpp.
- ⁴⁶ Plašāk par priekšautu rotājumu sk.: Ieva Pīgozne (2019). Priekšauta valkāšanas tradīcijai pa pēdām. *Letonica*, 39, 177.–193. lpp.
- ⁴⁷ Elga Apsīte, Māris Kļaviņš (2018). Iekšējie virszemes ūdeņi. No: *Nacionālā enciklopēdija Latvija*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 163. lpp.
- ⁴⁸ Andrejs Dīriķis (1871). Poļu Vidzeme. *Baltijas Vēstnesis*, 41, 324. lpp.
- ⁴⁹ Linda Welters, Abby Lillethun (2018). *Fashion History: A Global View*. London; New York: Bloomsbury Academic, pp. 2, 161–170.
- ⁵⁰ Thomas K. Schippers (2006). Cultures in Space: Some Reflections on the Mediterranean and the Baltic in a Comparative Anthropological Perspective. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*. Vol. XII: Defining Region: Socio-cultural Anthropology and Interdisciplinary Perspectives, Part 1, pp. 10–13. Pieejams: http://briai.ku.lt/downloads/AHUK_12/12_009-018_Schippers.pdf (skatīts 25.10.2019.).

VERSIONS OF DIVIDING TRADITIONAL DRESS INTO REGIONS. EXAMPLE OF LATGALE

Ieva Pīgozne

Dr. art., Institute of Latvian History, University of Latvia, researcher.

Research interests: the history of dress in Latvia, currently working on a monograph on traditional dress in Latgale in the 19th century.

Researchers of Latvian dress history have made multiple attempts to divide the traditional dress of the 19th century into small regions and to draw maps of these regions. Emphasising the differences among the garments that survived from these regions, Latvian folk costumes were created. The aim of this study is to investigate the construction and the validity of these regions regarding Latgalian traditional dress. To find out how these regions were constructed a thorough examination of the maps was carried out and their justification was questioned by analysing the uniqueness and chronology of the characteristic traits of the garments that were used for the division of each region. The conclusions made allow to revise the approach of seeking the geographical differences that has been used in the research of traditional dress so far.

Key words: Latvian traditional dress, 19th century, region, map.

Summary

Since the interwar period, researchers of Latvian dress history have made multiple attempts to divide the traditional dress of the 19th century into smaller regions. They also published maps of these regions. In 1930s, Latvian folk costumes were created by artists and museum personnel by emphasising the differences and combining the garments that had survived from these regions. Rihards Zariņš, Matīss Siliņš, Adolfs Karnups and Elga Kivicka made the first maps of regional costumes in the 1930s. Jānis Niedre cleared most of the borders and created a map of more widespread clothing traditions in 1946. Mirdza Slava returned to the division of regions in 1966, and Zīle Bremze, Velta Rozenberga and Ilze Ziņģīte produced yet another version of regions in 1995–2003.

The aim of this study was to investigate the construction and the validity of these regions regarding Latgalian traditional dress. To find out how these regions and maps reflecting them were constructed a thorough examination of the maps was carried out and their justification was questioned by analysing the uniqueness and chronology of the characteristic traits of the garments that were used for the division of each region.

The research revealed that before any common or distinctive traits could be found in the dress of any region, the garments had to be collected by the museums. In the 1920s and 1930s, the process of collecting the items that had randomly survived from peasants was influenced by the capacity of the expeditions, as well as by the ideological position of the researchers and people who advocated for wearing folk costumes. Their priority was to look for the luxurious and elaborate garments that showed distinction and originality so that they could be used as a proof of the rich culture of the Latvian people. Thus, the quest for differences and uniqueness was present at the very foundation of the museum collections that formed the basis of the future analysis.

It was discovered that none of the examined six maps were alike as each of them was created based on different and often vague criteria. A closer study of the remaining garments revealed that all the traits that were used to distinguish the traditional dress of the regions within Latgale can be found in other areas. In several cases, e.g., ornamented twill linen cloth used for chemises and shoulder straps embroidered with red yarn, were common not only outside Latgale but also beyond the national borders. Some regional peculiarities turned out to be characteristic traits of certain historical periods: white monochrome skirts reflect the tradition of the 18th century and the beginning of the 19th century dress while tartan skirts belong to the fashion of the second half of the 19th century. When white skirts have survived from one area and tartan skirts

from another, it can lead to an assumption that they show regional differences.

The conclusion is that every garment, its form, colour, usage etc. is distributed in a specific area. Many traits are common beyond the borders of one region. The garments that have survived show that more distinctive differences may appear between two skirts that are three decades and not three parishes away. This questions the ability to show them on the same map and draw borders based on them. It also emphasises the necessity to acknowledge that peasants' traditional dress has always been exposed to changes in fashion. Determination to finding regional differences has been an obstruction in seeing that, as well as in noticing how many common traits there are among dresses of various regions. The conclusions that were made allow to revise the approach of seeking the geographical differences that has been used in the research of traditional dress so far.

This article reflects the results of Ieva Pīgozne's postdoctoral research project *Development of Folk Dress in Latgale in the 19th Century*.

FIGURE CAPTIONS

- Fig. 1. Rihards Zariņš. Latava. Published: Rihards Zariņš (red.) (1990). *Latvju raksti = Ornament letton: Tautas māksla uzvalkos, audumos, būvēs, podniecībā utt. Pēc materiāliem valsts un privātos krājumos*. 2. sēj. Paris: Le livre letton, 1. lpp.
- Fig. 2. Ethnographic map of Latvia based on folk dress and jewellery by Matīss Siliņš in 1930. National History Museum of Latvia (CVVM 249960)
- Fig. 3. Adolfs Karnups, Elga Kivicka. Latvian regions. [Adolfs Karnups, Elga Kivicka] (1939). Ievads. *Novadu tērpi*. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības kamera, IX lpp.
- Fig. 4. Map of ethnographic regions of Latvian SSR. Published: Jānis Niedre (1946). *Latvju raksti*, I. Rīga: VAPP
- Fig. 5. Complexes and local variants of Latvian dress in the beginning of the 19th century. Published: Mirdza Slava (1966). *Latviešu tautas tērpi* (Arheoloģija un etnogrāfija, VII), Rīga: Zinātne, 21. lpp.
- Fig. 6. Zīle Bremze, Velta Rozenberga, Ilze Ziņģīte. [The map of regions in Latgale]. Published: Zīle Bremze, Velta Rozenberga, Ilze Ziņģīte (2003). *Latviešu tautas tērpi*. III sēj.: *Zemgale, Augšzeme, Latgale. = Latvian National Costumes*. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs, 178. lpp.

THE DUCHY OF COURLAND
AND SEMIGALLIA BETWEEN
THE POLISH–LITHUANIAN
COMMONWEALTH AND THE RUSSIAN
EMPIRE. THE DIPLOMATIC DISPUTE
ON CHARLES CHRISTIAN WETTIN'S
REIGN 1759–1763. ANALYSIS
OF THE SELECTED ASPECTS

Grzegorz Szymborski

Mg. iur. (University of Warsaw) and Master in European Interdisciplinary Studies (College of Europe, Natolin); journalist and author of books on eighteenth-century Polish–Lithuanian Commonwealth: *Wolność niejedno ma imię* (historical novel, 2013), *Wyprawa Fryderyka Augusta I do Inflant w latach 1700–1701 w świetle wojny domowej na Litwie* (2015)* and *Działania zbrojne w Rzeczypospolitej podczas interwencji rosyjskiej 1764 roku* (2020).** Research interests: International law, Polish–Russian relations, the eighteenth century.

The paper presents a case study of the eighteenth-century diplomatic struggle between the Polish–Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire over the legal status of the Duchy of Courland and Semigallia and its ruling house. The main purpose of the research is to analyse the circumstances leading to the enthronement of Charles Christian Wettin as the Duke of Courland (1759–1763), discover the tools of Russian international policy and review goals and resources of both Polish–Saxon and Russian sides of the conflict. History, Law and International Relations combine in the interdisciplinary research on the ‘Couronian Question’. From this perspective, Courland and its Duke remain the objects, and the Commonwealth and the Tsardom of Russia – the subjects of the study.

* *Expedition of Frederick August I of Saxony to Livonia in 1700–1701 in the light of the Lithuanian Civil War.*

** *Military Actions in the Polish–Lithuanian Commonwealth during the Russian Intervention in 1764.*

Key words: the Duchy of Courland and Semigallia, the Russian Empire, the Polish–Lithuanian Commonwealth, Diplomacy, House of Wettin.

INTRODUCTION

The Couronian Question was the long-lasting rivalry of the northern European powers over the influence in the Duchy of Courland and Semigallia throughout the eighteenth century. The fief of the Polish–Lithuanian Commonwealth turned to be the battleground of the interests of the clashing powers: the Tsardom of Russia, the Kingdom of Prussia, and the Electorate of Saxony. Despite the Saxon–Polish personal union, the political goals of Dresden often contradicted those of Warsaw. Still, it was Russia that appeared to be the greatest threat for Courland.

Moscow's increased activity in the area can be dated back to 1710 and occupation of Swedish Livonia (Vidzeme) confirmed by the Treaty of Nystad in 1721. Seizure of the Baltic provinces and the growing power of Russia was followed by intensified interest in the Duchy of Courland that was devastated after the Swedish occupation (1701–1709) and hardly protected by the Commonwealth struggling for its own survival in the Great Northern War. The death of the young Duke Frederick William (1698–1711), preceded by his marriage to the Russian princess Anna Ioannovna (the Duchess of Courland in 1711–1730 and then the Empress of Russia in 1730–1740), marked a significant caesura and the beginning of Muscovy's interventions in Jelgava (Mitau).

Only the Empress Catherine II's (1762–1797) rise to power marked a new direction in Russian foreign policy, installing loyal servants upon the Couronian throne who ruled until the third partition of Poland–Lithuania and the final annexation of the Duchy. Henceforth, the Tsardom had controlled the whole territory of the historical Livonian Order. Still, the zenith of the 'Couronian Question', especially in terms of the diplomatic

crisis, occurred in 1763, when Catherine II reinstated Ernest Johann Biron (1737–1741 and 1763–1769) as the Duke of Courland after an exile, dating from 1741. The importance of this particular moment was indicated by Klauspeter Strohm in the title of his book on the ‘Couronian Question’.¹ Also, Heinrihs Strods admitted that the international contest between the powers was over in 1763, with elimination of Saxony. Moreover, Prussia’s possibility to be an active actor co-responsible for the election of another dukes of Courland was lost. According to Strods, Poland–Lithuania surrendered its claims shortly after the enthronement of Peter Biron (1769–1795).²

It must be admitted that Heinrihs Strods used most significant sources describing the ‘Couronian Question’ as a whole. Still, he did not really analyse the content and meaning of particular *démarches* and statements exchanged by Warsaw and St Petersburg. The crucial documents issued in 1758 by the Crown Grand Chancellor Jan Małachowski and Russian Minister to Poland–Lithuania Heinrich von Gross are just mentioned.³ While describing the rising conflict in 1762 and 1763, Strods was not willing to focus on the condition of the Polish–Lithuanian diplomacy and how divided and unorganised activities undertaken in Warsaw were.

Strods centred on the Couronian perspective and how the neighbouring states affected Duchy’s fate. Although he referred to Charles Christian’s reign in two chapters of his great work, he mainly described Duke’s relations with Couronian nobility, and then, his rivalry with Ernest Johann Biron. I would like to take a look on the international level and objectives of the powers behind those two characters. Thanks to this approach I can limit the scope of the research, taking into account mostly the sources relevant for Poles and Russians. Fortunately and surprisingly, some of the significant statements by King Augustus III (1733–1763), Catherine II and her court can be found in the English edition as the topic was widely discussed in the British press. Also, the book released by Father Franciszek Paprocki

seems to be a completely unknown source, and I am happy to introduce some useful remarks based on the information from that volume issued in 1759.⁴

I believe that circumstances leading to the enthronement and downfall of Charles Christian mark an excellent starting point to compare Polish–Lithuanian and Russian preparations, capacities and professionalism in the field of international relations. Therefore, the documents issued in regard of the Duchy of Courland and Semigallia require some analysis from the diplomatic point of view. It must be noted that the main idea behind this paper is to analyse the dispute between two actors – Poland–Lithuania and Russia. For this reason the Courland itself is considered as an object, not the subject of the studies.

The paper focuses on the timeline of the dispute, and therefore, requires the analysis of the relevant documents one by one in the chronological order. The main idea is not only to reveal the trajectory of the negotiations but also the goals, the reasoning, the diplomatic culture and effectiveness of the Commonwealth and the Tsardom at the time of the Seven Years' War. I am going to use treaties and different sorts of official statements – all the documents I managed to find and which have been issued by Polish–Lithuanian and Russian courts and their officers. No private correspondence should be included but only the official letters.

RUSSIA'S INTEREST IN COURLAND TILL 1758

The regency of the Supreme Ducal Council established in Jelgava (Mitau) after Duke Ernest Johann Biron's imprisonment in 1740 created the impression of the reclaimed Polish–Lithuanian Commonwealth's control over the fief. This temporary body composed of six assessors (*Oberraten*) governed directly on behalf of King Augustus III according to the *Formula Reginimis* – Couronian form of government adopted in 1617.⁵ Technically speaking, *Oberraten* were supposed to rule the

Duchy in case of the duke's absence due to long-lasting illness.⁶ Apparently, the Council had to rule for 18 years till 1758.

Yet, in spite of still valid legal suzerainty of Poland–Lithuania over Courland and lack of pro-Russian duke in Jelgava (Mitau), the revenues of Couronian estates sequestered as the result of Biron's imprisonment flowed annually to the Russian treasury. The Tsardom's forces remained in the Duchy.⁷ Those actions undermined Polish–Lithuanian rights as a suzerain. The Polish King Augustus III was insulted as he eventually called along with the Senate of Poland–Lithuania to release Johann Ernest Biron from his exile. But Empress Elizabeth (1741–1762) was refusing. St Petersburg opposed any attempts by the Saxon court and the Commonwealth to strengthen their positions in Courland. The Russian justification for such direct interventions can be noted as early as 1726: the Polish–Lithuanian Diet's intention to incorporate the Duchy was opposed by the Tsardom due to “the right of neighbourliness”.⁸ As the result of Maurice de Saxe's [illegitimate son to the Polish King Augustus II (1697–1732)] venture in 1726 and attempt to seize the ducal crown, Russian army entered the Duchy justifying the trespass by pointing Maurice's small stronghold for Couronian supporters, as contravening the 1660 Treaty of Oliva and the prohibition of the instalment of new fortresses.⁹ New concessions to Russia and imposition of Ernest Johann Biron as a lawful Duke of Courland was the prize Polish King Augustus III had to pay in return for Russian assistance in the War of the Polish Succession (1733–1735). But beyond the political intrigues, some other aspect of Russian influence in Courland must be noted.

Father Franciszek Paprocki who issued the book about geographical and social landscape of Courland, unconsciously proved how veiled and significant the Russian influence was already in the mid-eighteenth century despite the significance of the political events. Describing the capital city, Jelgava (Mitau), he enumerated its churches: three Lutheran, one Catholic, one Calvinist and surprisingly – one Orthodox. He also mentioned

two market squares, one occupied by merchants of German origin and the other only by Russians. Jaunjelgava (Friedrichstadt) was labelled as a trade centre that was spreading Russian goods throughout the Duchy. The city of Jēkabpils (Jakobstadt) used to support Russian vendors. Paprocki claimed Duke Jacob Kettler (ruling in 1642-1682) had guaranteed special privileges for those merchants and their Orthodox confession.¹⁰ These examples unintentionally revealed the increasing importance of 'soft power' in Russian policy towards Courland even as early as in the seventeenth century. It is symptomatic that the Orthodox church was constructed in the political heart of the Duchy. Post-reformation Courland had originally been established as a purely Lutheran state, but due to the intervention of Polish kings, Catholics had been granted some political rights. Apparently, since the late seventeenth century, the Orthodox influence, on the other hand, had grown informally and Poland-Lithuania probably was not able or interested in stopping this process.

To a certain degree, the policy of the Russian court towards Courland in the first half of the eighteenth century was unstable, since it was affected by personal sentiments. Anna Ioannovna temporarily favoured first Maurice de Saxe and then Ernest Johann as Russian nominees. On the contrary, her successor Elizabeth I considered Biron her enemy and blocked both his release from exile and the choice of any other duke.¹¹ Only in 1758 did Empress agree to the election of the Saxon prince, Charles Christian, as the new ruler. Russia first announced this decision to Couronian noblemen during their local parliament (*Landtag*); only then was the Couronian envoy sent to Warsaw commencing the negotiations on conditions of the investiture agreed by Poland-Lithuania and Russia.

THE DÉMARCHE AND THE COMMONWEALTH'S POSITION
ON CHARLES CHRISTIAN'S CANDIDATURE

In order to secure the agreement with the Russian imperial court, Crown Grand Chancellor Jan Małachowski addressed the Empress' representative in Warsaw, Minister Heinrich Gross. On 23 October 1758, he requested confirmation of what had been so far informally negotiated. Surprisingly, in the official letter the Polish Chancellor referred to Elizabeth as 'the Empress', even though the Commonwealth did not recognise the tsars' imperial title. Małachowski stressed that the proclamation of Charles Christian as Duke was based on the non-release of Biron and his sons. The Empress ordered her diplomat to help the Polish court announce the new Duke. The Chancellor was aware of these actions but he claimed that he was obliged to protect the rights of Courland as the Commonwealth's vassal state. Therefore, Małachowski asked for Gross's orders in favour of Charles Christian and against Biron.¹²

In his response to this request, the Russian diplomat mentioned that the Chancellor had asked for explanations of both the orders concerning support for Charles and the fate of Ernest Johann and his family. The Minister stressed that he would answer only the last request. He confirmed Biron's permanent exile. He also claimed it would be useful for the Empress, and *even* for the Commonwealth to appoint Wettin as the new Duke. Gross claimed he was instructed to resist all offers and arrangements connected to the idea of releasing Biron. He underlined that they would harm Charles's election.¹³

It seems therefore, that the Commonwealth was not prepared to undertake any sovereign action without Russian position. Moreover, the Chancellor seems to have been satisfied with a diplomatically insignificant answer. Małachowski needed only the confirmation of orders received from St Petersburg, not a specific statement from the imperial foreign office. Apparently, Gross confirmed what was widely known – the Empress' hostility towards the Biron family. His answer suggests that neither

Elizabeth nor her Minister wished to reveal all her plans. Still, the lack of an answer seems to have conveyed some sort of feedback. By supporting Charles Christian, the Russian court was trying to strengthen its position; the benefit to the Commonwealth was merely something which did not contradict Russian interests and it was openly admitted in the correspondence with the Chancellor.

As a matter of fact, Elizabeth surrendered no imperial claims on the Duchy. Gross declared that Russia would not let Biron *return* to Courland. It is remarkable that Małachowski asked for confirmation that Ernest Johann would never be set free. Apparently, the Chancellor tried to avoid any reference to Biron's former title and links with Courland, focusing only on his captivity. Gross declared only that the prisoner would never return to the country he had once ruled. Also, the reference to 'the former government' of Courland suggests that Russia wished to maintain its vassal status surely opposing any attempts to incorporate the Duchy.

Apparently, even a resolution that was supposed to be considered as supportive of the Wettins' aspirations appears full of trickery and indirect messages. The position of Poland–Lithuania was far from secure, as Elizabeth had continued to refer to 'Duke' Biron. This practice could undermine the Empress' support for Charles Christian in the future.¹⁴

Gross's statement gave the green light for further arrangements. Only after the Russian warranty did the Polish–Lithuanian Senate Council discuss the 'Couronian Question'. Its resolution stated that Biron had never fulfilled his obligation of paying the debts on the ducal estates sequestered by Russia. Moreover, since his investiture he had not received the oath from the Couronians. The Senate recalled the resolution of 1750 which had called on the Russian government to release Biron. It indicated that Couronians wished the ducal government to be *re-established*. The Senate's resolution stated that due to the guarantee that *Duke* Ernest Johann would never return, in order to secure

the Duchy from illegal offers of a non-vassal relationship, Augustus proclaimed the vacancy. Supported by the majority of the Senate Council, the monarch granted his son investiture as duke in accordance with the statute of 1736. Shortly afterwards, the *Landtag* elected Charles Christian as Duke.¹⁵ The homage ceremony took place in Warsaw on 8 January 1759.

THE RUSSO-COURONIAN AGREEMENT
OF 16 JULY 1759

Charles Christian's enthronement was nevertheless followed by further concessions to Russia. Once he finally settled in Jelgava, he had started his cooperation with the new Russian diplomat to Courland Carl Gustav Simolin – the most influential person in the Duchy, Baltic German nobleman in the Russian service who had been implementing three different policies towards Courland under the rule of Elizabeth I, Peter III (1762), and Catherine II respectively.

Even before the Saxon prince received the homage of his Couronian subjects, the new Duke arrived in St Petersburg in order to release ducal estates from sequestering.¹⁶ According to the draft of the agreement found in Polish, the text was probably dictated by the Russian Court as it was signed by both the Empress Elizabeth and the Chancellor Mikhail Vorontsov. It must be noted that the concluded agreement was mentioned by historians – Tyszkiewicz (hardly) and Strods. Nonetheless, those researchers did not analyse the treaty itself, mentioning the general outcome – releasing the sequestered estates. The number and the nature of the concessions granted by Charles Christian were not elaborated by those scholars.¹⁷ Taking into account that the Couronian topic was not popular in the Polish historiography, most probably the document is not widely known or at least has not been used for any research.

In the preamble, Elizabeth announced that she claimed her rights over estates of the former Duke Ernest Johann, as well Russia had claims on the Duchy of Courland itself. Tsarina

stated that the sequestered estates did not cover up to that moment all the debts generated by Biron. Nevertheless, in order to honour friendship with King and the Commonwealth, as well as to aid Charles Christian's undertakings, Elizabeth, also on behalf of her successors, renounced those entitlements. Tsarina proclaimed that all the estates and buildings belonging in the past to the House of Kettler shall be transferred to Charles Christian and all his descendants. Still, the private possessions that Biron purchased were about to remain under the supervision of Russian plenipotentiary minister in Mitau. Russia required the fulfilment of twelve conditions in return.

In the first place Elizabeth demanded guaranties for the Orthodox Church and its priests protected by Russia itself. What is more important, in case of any Commonwealth's reservations on that matter, the Tsardom was supposed to deal with Polish-Lithuanian objection on behalf of Courland. The Orthodox Church buildings erected in Mitau should prevail and in case of its destruction, the new one shall be constructed at the same place.

Tsarina wanted Couronian government to support all the Russians traders including their request of domicile. Still, Russian merchants had to meet the Couronian obligations, probably fiscal ones (org. *oneribus publicis*). On the other hand, the Duchy was supposed to protect vendors' rights, still considered as Russian subjects exempted from customs and ducal jurisdiction. In other words, Tsardom requested broad immunity for their tradesmen.

Fifthly, the right of passage of troops through Courland was confirmed. Russia declared that army would never pass through Courland without a reason. The Tsardom relied on the fact, the Commonwealth had never prohibited or opposed such a habit so far! Russia declared that just like in the past, the transit of the army would be preceded by military requisition. Due to the passage, Couronian commissioners would be appointed to assist Russian officials and officers. All the activities and Couronian aid concerning accommodation were supposed to be paid.

The last points referred to the current hostilities between Russia and Prussia. Couronian grain was not allowed to be delivered abroad. Price for the cereal were about to be agreed with Russian minister each year. St Petersburg asked for the wood and the transport provided by Courland to imperial troops. The agreement confirmed Russian navy's right of the shelter in Couronian harbours and supplying the crews. The ships were supposed to be marked as *neutral and friendly*.

The draft included the twin agreement with Charles Christian's preamble. Surprisingly, it consisted of just the first five provisions, in which Duke agreed to literally everything that was introduced in Elizabeth's rescript. For some reason, the text was not finished, so there is even no Wettin's signature. Still, the document itself resembles the reality of non-mutual relationship, Duke's reliance on Russian support and unfair agreement in general. The formula of the contract proves negligence of Poland-Lithuania. Moreover, it cut Charles off the assistance the Commonwealth could provide to him. The Duke made himself dependent on both Russia and Couronian estates as well, but not the suzerain. I would argue that scholars' reservations on Charles's enthronement as the Russian mistake were far too critical.¹⁸ The demands introduced by Elizabeth proved the growing severity and self-confidence of the Tsardom's policy towards internal jurisdiction of the Duchy. It was another step leading to strengthening and preserving the privileges of the Orthodox minority in Courland and the first one official, leading to acknowledgment of what was already done indirectly and informally. Inequality of the mutual rights and liabilities were in favour of the Empire, and it was the Saxon prince only, who truly had to secure Russian claims. Inadequate requirements were a good excuse for later accusations and reversing the 'soft policy'. It could have been easily proved that Charles broke his promises. Moreover, the fact that Biron's estates remained in Russian hands suggested that St Petersburg still wanted to play this card in the future as they did not decide to ruin Biron family and deprive

them of their properties in favour of the new nominee Russia wished to control. In the light of the agreement, Saxon prince's allegiance was more to Elizabeth, rather than Augustus.¹⁹

CATHERINE II'S NEW COURONIAN POLICY AND DECISIVE STAGE OF THE RUSSO-POLISH DISPUTE

The enthronement of Peter's widow commenced Russia's long-lasting and effective approach towards the Duchy. The instalment of Biron became the first task of Catherine's foreign policy. Tighter bonds between Russia and Courland had already been one of the main goals of the Tsardom during the Seven Years' War.²⁰ In addition, after 1762, Russian policy focused on creating a buffer zone between the Empire and the German monarchies – Prussia and Austria. This is why St Petersburg struggled for control not only over Courland, but the Polish-Lithuanian Commonwealth as a whole.²¹ Empress' Couronian policy was intended to check out the position of European courts in case of deeper Russian involvement in Polish affairs. She was about to test the Western powers' patience.²²

The tense Russo-Polish conflict began shortly after Catherine II came to power. The new political direction was applied through the new ambassador, Hermann von Keyserlingk, who was sent to Warsaw in December 1762. Calming down the Commonwealth's anxious government, he argued that capturing little Courland would not help the Empress to achieve her goal which was happiness of the nations she ruled over.²³

At the beginning of 1763, Keyserlingk issued official statements to the senators of the Commonwealth explaining the Empress' actions in Courland.²⁴ Augustus III appointed his envoy Jan Borch, who left for Catherine's court on 10 January in order to, "to make representations to the Empress against her interfering in the affairs of Courland, as being a fief of the republic".²⁵ While in Russia, he was not allowed to deliver the message to the Tsarina.

The Senate Council held in March 1763 summoned Biron to be judged.²⁶ However, there was no explicit support for Charles, as even royal supporters did not want to risk worse relations with the Tsardom for the sake of the dynasty's claims. On 15 April, without the Senate's permission, Augustus III denounced Biron as an impostor.²⁷ The *Oberraten* still recognised Charles Christian as Duke, but his rival's followers took control over the court and chancellery, causing a governmental crisis. Finally, on 16 April, Charles left Jelgava.²⁸ In the meantime, the diplomatic argument occurred.

CATHERINE'S LETTER OF 3 AUGUST 1762

In her first letter to Augustus Catherine referred to the fact that shortly after Biron's arrest the King had pleaded for his release. Moreover, she claimed that from the very beginning it was obvious to him that Biron was legally enthroned. She stated, that "the motives, on account of which the Duke or his heirs could not then be allowed to live in the Russian empire, exist no longer". Catherine wished Ernest Johann to reclaim his allodial possessions. The main message was of course to make Augustus do everything needed for Biron's restoration.²⁹ Catherine was aware of losing control over the Dukes' private estates still being sequestered by the Russian authorities, but she seemed to have claimed that his reign never terminated. The King's son, at that time in charge of the Duchy, was not mentioned in the letter at all, as if he never existed. She decisively announced her goals and proved disrespect for Augustus and his son, still in a very diplomatic manner.

AUGUSTUS'S LETTER OF 3 SEPTEMBER 1762

The King's response was preceded by the statement presented by Chancellor Małachowski to Ambassador Keyserlingk on 19 August. In his letter, Augustus openly protested: "Your Majesty called in doubt my rights, and those of my family, to the sovereignty of the duchies of Courland and Semigall".

Augustus referred both to Elizabeth's declarations and the "lawful causes and circumstances" that authorised the King to dispose of the fief. He claimed that his motives and reasons were adequately explained in the investiture diploma of Charles Christian.

The Polish monarch was remarkably straightforward: "Your Majesty's intention is not merely to prescribe bounds to the exercise of those rights which are derived to me from God, independent of every other power, and which appertain only to me and my crown, than to permit their being assigned over to their proper authority (...) I expect, therefore, from your Imperial Majesty's justice, that you shall think proper to refer the late Duke de Biron to me and the republic, as to the only sovereigns and judges of the rights he pretends to have". Augustus protested that only the King and the Commonwealth could examine Biron's case. From this sentence onwards, through the rest of the letter he addressed Catherine as "Your Imperial Majesty". Earlier, he did not use her imperial title, not yet recognised by the Commonwealth. Certainly, Augustus acted here as the ruler of Poland-Lithuania, and not as elector of Saxony. It was the Polish King, who was the suzerain of Courland (and not jointly with his family, as he stated above), that he described himself in the end of the letter as Catherine's "Brother, Friend and Neighbour".

We can see Augustus's incontrovertible statement. Unfortunately, the claims lacked evidence in the letter. Of course he referred to the diploma and declaration already presented to Russian diplomats, nevertheless the reference to God seems to be a very naïve argument when others were lacking. Perhaps it referred to the origins of the institution of the vassal state, with its homage and reference to divine authority. He could only ask for a step back and the use of "friendly means only (...) which alone ought to have place between states that are both friends and neighbours".³⁰

EXPRESSION OF THE REASONS IN THE COURONIAN AFFAIR
OF THE RUSSIAN EMPRESS
(3 December 1762?)

One of the Russian official statements, unfortunately undated, presented the Russian view of the Polish–Lithuanian domestic legal order. It mentioned the Polish response of 3 September so must have been written at least a few weeks later. The author claimed that after Catherine II's enthronement she wanted to set free the man who had been asked for by both the King and the Senate during the Elizabeth's reign. The Tsarina claimed she did this in order to maintain friendly relations with Poland–Lithuania. She asked Augustus to restore Biron to his Duchy and the estates which he had received from Empress Anna. Catherine claimed that her actions were based on "law and righteousness", so she was surprised by Augustus's letter of 3 September in which he claimed that she trespassed on the rights of *Supremi Domini* of the King and the Commonwealth.

The author stated that the statute of 1736 issued by the Polish–Lithuanian Diet was concluded through the approval of all the Estates of the Commonwealth. Biron had received the King's diploma and the royal commissioners had concluded the agreement about the conditions of investiture. The diploma contained "both seals of the Crown and Lithuania" with the promise that the Commonwealth would protect its vassal and his descendants. The author claimed that no vassal could have been removed from office if he had been chosen legally, unless he had committed *Crimen felonie*. Biron had not been charged before a court. Therefore even if there had been a reason to keep him away from his Duchy, it was now more important to restore him in order to acknowledge his primary right.

The author claimed it was the *Juris nature et bono vindatis* to support and protect harmed neighbours against injustice, therefore the Empress confirmed the Duke and the Couronian Estates in their respective rights and privileges. Catherine knew that the Duchy was the vassal state of the Commonwealth, not

only of the Kingdom of Poland, as it was concluded in 1569, and the statute of 1736 confirmed by the three Estates (of the Diet). This was an extremely important remark, as it referred to the fact that Lithuanian Grand Chancellor Michał Fryderyk Czartoryski had refused to seal Charles' diploma. Powerful magnate remained the opponent of the royal policy and did not wish the House of Wettin to strengthen its position in Poland–Lithuania through its actions in Courland. He was ready to cooperate with the Russian court and discouraged King Augustus III from calling the Diet to resolve Couronian crisis in early 1763. Instead, the diploma was sealed by his deputy – Lithuanian Vice-Chancellor Michał Sapieha.³¹

The Russian authorities' reference to the three Estates suggests that the Senate Council's resolution was insufficient as permission for the 1758 investiture. Catherine could not let change the legal order as originally established by the Diet (the Commonwealth as the whole), otherwise the principles of Poland–Lithuania would be breached. The declaration was concluded with the wish of maintaining Courland as a dependent state of the Commonwealth and the statement that Russia would accept no one else than Biron who had been appointed with the approval of the Diet. The Empress wanted to honour the principles of justice and neighbourliness. She claimed she followed the example of all the European states which had acknowledged Biron as Duke.³²

THE POLISH ADDRESS TO RUSSIA OF 11 DECEMBER 1762

This manifesto was probably prepared by four Polish ministers: Franciszek Bieliński, Michał Wodzicki, Teodor Wessel, and Jerzy Mniszech. They assured the Russian court that the King and the Commonwealth always respected international treaties with their neighbours, seeking their friendship. Therefore, the Tsardom should not intervene in the internal matters of Poland–Lithuania and Courland to which province it had no rights. They defended the legality of the 1758 investiture. The authors

pretended not to understand why Russia claimed Biron was still in power. They accused the Tsardom of being the reason for Biron's loss of his position. The ministers referred to Charles as the *present* Duke. This phrase was potentially dangerous as it implied that Biron could be considered as a previous duke.

The authors of the manifesto were more straightforward in their attitude towards the present Tsarina. They claimed Catherine's actions led to the breach of the treaties between the Poland–Lithuania and Russia. They maintained that all Biron's rights and pretensions had been annulled by her ancestors. Through the undermining of Charles's rights, both the King and the Commonwealth, as ally and neighbour, felt offended. They claimed that the monarch was sure the Empress would never act thus intentionally, so that there must have been a misunderstanding. The ministers recalled Małachowski's manifesto explaining the invalidity of Biron's investiture, and the lack of legal basis for Russia to act in Courland. A copy of the declaration concerning Elizabeth's statement was attached to the script, as well as to the present correspondence. This shows that the Polish–Lithuanian authorities considered Heinrich Gross's declaration as the basic and crucial evidence supporting their case.

The ministers referred also to the father–son relationship. They recalled reports that Russian forces marched from Riga to Jelgava and were occupying almost all the houses surrounding the ducal palace. They also referred to the rumours that Carl Gustav Simolin had been ordered to quarter five regiments for the winter. The authors claimed that all ministers and senators supported the King and his rights over Courland. Therefore, they decided to deliver the request to Keyserlingk for the maintenance of good relations between the two nations. They claimed Augustus could not accept the request for Biron's restoration because it would damage the rights of the King and the *nation*. The monarch did not have any obligations as he was always in good relations with Biron. It would have been unjust if

the Tsardom rewarded Biron for his losses due to Russian actions with the Commonwealth's own possessions and prestige.

The ministers charged Simolin with intervening in the Couronian form of government by threats, imposing his will and accusing the local nobility. They recalled Biron's letters issued by the Russian envoy, declaring protection for Couronians who were obliged to be loyal to the King, the Commonwealth and Charles Christian. The authors claimed that Simolin's actions undermined the Empress' honour and asked her to remove him from Jelgava. They also mentioned all the trespasses of the Russian forces in the Commonwealth during the current war, as Elizabeth had promised that they would be punished.

Finally, the ministers asked for the removal of the Russian troops from Courland before winter set in. They claimed that Courland had suffered during the last war, and demanded compensation for damages in the Duchy. At the end of this striking resolution, the authors claimed that the main idea of the manifesto was to maintain justice and the alliance between both nations.³³

This statement was more political than legal, as it referred to Małachowski's response and focused on recent events, Russian promises and sentimental arguments. It lacked clarity and was hardly reasonable as it contained many accusations and was formulated by the Crown Vice-Chancellor accompanied by randomly selected ministers (without Lithuanian ones).

THE RESPONSE OF VICE-CHANCELLOR MICHAŁ WODZICKI

Wodzicki's letter was most probably addressed to Keyserlingk. The Polish Minister claimed that he did not understand the Russian interest in the 'province' as the Tsardom had no rights to Courland despite the principle of equity. He did not mention the right of neighbourhood, but his reference to the 'principle of equity' proved a great mistake.

The Vice-Chancellor claimed the Empress pretended to take the Polish legal system into account, but simultaneously breached Polish rights. He did not accept Catherine's statement

that what happened in Courland was the consequence of the King's approval only, and not the approval of the Commonwealth. Wodzicki claimed that Russia must address Poland–Lithuania and let it discuss and judge Biron's claims during the Diet. He stated that the King and the Senate were ready to explain their actions concerning the investiture before the Commonwealth (Diet) and did not answer to Russia.³⁴ Contrary to the joint resolution, the Vice-Chancellor stuck to the legal arguments.

THE RUSSIAN ADDRESS TO EUROPEAN DIPLOMATS
OF JANUARY 1763

The official position of the Russian government was also expressed in the declaration issued to the European ambassadors and envoys present at the court of St Petersburg. The Empress claimed that she could not discover any substantial reason for depriving Biron of his Duchy. She referred to the unanimous request of almost all Couronian noblemen, and the Lutheran denomination of the Duke required by *Pacta Subjectionis* – the treaty signed in Vilnius, on 28 November 1561, that constituted the Duchy and its subordination to the Polish–Lithuanian Commonwealth.³⁵ Catherine was forced to acknowledge him as the lawful Duke, otherwise she would breach the principle of equity. Simultaneously, the author distanced Russia from “being desirous to infringe upon the rights of her neighbours, and consequently from acting in any respect contradictory to the rights and privileges of Courland”.

The crucial points of that declaration are both legal and political. The normative ones refer to Biron's investiture of 1739 and the obligation that the Duke be of the Lutheran denomination. The reference to the will of the Couronian nobility was a supporting political argument. In this declaration neither Charles Christian nor the Polish–Lithuanian Commonwealth were mentioned at all. The Empress referred only to the Duchy and moreover, described Courland not as a fief of Poland–Lithuania, but just as “a province that borders upon (...)

empire”.³⁶ It is notable that Russia invoked the principle of equity before the European ambassadors, as it was the only reason acknowledged earlier by Vice-Chancellor Wodzicki.

THE RESPONSE OF FOUR POLISH MINISTERS TO
KEYSERLINGK OF 10 JANUARY 1763

In this response, Polish ministers claimed there had been a vacancy in Courland from 1741 until 1758 as Biron and his successors were sentenced to the exile. The ministers stressed that Augustus III never wished to harm Biron and had tried to help him. Moreover, it had not been Catherine II who had released Biron, but Peter III, on condition of Biron's resigning his ducal claims to Georg Ludwig of Holstein-Götting. According to the ministers, knowledge of Biron's resignation was widespread. The letter of Biron's son Peter to his agent had been published in Courland.

The authors claimed that the meanness of Ernest Johann's investiture was obvious. They argued that Russia claimed friendship towards the Commonwealth and Catherine's decision to release Biron was a gesture of goodwill. On the other hand, regarding Charles Christian's reign, Russia was not acting in accordance with such friendship, even though the Duke had been appointed due to the King's and the Senate's efforts, respecting the law of 1736. The Empress should have waited until Augustus would ask again for Biron's restoration, as he had done in the past. The ministers straightforwardly stated that Russia should wait with its gestures of friendship as neither the King nor the Commonwealth had asked for them.

Whenever Augustus had asked for Biron's release, he never mentioned his restoration to his former office. The argument referring to repeated royal requests is rather harmful for the Russian authorities because effectively the Tsardom had admitted that it had not responded to them. The ministers also mentioned the Russian sequestration of most of the ducal estates in Courland, claiming the incomes for the Tsardom. Therefore the

ministers claimed that in 1758 there was one response to all the previous requests. The message that Biron could not be released was clear. That was why Augustus had decided to help the Couronians who had demanded his protection.

The authors also tried to discredit Biron, claiming that the statute of 1736 did not mention him explicitly. It had not been the intention of the Diet, they claimed, to exclude any precedents for future vacancies. That law was intended to preserve the ducal form of government. The ministers claimed that the investiture was invalid and that Biron's absence should be considered as a sort of civil death. They argued that in that case Augustus had not needed another statute of the Diet to appoint the Duke. They claimed that the Commonwealth's approval was necessary in case of investiture through a plenipotentiary and it was only the King and the Senate that had dropped that requirement in 1739. The ministers stressed that if the monarch's and Senate's mutual decision in the appointment of Charles Christian were to be undermined, so the release of Biron from his individual investiture should be questioned by Russia as well.

The authors again claimed that Augustus acted in accordance with the bill of 1736 because the right he had been granted had not been used, as the investiture of Biron was null and void. This was not only because of the arguments made earlier, but also because the original Biron's diploma lacked the seal of the Polish Crown – apparently they used the same argument Russia did in terms of the legality of Charles Christian's diploma. Finally they stated that Russia had no claims towards Courland, because it was the vassal state of the Commonwealth.

The ministers also picked up on the supposed right of neighbourliness. For them this meant that the Empress wanted to capture Courland by force. They claimed according to such logic, all neighbours and states could make infinite claims. They also mentioned that the King could not recall his son without the Diet's permission. The ministers stated that the Commonwealth could not see its monarch – the first of the Estates – to

be offended. If the Empress truly acknowledged the Commonwealth's right to Courland and wished to remain its ally and good neighbour, she should have stopped supporting Biron and let Poland–Lithuania act.

Catherine was called on to withdraw her troops from Courland in accordance with the treaty of 1686 that specifically referred also to Courland. The authors announced that Augustus would send his emissary to St Petersburg and the Empress was asked to welcome him. Finally, the ministers claimed that Charles Christian had never opposed winter quarters for Russian troops in Courland.³⁷

The Russian court was furious at this statement. The British resident in Warsaw, Thomas Wroughton, described it as a memorial, “wrote with all the insolence, warmth, rancour, and offensive expressions as if they had an army on the frontier, ready to fall upon the Empire of Russia”.³⁸ The content of the manifesto was indeed partially provocative and did not strengthen the Saxon–Polish cause.

THE *PRO MEMORIA* OF VICE-CHANCELLOR WODZICKI OF
20 FEBRUARY 1763

Wodzicki addressed Keyserlingk and stressed that the Polish ministers should have continuously complained about Russia's illegal actions in Courland. The King and the Commonwealth were offended. The Vice-Chancellor reminded the ambassador that between 1741 and 1758 Courland had been governed on behalf of the King without any complaint from the Senate and nobility, and moreover without any demand from the Russian court to confirm the King's actions at the Diet. Wodzicki claimed that even if the investiture of Charles Christian had not happened, it would have been necessary first to terminate the regency and to restore the ducal office. He argued that if the Russian court denied the King's right to appoint the Duke, the monarch could not restore anyone either, as such an act of creation was similar to the act of ennoblement.

Wodzicki also presented a list of seven complaints against Russia. They concerned Simolin's breaching royal prerogatives in Courland, forcing locals to acknowledge Biron, paralysing the government, threatening the *Oberraten*, disturbing actions undertaken by the senators, removing the rescript issued by the King to the Couronians, and arresting and detaining Polish officials for thirty hours. The Vice-Chancellor asked for the punishment of the Empress' subjects who were guilty of these actions. He also stated that Biron was successful only because of military assistance. Wodzicki suggested that the Empress withdraw her soldiers to see whether the Couronians would really be interested in Biron's restoration.³⁹

*THE EXPLANATION OF THE RECENT STAGE OF THE
COURONIAN AFFAIR OF FEBRUARY 1763*

This document described Polish–Couronian–Russian relations from 1736 until 1758, focusing mostly on the invalidity of Biron's claims. The circumstances leading to this statement are not obvious as the title indicates this manifesto was released early in 1763. On the other hand, it is indicated below the document that it was prepared in Warsaw on 9 August 1762. The author(s) started with the statement that the Duchy of Courland is a *feudum* of the Commonwealth and the King. Author claimed Russia had no interests in that state except as its neighbour. In 1763 (*sic!* – 1736) the Commonwealth had granted the King the right to appoint a new duke under the condition *sine qua non* of the duke paying off the Duchy's debts. Because of the great involvement of Empress Anna, the King had decided to make Biron the Duke in 1739 (*sic!* – 1737). Nevertheless, Biron never paid the debts, and he received from Couronians neither homage nor oath. Biron was accused of further indebting the Duchy as he received loans from Russia. He had therefore been accused by the Tsardom of spending this money for his own business. In consequence, the investiture conditions had not been fulfilled and according to the author(s) of this memorial, the investiture was invalid *ex nunc*.

The author(s) claimed that Augustus had given Biron more time to fulfil his obligations, but because of his captivity he was not able to do so. The Russian government had found the duke's position vacant. Russian ministers had tried to persuade the King to appoint a new duke and issued a manifesto against Biron in Courland. The Regency Council had removed Biron's name from public prayers. Augustus had ordered the regents to rule on his own behalf, as he did not want to leave the state un-governed.

After 1741, Poland–Lithuania had expected Biron's restoration and had repeatedly addressed Russian court to this purpose. The author(s) of this manifesto tried to convince the readers that Augustus had long refused his officials who had been encouraging him to enthrone one of his sons. He had decided to do so only at Elizabeth's request. It was underlined that the right to appoint the duke belonged to the King. Before that Augustus had demanded the lifting of the sequestration and confirmation that Biron would never be freed. According to the author(s), Russia had issued such a declaration. During the Senate Council of 1758, only two or three votes had been cast against the new investiture. The senators concluded that because Biron failed to fulfil his obligations, his investiture was invalid.

It was also claimed that Peter III had wanted to take Courland by force and appoint his own uncle as Duke. Describing the moment of Catherine's enthronement, the author(s) tried to compliment her and stress her advantages. While Courland was a province of the Commonwealth and bound to its suzerain, it might enjoy peace secured by mutual Russo–Polish treaties. King Augustus did not believe that such a wise Empress would try to undermine the alliance with Poland. She was accused of intervening in another monarch's possession. At the same time the author(s) understood that Catherine would like to honour the man so recently released, but Courland should not be used for that purpose. This kind of compensation for Biron would disrespect the King, his crown, prerogatives and paternal

feelings. It was not the Commonwealth that had oppressed Biron, so it was not responsible for compensating him.⁴⁰

THE RUSSIAN NOTE TO THE POLISH RESIDENT
IN ST PETERSBURG OF 16 JULY 1763

The ‘Couronian Question’ was not concluded with Charles Christian’s departure. The pointless resistance of the Commonwealth and its diplomatic correspondence continued. Chancellor Mikhail Vorontsov delivered an official note to the Polish resident in St Petersburg on 15 July 1763, four years after concluding the agreement between Elizabeth and Charles.⁴¹ According to the Chancellor, “her Imperial Majesty, attentive to everything that concerned the dignity of the King of Poland, has not ceased to claim his justice, in which she always placed the greatest confidence”. Vorontsov claimed that Catherine wanted to grant some kind of establishment to Charles Christian, but the King seemed to refuse “to listen to any overtures for an accommodation, or for making satisfaction for the many complaints of the Empress”. It seems then that the House of Wettin could still hope to be granted some kind of compensation, such a popular tool in the eighteenth-century international politics.

There is a case that compensation for Charles in return for his resignation was discussed. Apparently at the very beginning of the ‘Couronian Question’ Catherine truly wanted to compensate him with some possession in the Holy Roman Empire. Augustus favoured this solution, but shortly afterwards looked for support for his son from France, the Habsburg Monarchy and Spain.⁴² The Empress wanted to grant him the bishoprics of Paderborn and Hildesheim and the city of Erfurt. Apparently Charles, as Catholic, did not want those bishoprics to be secularized for him.⁴³

In the official statement Vorontsov argued that the Commonwealth had often violated the Russo–Polish Treaty of Perpetual Peace of 1686. The Tsardom and its sovereignty were also offended by the memorial of four Polish ministers issued without

any authorisation. Augustus was also accused of not acknowledging Biron and oppressing the rights of the Polish–Lithuanian nobility: “Nevertheless, still guided by the same principle of love to peace, her Imperial Majesty invites his Polish Majesty, in the most friendly manner, to treat of the affairs of the republic in an amicable way”.⁴⁴ It seems all the references unconnected to the ‘Couronian Question’ were supposed to divert the Commonwealth’s attention away from the main topic. Perhaps Russia wanted to force Poland–Lithuania to surrender on that issue for fear of the other potential claims and accusations.

CONCLUSIONS

THE DECADENCE OF POLAND–LITHUANIA

The Russo–Polish dispute over the succession to the Couronian throne reveals poorly justified ties of the Commonwealth and Courland, many controversies around the legality of Polish–Lithuanian actions and most of all – the Russian persistence.

It must be noted, that the Tsardom referred to the Polish–Lithuanian law only when necessary. On the other hand, the more often Saxon–Polish party referred to its legal system, the weaker it was in political reality and the more likely it was to make a mistake if the statements were not coordinated. The letter of law could not become a decisive positive argument or a tool leading to the solution of the dispute, but was rather a negative and damning instrument in case of legal uncertainty, procedural trespassing and naivety of reasoning. Poland–Lithuania was unprepared to secure its legal claims. Only in 1762 did the Senate Council call for an extraordinary Diet to confirm the rights of Charles Christian.⁴⁵ The weak position of Chancellor Małachowski in 1758 and the timing of the legal expertise issued by the royal adviser Emer de Vattel (February 1763) show, how dependent on Russia and its moves were the Polish–Lithuanian authorities. They were also confused over competences. Most of the Polish statements were prepared by ministers not charged

with international affairs – which were the purvey of the chancellors. For some reason, Małachowski seemed to be not really involved in the case. In one of the resolutions, four ministers informed of the appointment of an envoy to Catherine, although it was King's personal emissary representing him only and not the Commonwealth. Moreover, there were mistakes in the official statements (1763 instead of 1736). Also the plurality of authors and the resolutions was risky for Polish–Lithuanian claims as some of the phrases could be considered as contradictory and used by Russia against the Commonwealth, for instance Wodzicki's reference to the principle of equity. All these attempts showed Saxon–Polish desperation and chaos in the state. The pen was definitely not mightier than the already dull sword.

From the diplomatic point of view, the installation of Charles Christian was a short-lived victory for the Saxon dynasty, one achieved without support of Versailles.⁴⁶ In itself, the homage ceremony in 1759 was a prestigious victory for Poland–Lithuania whose King received the first homage in person since 1642. Despite legal doubts and accusations mainly concerning the Senate Council's resolution of 1758, internal aspects appeared insignificant next to the change in the international situation which finally ended Saxon–Polish aspirations. There was a harbinger in Article I of the Russo–Couronian agreement of 1759. Elizabeth agreed to act on Polish–Lithuanian reservations concerning the privileged status of the Orthodox in the Duchy, but this agreement bypassed the Commonwealth.

In 1763, the Commonwealth was not prepared to repel the Russian diplomatic attack. Dresden and Warsaw should have been aware of the threat from Peter III whose earlier negative attitude towards Charles Christian was no secret. Yet Augustus III was unprepared for strengthening his son's situation, including the controversies around religion. Although Poland–Lithuania stood no chance in a conflict with Russia over its claims in Courland, the Commonwealth's unreadiness, passivity and partiality, represented for instance by Chancellor Michał

Fryderyk Czartoryski – Russia’s advocate – helped the Tsardom achieve its goals in the Duchy.

It is all the more significant that in 1763 Poland–Lithuania suffered a total defeat in Courland, although it enjoyed the support of Saxony, whereas back in 1727, in the affair of Maurice de Saxe, Polish and Saxon interests had been at odds. This proves the importance of the changing international situation, not only regarding Dresden’s capacities, but most of all those of St Petersburg.

RUSSIA’S FOREIGN POLICY AND THE ORIGINS OF ITS INFLUENCE IN THE BALTIC SEA AREA

In the 1760s, Russia’s situation had become much more advantageous than in the 1720s. The Empress enthroned in 1762 was mature and well-oriented in politics. Thirty years earlier the Tsardom was plunged into domestic turmoil; Peter II (1727–1730) was an eleven-year-old boy.

We may see how successful Russia was in securing its interests, including the protection of Orthodox people within the country without a significant Russian/Orthodox population. Amazingly, through the agreement with Charles Christian the Tsardom strove Courland in so many different spheres, securing the question of religious minority, trade revenues, passage through the Duchy, post office services, and finally – the position of the diplomatic representative and extensive immunities for further categories of the Russian subjects. St Petersburg tended to overlap every single outpost in Courland. We can notice that even without the advantage based on large ethnic minority, the imperial Russian government was successful in broadening its sphere of impact in the Baltic Sea region. The Russo-Couronian agreement of 1759 helped Russia keep the influence it already possessed, while concessions to Wettins proved limited and reversible. Allegedly, the softer policy introduced in 1758 only put the Saxon–Polish party off guard, while Russian capacities remained untouched and the Tsardom – ready to strike.

Nosov and Kurukin rightly claim that the ‘Couronian Question’ was Russia’s testing of Europe to find out how far it could go without serious consequences. This initial targeting of a small country gave Catherine II practice for her grander international endeavours. Victory gained at the frontiers of Europe encouraged Russia to go further and look for more ambitious aims. Europe’s passivity gave the Empress a green light for the further intervention in Poland–Lithuania, forcing the election of Stanislaus Augustus Poniatowski (1764–1795). Success in Courland was also the first step towards the Russian-inspired Northern System.⁴⁷

REFERENCES

- ¹ Klauspeter Strohm (1999). *Die kurländische Frage (1700–1763): eine Studie zur Mächtepolitik im Ancien Régime*.
- ² Heinrichs Strods (1993). *Kurliandiskij vopros v XVIII veke. Monografiia*. Vol. II. Riga, pp. 135, 137, 143.
- ³ *Ibid.*, p. 105.
- ⁴ Franciszek Paprocki (1759). *Wiadomość o Xięstwie Kurlandskim y Semgal-skim (...)*. Vilnius [No pagination].
- ⁵ *Ibid.*, Chapter 8.
- ⁶ Oleg Yevstratyev (2017). Kurliandskoe gertsogstvo v policheskoi systeme Rechi Pospolitoi (vtoraia polovina XVI - konets XVIII v.). In: *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 47, pp. 44–56, here p. 50; Paprocki. *Wiadomość*, Chapter 3.
- ⁷ Tomasz Ciesielski (2014). Rech’ Pospolitaia i baltiiskaia ekspansiia Rossiiskoi imperii w XVIII v. In: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1 (15), pp. 118–134, here p. 124.
- ⁸ Urszula Kosińska (2012). *August II w poszukiwaniu sojusznika. Między aliansem wiedeńskim i hanowerskim 1725–1730*, Warsaw, p. 489.
- ⁹ Paprocki. *Wiadomość*. Chapter 7.
- ¹⁰ *Ibid.*, Chapter 3.
- ¹¹ Boris Nosov (1993). Kurliandskoe gertsogstvo i rossiisko-polskie otnosheniia v 60-e gody XVIII veka: k predystorii razdelov Rechi Pospolitoi. In: *Slavianovedenie*, 5, pp. 54–66, here p. 58.
- ¹² Jan Małachowski to Heinrich Gross [in Polish], 23.10.1758. Zbiór collectaneorum. Tom drugi. Anno Domini 1771; *National Institute of Ossoliński Family* (Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, hereafter ZNiO), 569/II, p. 249.
- ¹³ Heinrich Gross to Jan Małachowski [in Polish], 10.1758. Zbiór collectaneorum, ZNiO, 569/II, p. 250.

- ¹⁴ Ygor Kurukin (2006). *Biron*. Moscow, p. 382.
- ¹⁵ *Ibid.*, p. 381.
- ¹⁶ Ciesielski. *Rech' Pospolitaia*, p. 125.
- ¹⁷ Eustachy Tyszkiewicz (1870). *Zródła do dziejów Kurlandyi i Semigalij z czasów Karola Królewicza Polskiego, Księcia Saskiego*. Cracow, p. 17; Strods. *Kurlianskij vopros*, p. 110-111.
- ¹⁸ Nosov. *Kurliandskoe gertsogstvo*, pp. 58-59; Alexander Valdonis Berkis (1954). *A History of the Duchy of Courland (1561-1795)*. University of Wisconsin Press, p. 275; Kurukin. *Biron*, p. 387.
- ¹⁹ Russo-Couronian Agreement [in Polish], 16.07.1759. Odpisy listów, memoriałów, manifestacji, akt królewskich, sejmikowych i rady senatu w 1758 r., *Jagiellonian Library* (Biblioteka Jagiellońska, Cracow), Rkp. 6214 III, pp. 72-74.
- ²⁰ Boris Nosov (2004). *Ustanovlenie rossiiskogo gospodstva v Rechi Pospolitoi, 1756-1768 gg*. Moscow, p. 67.
- ²¹ Kurukin. *Biron*, pp. 388-389.
- ²² Nosov. *Ustanovlenie*, p. 67.
- ²³ Kurukin. *Biron*, p. 388.
- ²⁴ Scots Magazine (1763). 25, p. 51.
- ²⁵ Scots Magazine, p. 51.
- ²⁶ Berkis. *History*, p. 276.
- ²⁷ Nosov. *Kurliandskoe gertsogstvo*, pp. 63-64.
- ²⁸ Kurukin. *Biron*, p. 392.
- ²⁹ Catherine II to Augustus III [in English], 03.08.1762. *Scots Magazine* (1762) 24, p. 545.
- ³⁰ Augustus III to Catherine II [in English], 03.09.1762. *Scots Magazine*, p. 545.
- ³¹ Paprocki. *Wiadomość*. Annex to Chapter 8.
- ³² Expression of the Reasons in the Couronian Affair of the Russian Empress [in Polish], 03.12.1762? *Zbiór collectaneorum*, ZNiO, 569/II, pp. 250-251.
- ³³ The Polish Adress to Russia [in Polish], 11.12.1762. *Zbiór collectaneorum*, ZNiO, 569/II, pp. 245-249.
- ³⁴ The Statement of Vice-Chancellor Michał Wodzicki [in Polish] 1762/1763. *Zbiór collectaneorum*, ZNiO, 569/II, p. 251.
- ³⁵ Paprocki. *Wiadomość*, Chapter 6.
- ³⁶ Scots Magazine (1763). 25, p. 112.
- ³⁷ The Address of Four Polish Ministers to Hermann von Keyserlingk [in Polish]. 10.01.1763. *Zbiór collectaneorum*, ZNiO, 569/II, pp. 251-254.
- ³⁸ Thomas Wroughton to John, Earl of Buckinghamshire [in English], 12.01.1763. In: Adelaide d'Arcy Collyer (ed.)(1900). *The Despatches and Correspondence of John, Second Earl of Buckinghamshire, Ambassador to the Court of Catherine II of Russia 1762-1765*, vol. 1. London, New York and Bombay, p. 197.

- ³⁹ The Pro Memoria of Vice-Chancellor Michał Wodzicki [in Polish]. 20.02.1763. *Central Archives of Historical Records* (Archiwum Główne Akt Dawnych), Archiwum Małej Wsi, sygn. 916a, pp. 144–145.
- ⁴⁰ The Explanation of the Recent Stage of the Couronian Affair [in Polish], 02.1763. *Zbiór collectaneorum*, ZNiO, 569/II, pp. 243–245.
- ⁴¹ Apparently there was no Polish–Lithuanian resident at that time. Perhaps the journalists had the Saxon diplomat, Johann Prasse, in mind.
- ⁴² Kurukin. *Biron*, p. 389.
- ⁴³ Tyszkiewicz. *Zrządła do dziejów*, p. 48.
- ⁴⁴ The Declaration of the Chancellor of Russia to Polish Envoy [in English], 15.07.1763. *Scots Magazine*, pp. 564–565.
- ⁴⁵ Nosov. *Ustanovlenie*, p. 78.
- ⁴⁶ Ciesielski. *Rech' Pospolitaia*, p. 125; Lawrence Jay Oliva (1962). France, Russia and the Abandonment of Poland. In: *The Polish Review*, 7 (2), University of Illinois, pp. 65–79, here p. 75.
- ⁴⁷ Nosov. *Kurliandskoe gertsogstvo*, pp. 64–65.

KURZEMES UN ZEMGALES HERCOGISTE STARP POLIJAS-LIETUVAS VALSTI UN KRIEVIJAS IMPĒRIJU.
DIPLOMĀTISKAIS STRĪDS PAR KĀRĻA KRISTIANA
VETĪNA VALDĪŠANU, 1759–1763. ATSEVIŠĶU ASPEKTU
ANALĪZE

Gżegożs Šimborskis

Tiesību zinātņu maģistrs (Varšavas Universitāte) un Eiropas starpdisciplināro studiju maģistrs (Eiropas koledža, Natolina); žurnālists un grāmatu autors par 18. gs. Polijas-Lietuvas valsti.

Zinātniskās intereses: starptautiskās tiesības, Polijas–Krievijas attiecības, 18. gadsimts.

Rakstā aplūkota diplomātiskā cīņa 18. gadsimtā starp Polijas-Lietuvas valsti un Krievijas impēriju par Kurzemes un Zemgales hercogistes un tās pārvaldes aparāta juridisko statusu. Pētījuma mērķis ir izanalizēt apstākļus, kas noveda pie Kārļa Kristiana Vetīna iecelšanas par Kurzemes hercogu (1759–1763), atklāt Krievijas starptautiskās politikas instrumentus un apskatīt abu konflikta pušu – gan poļu-sakšu, gan Krievijas – mērķus un resursus. Vēsture, tiesības un starptautiskās attiecības tiek apvienotas starpdisciplinārajos pētījumos par “Kurzemes jautājumu”. No šī viedokļa Kurzeme un tās hercogs paliek kā pētījuma objekti, bet Polijas-Lietuvas valsts un Krievijas cariste – kā pētījuma temati.

Atslēgas vārdi: Kurzemes un Zemgales hercogiste, Krievijas impērija, Polijas-Lietuvas valsts, diplomātija, Vetīnu dinastija.

Kopsavilkums

Raksta uzmanības centrā ir tā dēvētā “Kurzemes jautājuma” izšķirošā fāze starptautiskajā cīņā par varu Kurzemes un Zemgales hercogistē 18. gadsimtā. Šī cīņa norisinājās starp Polijas-Lietuvas valsti, kuras vasaļvalsts bija Kurzemes hercogiste, un Saksijas kūrfirstisti, kuru intereses bieži vien nesaskanēja (neskatoties uz personālūniju), kā arī augošo Krievijas impēriju (kam Livonijas piekraste un resursi bija noderīgi) un Prūsijas karalisti (protestantisku valsti, kas tiecās apvienot savas teritorijas un Vācijas impērijas ietvaros sacentās ar Saksiju).

Izmantotie avoti galvenokārt ir manuskripti poļu valodā, kā arī vēsturiskā britu prese, kas ietver informāciju par Krievijas un Polijas diplomātisko disputu. Atsevišķas detaļas papildinātas no mūsdienu Krievijas vēsturnieku darbiem.

Autors analizē Krievijas politiku attiecībā pret šo Baltijas valsti un īpaši izceļ pagrieziena punktu, ko iezīmē Katrīnas II kāpšana tronī (valdīšanas laiks 1762–1796). Starptautiskais spēku līdzsvars Septiņgadu kara laikā starp Polijas-Lietuvas ūniju un Saksijas kūrfirstisti no vienas puses un Krievijas caristi no otras puses tiek vērtēts, interpretējot galvenos diplomātiskos dokumentus, kas tika sastādīti Polijas karaļa Augusta III (1733–1763) dēla Kārļa Kristiana, Vetīnu dinastijas pārstāvja, īsajā valdīšanas laikā Kurzemes hercoga tronī (1759–1763).

Pētījuma pirmajā daļā detalizēti aplūkotas Krievijas intereses un arvien pieaugošā ietekme Baltijas jūras piekrastē no 1711. gada līdz 18. gs. vidum, kad 1758. gadā kā kandidāts uz hercoga troni tika apstiprināts Kārlis Kristians, dēvēts arī par Saksijas Kārli. Kāds mazzināms tēva Francišeķa Paprocka sarakstīts darbs iepazīstina lasītāju ar sociālo situāciju Kurzemē 1759. gadā un skaidro, kāds konteksts bija Krievijas ilgstošajai vēlmei iejaukties Jelgavas lietās. Šī pētījuma daļa vēsta par Kārļa Kristiana valdīšanas laiku un par to, ko tas nozīmēja gan Polijai-Lietuvai, gan Krievijai, īpaši izceļot galvenos dokumentus – saraksti starp Polijas kancleru Janu Malahovski un Krievijas ministru Heinrihu Grosu 1758. gadā, kā arī Krievijas un Kurzemes vienošanos 1759. gada 16. jūlijā. Autors analizē šo dokumentu struktūru, saturu un izklāsta formu un visbeidzot izvērtē abu pušu priekšrocības un trūkumus, aplūkojot Kārli Kristianu un Kurzemi kā ārējo spēku “spēļu kārtis”.

Pētījuma galvenās daļas uzmanības centrā ir Krievijas politikas pārmaiņas pēc 1762. gada jūlija apvērsuma, Polijas-Lietuvas valdības nekompetence un saspringtās attiecības starp Varšavu–Drēzdeni no vienas puses un Sanktpēterburgu no otras. Arī šai gadījumā galvenie rezultāti ir iegūti, pateicoties Krievijas un Polijas diplomātiskajai korespondencei par Ernsta Johana Birona atjaunošanu Kurzemes hercoga tronī (no Krievijas

skatpunkta) un Kārļa Kristiana interešu aizstāvību (no Polijas–Saksijas skatpunkta). Šie avoti analizēti salīdzinoši detalizētāk nekā tie, kas attiecas uz Kārļa Kristiana kāpšanu hercoga tronī dažus gadus iepriekš, un ietver Augusta III un Katrīnas II vēstules, kā arī ziņojumus, ko rakstījis sūtnis Hermanis fon Keizerlings, Polijas-Lietuvas ministri Polijas vicekanclera Mihala Vodzicka vadībā un Krievijas kanclers Mihails Voroncovs. Dokumentu saturs atklāj, cik izmisīgi Vetīnu dinastija centās pretoties Krievijas caristes pretenzijām, skaidrojot Polijas–Kurzemes iekšējo tiesisko kārtību, kas balstīta uz vasaļu saistībām, un paļaujoties uz agrākajām Krievijas sniegtajām garantijām.

Noslēgumā autors sniedz kopsavilkumu par atsevišķiem komentāriem attiecībā uz Krievijas veiksmīgo politiku un Polijas-Lietuvas ūnijas pilnīgo pagrimumu. Izdarīti arī vispārīgi secinājumi par diplomātijas mākslu un valsts tiesībspēju. Aplūkotajā Kurzemes vēstures epizodē meklēti pirm-sākumi Maskavas interesei par Baltijas jūras piekrasti, kā arī potenciālā saistība ar mūsdienu Krievijas ārpolitikas darbības mehānismiem un perspektīvām.

LATVIJAS NEATKARĪBAS KARŠ 1919.–1920. GADĀ: SAVĒJO KARAVĪRU NOZIEGUMI*

Ēriks Jēkabsons

Dr. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte, profesors, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, vadošais pētnieks.

Zinātniskās intereses: Latvijas un reģiona militārā un politiskā vēsture 20. gadsimta pirmā trešdaļa, Latvijas Neatkarības karš, Latvijas etniskās minoritātes.

Rakstā aplūkota situācija Latvijā Neatkarības kara laikā 1919.–1920. gadā no līdz šim nepētīta sociālās dzīves aspekta – Latvijas armijas karavīru veiktajiem noziegumiem pret civiliedzīvotājiem, kā piemēru izmantojot smagāko noziegumu analīzi. Secināts, ka Latvijas armijas karavīru noziegumi pret civiliedzīvotājiem, līdzīgi kā citu Eiropas valstu armijās, bija ilgstošās karadarbības un tās izraisītās demoralizācijas sekas, kam Latvijas gadījumā pievienojās arī vēsturiski sarežģītās attiecības ar vācbaltiešiem. Esošajā situācijā noziegumi tika izmeklēti, taču saņemtais sods bija neadekvāti viegls vai noziedzīgie nodarījumi netika sodīti vispār.

Atslēgas vārdi: Latvijas Neatkarības karš, Latvijas armija, civiliedzīvotāji, noziegumi.

Pirmais pasaules karš praktiski visās tā dalībvalstīs Eiropā iezīmējās ar līdz tam skaita un rakstura ziņā nepieredzētiem noziegumiem pret civiliedzīvotājiem un arī karagūstekņiem. Civiliedzīvotājus masveidā slepkavoja Vācijas karaspēks Beļģijā, Krievijas karaspēks Vācijā (Austrumprūsijā), Austroungārijas karaspēks Serbijā un citur, Krievijas karaspēks ieņemtajā Austroungārijas Galīcijā tieši iesaistījās ebreju *pogromu* izraisīšanā utt. Burtiski visur karaspēka vadība un vietējie iedzīvotāji saskārās ar karavīru morāles pagrimumu un veiktajiem noziegumiem,

* Publikācija sagatavota Latvijas Zinātnes padomes finansētā projekta Nr. lzp-2018/2-0147 “Karš un sabiedrība 1914–1921” ietvaros.

neizslēdzot arī laupīšanas, civiliedzīvotāju slepkavības un izvarošanas.¹

1918.–1921. gadā reģionā sekojošo karu gaitā karavīru vēl lielāka brutalitāte un noziedzība bija vērojama visu valstu un valstisko veidojumu armijās.² Ne ar ko nesalīdzināma tā bija strauji brūkošajā Krievijas armijā pēc Februāra revolūcijas 1917. gadā un Krievijas Pilsoņu kara apņemtajās teritorijās 1918.–1922. gadā (simtiem tūkstošiem un miljoniem noslepkavotu civilpersonu), taču Krievijā notiekošie procesi vistiesākajā veidā iespaidoja arī norises Somijā, Igaunijā, Latvijā, Lietuvā, Polijā un citās zemēs. Visu šo valstu bruņotajos spēkos problēma pastāvēja, taču vēsturnieki saprotamu iemeslu dēļ ne labprāt skar minētos jautājumus, bez kuru analīzes pilnā mērā nav iespējams izprast atbrīvošanās karu un lokālo konfliktu kopainu. Zināms izņēmums ir poļu vēsturnieks Lukašs Ņevickis (*Lewicki*), kurš, balstoties uz arhīvu materiāliem, aplūko “savējo” poļu karavīru noziedzības izpausmes. Viņš atzīmē, ka pirmām kārtām noziegumi tika vērsti pret civiliedzīvotājiem, turklāt bieži savējiem, kam pamatā bija nepietiekama armijas apgāde, garo kara gadu izraisītās demoralizācijas radītā visatļautības sajūta un brutalitāte, bravūra kopā ar nicinājumu pret civilistiem, pārprasts patriotisms (t.sk. vēršanās pret ebrejiem, kas tika vainoti armijas kaujas spēju mazināšanā un atbalstā boļševikiem) un vienkārši mantkārība un varas demonstrācija. Karavīri, arī grupās, laupīja ar ieročiem rokās, dažkārt kā ieganstu izmantojot ieroču vai noziedznieku meklēšanu, dažkārt nogalinot upurus (ebreji, tirgotāji, kreisie politiķi, turīgi pilsētnieki un zemnieki, sevišķi baltkrievu vai ukraiņu tautības, u.c.) vai fiziski tos pazemojot (piemēram, pēršana ar pletnēm). 1920. gadā tika aplaupīts pat kara ministra – ģenerāļa Kazimira Sosnkovska (*Sosnkowski*) dzīvoklis, iegūtos līdzekļus iztērējot alkoholam, prostitutām un kāršu spēlei. Faktiski noziegumi kulmināciju sasniedza tieši vissmagāko cīņu laikā ar boļševiku armiju 1920. gada vasarā un rudenī, kad tie pastiprināti vērsās arī pret

personām, kuras turēja aizdomās par atbalsta izrādīšanu ienaidniekam. Ar īpašu brutalitāti, ieskaitot nepilngadīgu meiteņu izvarošanu, izcēlās iepriekš ar Igauniju un Latviju saistītā³ ģenerāļa Staņislava Bulak-Balahoviča operatīvā grupa, un L. Ļevickis atzīmē arī dažu virsnieku atkarību no narkotikām (kokaīna), bet karavīru – no alkohola. Turklāt, sākoties demobilizācijai, katastrofāli pieauga atvaļināto karavīru veikto noziegumu skaits, tiem rīkojot skandālus publiskās vietās un iesaistoties konfliktos ar policiju. Kara tiesas izskatīja simtiem ar karavīru noziegumiem saistītu lietu.⁴

Faktiski Polijas armijas piemērs ir īpaši uzskatāms, jo šī armija bija daudzskaitlīgākā un spēcīgākā no jauno un atjaunoto valstu armijām Eiropā, bet tajā vērojamas minētās problēmas zināmā mērā bija arī citās armijās, t.sk. Latvijas, tiesa, ne tik intensīvā izpausmē un daudzveidībā.

Jāpiezīmē, ka atsevišķus kriminālnoziegumus pret civiliedzīvotājiem izdarīja arī Latgalē esošo poļu karaspēka daļu karavīri (ieskaitot vismaz vienu slepkavību laupīšanas laikā).⁵ Zināmas tendences Polijā bija vērojamas arī attieksmē pret karagūstekņiem, un skaidra izpausme tam ir latviešu sarkanarmieša Arnolda Lāča slepkavība Stšalkovas gūstekņu nometnē, ko 1919. gadā paveica nometnes komandants virsnieks Vladislavs Maļinovskis (*Malinowski*), kuru Kara tiesa šajā nodarījumā sodīja un kurš pavadīja cietumā laiku no 1919. gada 23. jūlija līdz 1920. gada 6. jūnijam, kad tika atbrīvots un nosūtīts uz fronti pret boļševikiem⁶ (vēlāk ar uzvārdu V. Pobug-Maļinovskis viņš kļuva par vienu no vadošajiem Polijas vēsturniekiem).

Tāpat saglabājušās liecības par Latvijas sabiedrotās Igaunijas armijas karavīru veiktajām laupīšanām Vidzemē un Rīgā (galvaspilsētā 1919. gada oktobrī atradās igauņu bruņoto vilcienu karavīri, kas apjukuma laikā kauju sākumā nesa uz vilcieniem preces no pamestajiem Vecrīgas veikaliem⁷), kā arī no 1919. gada rudens līdz savai aiziešanai 1920. gada sākumā ieņemtajā teritorijā no Vecgulbenes līdz Balviem izdarītajām laupīšanām un pat izvarošanām.⁸ Savukārt Lietuvas armija un tās sastāvā esošais

Baltkrievu bataljons 1919. un 1920. gadā veica rekvizīcijas un laupīšanas Ilūkstes apriņķī.⁹ Tas viss – nerunājot par Bermonta armijas vācu un krievu daļām, kā arī Vācijas armijas vienībām, kuru veiktie noziegumi pret iedzīvotājiem bija masveidīgi.

1918.–1920. gadā Neatkarības kara laikā Latvijas teritorijā ne vien sadūrās daudzu pušu politiskās un militārās intereses, bet ilgstošas karadarbības, iedzīvotāju masveida pārvietošanas, smagās sociālās situācijas un citu apstākļu dēļ bija vērojams arī vispārējs morāles normu pagrimums un noziedzība, kas būtiski pavairoja dažādu Latvijas sociālo un etnisko grupu savstarpējās nesaskaņas un naidu. Kopš 1918. gada beigām valstī tika realizēts sarkanais un baltais terors, kura rezultātā gāja bojā tūkstošiem civiliedzīvotāju, kara un civilgūstekņu. Kara procesu rezultātā sabiedrībā pirms tam grūti iedomājamās apmēros pieauga noziedzība, un šis bija viens no būtiskākajiem jautājumiem, kurš bija jārisina valdībai iekšējās drošības nostiprināšanai. Minētais nevarēja neskart arī armiju.

Vēsturisko apstākļu noteiktais Latvijas armijas karavīru naids pret ienaidnieku, šajā gadījumā ar Bermonta spēkiem asociētajiem vācbaltiešiem un vāciešiem kopumā kulmināciju sasniedza kauju laikā 1919. gada rudenī. Tieši ar šo periodu saistās samērā daudzas liecības par lielāko daļu abu pušu nogalinātajiem karagūstekņiem. Nav zināms precīzs nogalināto karagūstekņu skaits, bet skaidrs, ka tādi bija, turklāt visās karojošajās pusēs, sevišķi vācu spēku un Padomju Latvijas armijas gadījumā. Latvijas armijas karavīru nošauto Bermonta armijā dienāšo vāciešu skaits varēja sasniegt vairākus desmitus, un tas pats sakāms arī par vācu gūstā nonākušajiem latviešu karavīriem (kaut arī it kā nomocītā leitnanta Kārļa Fihtenberga gadījums 1919. gada novembrī, par kuru propagandas nolūkos tika runāts visskaļāk, īstenībā bija daļējs safabricējums¹⁰). Jāpiezīmē, ka kopš 1919. gada sākuma attiecības bija saspīlētas arī formālo sabiedroto – Pagaidu valdības latviešu vienību un vācu spēku starpā, īpaši pēc 16. aprīļa apvērsuma, turklāt saspīlējums izpaudās arī savstarpējās slepkavībās Kurzemē un Rīgā.

Daudzos gadījumos nav iespējams novilkt striktu robežu starp gūstā nonākuša karavīra nogalināšanu vai nogalināšanu kaujas laikā, vienkārši nevēloties ņemt pretinieka karavīru gūstā. Piemēram, rotas komandieris virsleitnants Teodors Krišjānis atcerējās, ka 1919. gada 14. novembrī Liepājā kaujās pie Kara ostas darbnīcām, virzot uz priekšu savu rotu, izdzirdēja “halt, Hände hoch”,¹¹ kā viņš atzīmēja, “tīrā valsts vācu izrunā”. T. Krišjānis tālāk rakstīja: “Rotai nokomandēju ķēdē, bet pats steidzot uz priekšu, kur turpinājās lamāšanās. Uzsaucu vēl, lai nešauj, jo domāju, ka uzdūrušies berm[ontiešu] izlūkiem, kurus gribēju dabūt dzīvus. Taču pie tā netiku, jo, kad pieskrēju, bermontietis bija izjutis durkļa vēsumu. Izrādījās, ka tas savā dzēruma dūlumā vai nu gribējis viens gūt laurus par Liepājas ieņemšanu un drāzies viens uz priekšu sagūstīt Liepājas garnizonu, vai arī vienkārši nomaldījies, caur mežu nākot, jo mums tas uzdūrās virzienā no meža.”¹² Spilgts piemērs minētajam naidam ir arī Amerikas Sarkanā Krusta virsnieka Loja Hendersona (*Henderson*) liecība par pieredzēto kauju laikā Bolderājā: latviešu sanitāri vispirms atteicās ievietot sanitārajā automašīnā smagi ievainotu vācu karavīru, bet, kad amerikānis tomēr piespieda to izdarīt, viņam nācās apturēt mašīnu un iejaukties, jo tajā esošais smagi ievainotais latviešu karavīrs mēģinājis izgrūst vācieti ārā.¹³ Skaidrs, ka vienkārša nošaušana varēja slēpties zem samērā bieži, īpaši kauju laikā ar bermontiešiem, minētā formulējuma “nošauts bēgot” (piemēram, 1919. gada 8. oktobrī Latgales eskadrona karavīri pēc kaujām pie Bulduru tilta ceļā uz štābu “bēgot nošāva” sagūstīto ievainoto ienaidnieka karavīru, kas šķiet ļoti aizdomīgi, zinot karaspēka noskaņojumu šajā dienā, strauji atkāpjoties uz Rīgu).¹⁴

Tomēr šī raksta mērķis pirmām kārtām ir skatīt Latvijas armijas karavīru veikto kriminālnoziedzumu izpausmes pret civiliedzīvotājiem, kā piemērus aplūkojot vairākus avotos fiksētos smagākos gadījumus, kuri katrs atspoguļo atsevišķu noziedzīga nodarījuma veidu un līdz ar to ir pietiekami informatīvi bagāti. Tas veikts, balstoties galvenokārt uz neizmantotiem avotiem –

arhīva materiāliem (pirmkārt, Kara tiesas protokoliem un dienesta gaitu sarakstos ietvertu informāciju) un presi. Jāpiezīmē, ka Latvijas historiogrāfijā jautājums praktiski nav skarts vispār, vienīgi karavīru veikto seksuālo noziegumu tēmu iezīmējusi Ineta Lipša, konstatējot, ka problēma darbos nav pieminēta, jo, ja arī izvarošanas bija, cilvēki pēc kara centās par to aizmirst un nerunāt.¹⁵

Līdzīgi kā Polijā un citās valstīs, daudzos gadījumos Latvijā karavīru noziegumi bija vērsti pret iedzīvotājiem, kurus turēja aizdomās par atbalstu ienaidniekam vai kad šādas aizdomas varēja vienkārši izmantot kā piesegu laupīšanai. Spilgta ilustrācija bija norises 1919. gada 21. novembrī no Bermonta karaspēka atbrīvotajā degošajā Jelgavā. Saskaņā ar latviešu sakaru virsnieka pie Amerikas Sarkanā Krusta misijas Jāzepa Ozoliņa liecību, “atmosfēra Jelgavā bija tik saspīlēta, ka jebkurš vācietis, par kura kontaktiem ar Bermontu bija zināms, atradās nāves briesmās”. Pie šīs amerikāņu organizācijas virsnieka L. Hendersona slimnīcā pirmajā naktī pēc ienaidnieka padzišanas ieradās divas izmisušas vācbaltietes, lūdzot viņu palīdzēt atrast nošauto tēvu un vīru pilsētas parkā, kur bija notikusi izrēķināšanās ar aizdomās turētajiem par kolaborāciju ar Bermonta spēkiem. Sanitārais auto devās uz parku un nogādāja no turienes nošauto uz kapiem, atstājot “sievietes pie liķa tumšajā, sniega klātajā kapsētā”. Tūlīt pēc tam Hendersons pieļāva gandrīz liktenīgu kļūdu, vienatnē dodoties uz Latvijas armijas Latgales divīzijas štābu, kur bija uzaicināts uz vakariņām. Ceļā viņu aizturēja divi latviešu karavīri, kuriem Hendersons centās izskaidrot situāciju vācu valodā, kā rezultātā viņi veda amerikāni uz zināmo nošaušanas vietu parkā, “kāri lūkojoties” uz kažoku un cimdiem. Par laimi ceļā gadījās kāds no Hendersonam pazīstamajiem divīzijas virsniekiem, kas viņu izglāba.¹⁶

Arī Amerikas Sarkanā Krusta misijas vadītājs Edvards Raiens (*Ryan*) ziņoja par latviešu karavīru Jelgavā nošautajiem vāciešiem un izlaupītajiem vāciešu īpašumiem,¹⁷ ASV Valsts departamenta pārstāvis Džons Geids (*Gade*) Rīgā 23. novembrī norā-

dija uz abu karojošo pušu nežēlību, minot arī Raiena Jelgavā redzētos nogalinātos (it kā “nodurtos”) vāciešus (kopumā tādu varēja būt vairāki desmiti. – *Ē. J.*). 22. novembrī pilsētas ielās Raiens uzdūries galvā nošautam 71 gadu vecajam jelgavniekam – Krievijas civildienesta īstenajam valsts padomniekam, Kurzemes civilgubernatoru dēlam un mazdēlam, apelācijas tiesas tiesnesim Varšavā Nikolajam fon Brevernam (*von Brevern*; oficiālais fiksētais nāves datums – 22. novembris¹⁸), kuram grezenu noņemšanas nolūkā bija nogriezti pirksti (arī lodes ievainojums krūtīs). Pie daudzas stundas sniegā nogulējušā ķermeņa bija sieva Aleksandrīne fon Breverna (dzimusi fon Manteifele), kas lūdza Raienam sagādāt atļauju nogādāt to mājās. Noskaidrojās, ka naktī ieradušies trīs latviešu karavīri, pārmeklējuši un izlaupījuši māju, paņēmot 3000–4000 rubļus, un izveduši vīru uz ielas, lai it kā nogādātu pie komandanta, bet pēc tam nošāvuši. Raiens devās uz komandantūru, taču, kad pēc pusotras stundas atgriezās, kundze jau bija pati vīra liķi nogādājusi mājās. Viņa liecināja, ka vīrs nekad nav aktīvi nodarbojies ar politiku. Kundze arī stāstīja, ka garāmgājēji “šķītuši priecājamies par izrādi: vēl viens barons nost no ceļa” (pateicībā par atbalstu viņa uzdevināja Raienam divus nelielus dimantus).¹⁹ Zīmīgi, ka datubāzēs kā N. fon Breverna nāves datums nepamatoti figurē 1919. gada 22. janvāris, resp., boļševiku varas un terora laiks (it kā nošāvuši boļševiki).²⁰ Tāpat amerikāņi Jelgavā faktiski izglāba no izrēķināšanās sava Sarkanā Krusta organizācijas noliktavas pārzini – Vācijas pilsoni Frici Bēru (*Beer*), kuru meklēja latviešu karavīri.²¹

Jelgavā notiekošā nopietnību apliecina arī Latvijas Armijas virspavēlnieka štāba priekšnieka Pētera Radziņa pavēle Jelgavas garnizona priekšniekam Jānim Migļavam vēl 1919. gada 27. novembrī, kurā viņš jau atkārtoti rakstīja: “Atkārtuju, ka ar nāvi var tikt sodīti tikai uz kara tiesas spriedumu. Nāves soda izpildīšanu nekādā ziņā neizpildīt pilsētas vidū un apdzīvotās ielās, bet ārpus pilsētas. Pēc nāves soda izpildīšanas nošautos nekādā ziņā neatstāt neapraktus.”²²

Kā jau minēts, ārkārtīga nežēlība pret ienaidnieku bija klātesoša visu Latvijā karojošo pušu karavīru uzvedības modelī, un tas bija nenovēršami. Tomēr specifisko kara apstākļu iespaidotā morāle izpaudās arī klaji noziedzīgās darbībās pret civiliedzīvotājiem, t.sk. arī nosacīti “savējiem”, ārpus tiešās karadarbības, pie kādas daļēji varētu pieskaitīt aplūkoto izrēķināšanos ar šķietami ienaidnieku atbalstošajiem civiliedzīvotājiem tikko atbrīvotajā Jelgavā.

Īpaši uzskatāmi minētie morāles principi izpaudās karavīriem, kas bija pabijuši Krievijas Pilsoņu kara cīņās. Bijušais Ziemeļlatvijas huzāru eskadrona kaprālis un rakstvedis, vēlākais sabiedrisko lietu ministrs Alfreds Bērziņš šajā vienībā 1919. gada pavasarī no Judeņiča pretboļševistiskās armijas Staņislava Bulak-Balahoviča partizānu tipa vienības pārnākušos karavīrus raksturoja šādi: “Tie bija piedzīvojuši un drosmīgi karotāji, bet samaitāti visiem ilgā kara notikumiem. Kā savā, tā ienaidnieka zemē viņiem viss likās labs, ko var kādam atņemt nesodīts. Šo karavīru nedarbu dēļ bija jāizformē Jurkas eskadrons.” Viņš arī liecināja, ka par kontroles punktā neitrālajā joslā ar Bermonta spēkiem 1919. gada vasarā esošajiem karavīriem ienākušas daudzas sūdzības, jo tie aplaupījuši caurbraucošos tirgotājus.²³ Dažkārt šī uzvedība izpaudās arī elementārā puiciskumā, kas gan robežojās ar noziedzību, taču applicina iesaistīto karavīru izpratni par fiziska spēka nozīmi sadzīvē. Piemēram, 1919. gada 19. septembra vakarā Tautas padomes loceklis un viens no Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas vadītājiem Pauls Kalniņš pie sava dzīvokļa durvīm sastapa divus virsniekus – Aviācijas parka komandieri virsleitnantu Alfrēdu Valeiku un Vidzemes Papildu bataljona kapteini Jāni Zēbergu, kuri lamāja sociāldemokrātus (kas visi nošaujami) un jautāja, ko viņš darījis boļševiku varas laikā, bet, kad arī P. Kalniņš uzdeva sevi par sociāldemokrātu, viņu piekāva (J. Zēbergs “iesita ar dūri pa ģīmi”). Pēc Kara tiesas sprieduma pirmais tika degradēts par kareivi, bet otrais – “aiz neirastēnijas smagā formā un nepārvarama garīgā paguruma” ievietots slimnīcā (faktiski Zēbergs bija arī atkarīgs no morfija devām), drīzumā atvaļinot.²⁴

Pat augstākā līmeņa virsnieku uztveri par savstarpējo attiecību kārtošanas metodēm šajā laikā atspoguļo arī šāds gadījums: 1920. gada jūnijā pēc sociāldemokrātu uzstāšanās Satversmes sapulcē ar Daugavgrīvas mācību bataljona iekšējās kārtības kritiku Armijas virspavēlnieka štāba Inspekcijas daļas priekšnieks pulkvežleitnants Jānis Luters ar jau nozīmētu sekundantu – divu citu pulkvežleitnantu starpniecību izaicināja sociāldemokrātu deputātus Jūliju Celmu un Paulu Kalniņu uz divkauju, bet, kad sociāldemokrātu frakcijas vadība aizliedza viņiem atbildēt uz izaicinājumu, paziņoja, ka “patur sev rīcības brīvību attiecībā uz abiem kungiem”.²⁵ Nekas nopietnāks nesevoja, taču atsevišķi karavīru izlēcieni pret sociāldemokrātiem turpinājās (piemēram, virsnieku grupas uzbrukuma mēģinājums šīs partijas kongresa norises vietai utt.). Disciplīnas jautājums pakāpeniski neregulējās. Politiska huligānisma gadījumi kļuva arvien retāki un tika bargi sodīti. Piemēram, leitnants Ērihs Ezernieks, kurš vēl 1921. gadā ielauzās Padomju Krievijas sūtniecības telpās un tajās trokšņoja, tika atvaļināts.²⁶ Tāpat tipisks piemērs un apstiprinājums karavīru dažkārt nicīgajai attieksmei pret civilistiem bija leģendārais Neatkarības kara varonis kapteinis Hugo Helmanis, kurš, jau iestājoties miera laikam, pastāvīgi konfliktēja ar policiju, turklāt pamatā tam bija viņa nicīgā izturēšanās un fiziska spēka lietošana pret policistiem kā frontē nekarujošiem.²⁷

Bija arī smagāki noziegumi, kuri tika izskatīti Kara tiesā vēl vairākus gadus pēc kara noslēguma. Piemēram, 1920. gada pavasarī par vairākiem smagiem noziegumiem (t.sk. bēgšanu no Jelgavas cietuma, noslepkavojot uzraugu) Kara tiesa piesprieda nāvessodu Rīgas žandarmērijas virsleitnantam Žanim Dzērvem, kurš kopā ar leitnantu Jāni Tīcmani, kara laika ierēdni Kārli Kaiji un dažiem kareivjiem 1919. gada vasarā bija nodarbojies ar iedzīvotāju aplaupīšanu Rīgā (neraugoties uz 1920. gada jūlijā Latvijas ārlietu ministram rakstīto lūgumu neizsūtīt uz Padomju Krieviju, Dzērve uz turieni apmaiņas kārtā tika nosūtīts kā komunisti).²⁸ Laupīšanās bija iesaistīts 7. Siguldas kājnieku pulka leitnants Žanis Valters (1920. gada 13. novembrī arestēts,

1921. gadā Kara tiesa piesprieda septiņus ar pusi gadus spaidu darbos, izslēdzot no karadienesta un atņemot dienesta pakāpi, 1924. gadā Valsts prezidents atlaida neizciesto soda daļu),²⁹ bruņotā laupīšanā un kontrabandā – Robežsargu divīzijas virsleitnants Hermanis Vītoliņš (arestēts 1920. gada novembrī, piespriests gads ieslodzījuma civilresora cietumā)³⁰ u.c. Vēl divdesmito gadu vidū Kara tiesā tika skatītas atsevišķas apsūdzības par Neatkarības kara laikā izdarītajiem noziegumiem, piemēram, 1924. gada septembrī – pret bijušo kareivi šoferi Aleksandru Beļajevu, kas pēc kapteiņa Augusta Miskas pavēles bija 1919. gadā nozadzis automašīnu, turklāt viņš taisnojās, ka tā bijusi iegādāta Vācijas firmā un iecerēta Bermonta karaspēka atbalstīšanai.³¹

Katrā ziņā problēma pastāvēja un radīja zināmu apjukumu gan tiesu iestādēs, gan sabiedrībā. Lai to mazinātu, 1925. gada 24. decembrī Valsts prezidents izsludināja Saeimas pieņemto Likumu par dažu krimināllietu izbeigšanu, kas paredzēja “izbeigt un nodot aizmirstībā uz visiem laikiem visas izmeklēšanā vai iztiesāšanā atrodošās lietas” par virkni noziedzīgu nodarījumu, kurus karavīri vai armijai piederīgas personas izdarījušas līdz 1920. gada 18. oktobrim, bet par šiem noziegumiem notiesātās personas atbrīvot. Sekoja Kara sodu likuma pantu uzskaitījums ar piezīmi – “ja noziedzīgs nodarījums izdarīts ar nolūku sekēt Latvijas atbrīvošanas cīņās”.³²

Tomēr bija vairāki īpaši smagi noziegumi, kuros bija iesaistīti Neatkarības karā nopelniem bagāti virsnieki un kuri bija ārkārtīgi nežēlīgi, izraisot asas diskusijas un atskaņas pat kara nogurdinātajā un dažādus asiņainus laika posmus un noziegumus pieredzējušajā sabiedrībā.

PĀRBĒDZĒJU NOŠAUŠANA, IEKĀROJOT VIŅU ĪPAŠUMU

1919. gada septembrī 1. Liepājas kājnieku pulka 2. rotas komandieris virsleitnants (1920. gadā par kaujas nopelniem paugstināts par kapteini) Jāzeps Kohs, konstatējis, ka no Padomju

Krievijas bruņoto spēku kontrolētās teritorijas pāri Lubāna ezeram pārbēgušajam Augustam Ausmelim ir līdzī dārglietas un nauda (2 zelta pulksteņi, 3 zelta gredzeni, vijole ar lociņu un 12 060 cara laika rubļu – tajā laikā vērtīgākā valūta Latvijas teritorijā), Barkavas pagasta Bozēnos deva pavēli seržantam Loginam Šalgunovam, kareivjiem Ipolitam Kuzņecovam un Panteļejam Stroganovam nošaut Ausmeli, ko pēdējie arī izdarīja. Līdzīgi nošauti vēl trīs nezināmi frontei pārbēguši vīrieši, viena sieviete un divi bērni – to pēc Koha pavēles izdarījuši virsseržants Nikolajs Tihomirovs un tie paši kareivji Kuzņecovs un Stroganovs, bet virsseržants Zūrs pēc Koha pavēles jau 1919. gada augustā bija nošāvis kādu pārbēgušu ebreju tautības sarkanarmieti. Savukārt 1. Liepājas kājnieku pulka leitnants (vēlāk virsleitnants) Voldemārs Pukevics tajā pašā laikā bija devis pavēli virsseržantam Nikolajam Tihomirovam, kareivjiem Jeremejam Vinogradovam, Ipolitam Kuzņecovam un Ansim Birzniekam nošaut trīs pārbēdzējus – Vācijas karagūstekņus, kas arī tika izdarīts.³³

Var vienīgi iedomāties nošauto cerības, izkļūstot no boļševiku kontrolētās Krievijas un atgriežoties dzimtenē, un šausmas, saprotot, kas viņus šeit sagaida. Pēc kara A. Ausmeļa brālis pānāca lietas izmeklēšanu, un 1924. gadā J. Kohs tika apcietināts. 1925. gada decembrī Kara tiesas sēdē Liepājā uz apsūdzēto sola bija J. Kohs kapteiņa formastērpā, atvaļinātais virsleitnants V. Pukevics un pieci karavīri – nošaušanas izpildītāji privātdrēbēs. Neviens sevi par vainīgu neatzina. Kohs atcerējās tikai nošauto sarkanarmieti, kuru vietējie apsūdzējuši par boļševiku. Šalgunovs un Stroganovs liecināja, ka notvēruši pāri Lubāna ezeram pārbēgušo Ausmeli, kuru pārmeklējot atklājuši apliecinājumus, ka viņš ir komunist, kas apstiprinājies rotas štābā. Pavēles izpildītāji aizbildinājās ar pakļautību un Koha doto pavēli.³⁴

J. Kohs un V. Pukevics bija nopelniem bagāti virsnieki, dienestā Latvijas Pagaidu valdības vienībās Liepājā un frontē jau no 1919. gada februāra un marta, par parādīto varonību apbalvoti

ar Lāčplēša Kara ordeni, turklāt šī ordeņa kavalieris bija arī seržants L. Šalgunovs. Koham inkriminētie panti paredzēja nāves sodu. Taču 1925. gada decembrī Kara tiesa, pamatodamās uz lēmumu par dažu lietu izbeigšanu, nolēma lietu par sarkanarmiešu un nezināmo civilpersonu nošaušanu izbeigt un nodot aizmirstībai uz visiem laikiem, bet par A. Ausmeļa nošaušanu, piemērojot 1920. gada 19. augusta amnestijas aktu, piesprieda Koham tikai piecus gadus spaidu darbos, atņemot virsnieka pakāpi un Lāčplēša Kara ordeni (turklāt Kara virstiesā 1926. gada 10. februārī secināja, ka Kohs, nošaujot viņam kā komunistu uzrādīto Ausmeli, vadījies “ne tikai no mantkārīgām, bet arī patriotiskām jūtām – atbrīvot Latviju no komunistiem”). Valsts prezidents valsts gadāsvētkos 1927. gada novembrī viņu apžēloja, nomainot piecus ieslodzījuma gadus ar diviem, izslēdzot no karadienesta un atņemot Lāčplēša Kara ordeni. Sodu Kohs izcietā Liepājas cietumā. Pārējie apsūdzētie saņēma dažu mēnešu cietumsodu, atskaitot Tihomirovu un Birznieku, kuri no soda tika atbrīvoti, balstoties uz minētā 1925. gada decembra amnestijas likuma pamata.³⁵

TIRGOTĀJA BEĶERA NOŠAUŠANA KLAVIERU DĒĻ

1919. gada 21. jūlijā 8. atsevišķā bataljona komandieris Pauls Bruņinieks frontē, Borhu (tag. Atašienas) stacijas rajonā, deva rīkojumu pakļautajam leitnantam Jānim Greblem nogādāt boļševiku nacionalizētās un pamestās, it kā grāfam Lorisam-Meļikovam piederējušās un 17. jūlijā no Marienzē muižas uz bataljona štābu atvestās klavieres uz Rīgu, jaunveidojamo Latvijas armijas virsnieku klubu. Kad karavīri atveduši klavieres uz Borhu staciju, stacijas tirgotājs Teodors Beķeris protestēja, apgalvojot, ka klavieres pieder viņam, jo tās 1918. gada augustā nopircis no grāfa Loris-Meļikova (turklāt 20. jūlijā Bruņinieks bija nelasot saplēsis T. Beķera sievas viņam uzrādīto apliecību par klavieru nopirkšanu, sievietei pieprasot tās atdot). Drīz stacijā ieradies leitnants Greble un pēc īsas sarunas piekāvis Beķeri,

pēc tam nogādājot viņu bataljona štābā pie Bruņinieka, ziņojot, ka notvēris komunistu, pie kura atrasts revolveris. Abi virsnieki bijuši dzēruši, un Bruņinieks ar blāvieniem “Molčatj” (krievu valodā – klusēt) un “uz purvu” licis Greblem Beķeri vest uz nošaušanu, ko pēdējais kopā ar diviem kareivjiem arī paveicis, turklāt uz upuri izšaujot pirmais. Pēc tam Greble pēc Bruņinieka pavēles no Beķera dzīvesvietas uz bataljona štābu atvedis vairākus vezumus ar mantām, kā arī mājlopus. Daļa Beķera īpašuma vienkārši tika izvazāta. Savukārt nākamajā dienā – 22. jūlijā aizmuguriski tika sastādīts lauka kara tiesas spriedums par Beķera nošaušanu.³⁶

Nogalinātā tirgotāja brālis izrādījās jurists, toreizējais Armijas virspavēlnieka štāba tieslietu pārzinis un Politiskās nodaļas vadītājs virsleitnants Voldemārs Beķers.³⁷ Tieši viņš ierosināja lietu, un 1922. gada 16. jūnijā Kara tiesa pasludināja spriedumu – Bruņiniekam un Greblem piesprieda nāvessodu nošaujot, taču, ievērojot kauju nopelnus, agrāk nevainojamo dienestu un amnestiju, kā arī vainu mīkstinošus apstākļus, pārvērtā sodu piecos gados ieslodzījuma, atņemot dienesta pakāpes un priekšrocības. Diviem dzīvajiem virsniekiem (trešais bija kritis kaujās), kas bija sastādījuši viltoto lauka kara tiesas aktu, tiesa piesprieda sešu mēnešu ieslodzījumu, sodu nosacīti atlaižot. Tiesvedība turpinājās, un 1923. gada 23. martā spriedums tika apstiprināts, bet 26. aprīlī Valsts prezidents, izskatot apžēlošanas lūgumu, to izpildīja, pārvēršot ieslodzījuma gadus degradēšanā par kareivjiem ar attiecīgām sekām. Tā paša gada 28. oktobrī plkst. pusčetros no rīta Rīgā P. Bruņinieks kādā sarīkojumā Virsnieku klubā nošāva savu sievasbrāli Tāļivaldi Upīti, pēc kā nošāvās pats.³⁸

Šajā gadījumā neapšaubāmi ir runa par personisku traģēdiju un nespēju pielāgoties miera laika dzīvei, kāda bija ļoti daudziem karavīriem. Savukārt pašā noziegumā saskatāma nevis mantrausība, bet laikmetam un, paradoksāli, šķietami kreisajiem politiskajiem grupējumiem, bet patiesībā arī viņu pretiniekiem, kāds bija Bruņinieks, raksturīgā attieksme pret personisko īpašumu kā pret kopīgu kombinācijā ar pārliecību par šāda

veida konfliktu risināšanu ar galējas vardarbības palīdzību. Tādējādi var runāt par hipertrofētu varas apziņu un pārliecību, ka tās izpausmes paliks nesodītas. Kaujās izcili drošsirdīgo virsnieku – pirmskara Rīgas Politehniskā institūta studentu P. Bruņinieka un J. Grebles uzvedību acīmredzami iespaidoja pieredzētās terora un varmācības ainas gan 1917. gadā Krievijas armijā, gan Neatkarības kara laikā, sākot ar cīņām Kurzemē, kurās, cita starpā, krita Jāņa Grebles jaunākais brālis un biedrs Studentu rotā Oto Greble.

Šeit var piekrist jau pieminētā V. Beķera sniegtajam raksturojam, kas atspoguļo situāciju šajā un līdzīgos gadījumos: “Studentu bataljona štābs, sastāvošs no jauniem, galvenām kārtām studijas nepabeigušiem virsniekiem, kur kareivisko disciplīnu nereti sajauc ar korporāciju “fukšu” disciplīnu, paši būdami bezbailīgi, drošsirdīgi un izplūzdami jaunības visvarenības sparā, atrodoties tālu no augstākās priekšniecības varas centra, tuksnešainās un garā tumšās Latgales zemnieku starpā, nereti pildīja caur savas varas nelikumīgo lietošanu apkārtni šaušalu drebuļiem. Pat daudzi apkārtējo daļu virsnieki trīcēja studentu bataljona komandiera, pulkveža Baloža tuva drauga, otrā kursa studenta, bijušā Krievijas armijas jaunākā virsnieka, mūsu armijas pulkveža leitnanta Bruņinieka nenosvērtību priekšā.”³⁹

MUIŽAS PĀRVALDNIIEKA NOSLEPKAVOŠANA

Kauju laikā ar Bermonta spēkiem 1919. gada oktobra otrajā pusē 4. Valmieras kājnieku pulka 2. rota bija novietota pie Jumpravmuižas. 22. oktobrī muižas pārvaldnieks Kārlis Lamass (Lammas), par kuru vietējie iedzīvotāji bija sūdzējušies kā par nežēlīgu nodevu piedzinēju, rīkojoties aizbraukušās muižas īpašnieces baroneses⁴⁰ vārdā, ieradās pie rotas komandiera virsleitnanta Zālīša, pieprasot samaksu par karavīru nokurināto muižas malku un izlietoto sienu, jo viņam par to jāatbild baroneses priekšā. Zālītis lika virsnieka vietas izpildītājam Robežniekam nopratināt Lamasu un nosūtīt viņu 1. bataljona koman-

diera kapteiņa Jāņa Liepiņa rīcībā, ko pēdējais jau agrāk bija licis darīt līdzīgā gadījumā. Kaprālis Emīls Mucenieks aizvedis Lamasu un kādu pārbēdzēju no Bermonta armijas uz bataljona štābu, kas šajā laikā tieši pārcēlies no Skrīveriem uz Rembati. Nopētījis Lamasu, nevalīgais Liepiņš noteicis – “tādus mērkaķus pie manis vairāk nesūtiet”, it kā minēta 25 pletnes cirtienu “uzskaitīšana”, Liepiņš apjautājies arī, vai Lamass ir vācietis, uz ko kaprālis paskaidrojis, ka igauņis. Liepiņš “iekodis ar virszobiem apakšlūpā” un iegrimis pārdomās. Pēc tam iedevis Muceniekam slēgtu aploksni un uz Robežnieka uzdevumā pēdējā uzdoto jautājumu, ko iesākt ar “barona Lamasam uzdāvināto govī”, atbildējis, ka tā jāatstāj rotai priekš gaļas. Un tad kapteinis uzdevis nodot rotas komandierim sekojošo: “Tā kā viņš ir grieķis,⁴¹ tad to lietu vajag izdarīt paklusi; tā kā šaipus tas var durties acīs vietējiem iedzīvotājiem, tad pārcelt viņu pāri Daugavai, sadot ar koku pa muguru, nolaižat no kājām un novietojat kādā vecā tranšējā.” Mucenieks vedis Lamasu atpakaļ, ceļā atlaidis viņu uz mājām, piekodinādams ierasties rotas štābā plkst. 9 no rīta, lai lietu noskaidrotu līdz galam. Rotas novietnē kaprālis nodevis Liepiņa aploksni Robežniekam un izstāstījis mutiskās pavēles saturu (vēlāk virsleitnants Zālītis liecināja, ka Robežnieks atstāstījis viņam rīkojumu: “Kamdēļ tādus sūtat uz bataljona štābu? Ja viņš ir vāciešu piekritējs, tad nogādājiet viņu pie pēdējiem,” – savukārt Robežnieks, ka Mucenieks viņam nodevis: “Ko tādus vīrus vedat pie manis, paši zini, ko darīt!”). Tādējādi Robežnieks, Mucenieks un kaprālis Garozs vienojušies, ka “Lamass ir nevēlams elements un uz šī pamata ir jānolaiž no kājas”. 23. oktobrī atnākušajam Lamasam tika paziņots, ka viņš samaksas nokārtošanai jāved uz Daugavas kreisajā krastā esošo bataljona štābu, un kaprālis Garozs kopā ar viņu laivā pārbrauca upei, kur soļojot mežā nošāva viņu no mugurpuses galvā. Vēl pēc divām dienām – 25. oktobrī Lamasa dzīvesvietā – Jumpravmuižas pagasta “Libās” ieradušies trīs karavīri, vienu no kuriem pārējie uzrunājuši par kapitanu, un Lamasa saimniecības vadītājas Helmi Lehepū klātbūtnē veikuši vispārēju kratīšanu, paņēmot

medību bisi, revolveri, munīciju, fotoaparātu, binokli, divas vācu kartes, turklāt viens karavīrs paņēmis arī uzlauztajā rakstāmgaldā esošo aploksni ar naudu, kas kratīšanas protokolā nav ierakstīts. Atrastas, bet atstātas nepaņemtas divas vācu šautenes.

Izmeklēšanā noskaidrojās, ka kratīšanu veikuši Robežnieks, Mucenieks, Garozs un kareivis Teteris (ieradušies dzīvoklī, lai noskaidrotu, “ko par Lamasa pazušanu runā”). Pēc tam Robežnieks devies uz bataljona štābu, kur ziņojis kapteinim Liepiņam, ka Lamass nošauts, un nodevis viņam atrastās vietējā kaujas rajona vācu kartes. Liepiņš “bijis apmierināts” un piekodinājis par notikušo nevienam nestāstīt, kā arī atļāvis Robežniekam paturēt velosipēdu, ar ko Lamass bija atbraucis.

1920. gada marta vidū mežstrādnieki kreisā krasta Jumpravmuižas pagastā, apmēram 2 verstis no Jumpravmuižas uz Alstikas muižiņas pusi atrada skujām klātu stipri sadalījušos vīrieša liķi bez zābakiem, kurā vietējie pazina K. Lamasu. Medicīniskā ekspertīze konstatēja, ka nāves cēlonis ir nošaušana, upurim atrodoties stāvus (lode iegājusi pakausī, izgājusi caur muti). Vidzemes divīzijas kara izmeklēšanas tiesnesis ievadīja izmeklēšanu, kura konstatēja lietas apstākļus.

Bijušais bataljona komandieris, tajā brīdī jau 5. Cēsu kājnieku pulka komandieris J. Liepiņš atzina, ka gadījumu atceras, taču apgalvoja, ka uzdevis aizdomīgo personu turēt stingrā uzraudzībā un, kad dzirdējis, ka Lamass pārvests pāri Daugavai, pieļāvis, ka “puikas” viņu nopēruši, bet nav devis rīkojumu viņu nogalināt. Galu galā izmeklēšanas tiesnesis nodeva Kara tiesai par leitnantu paaugstināto Ludvigu Robežnieku par Lamasa slepkavību bez rotas un bataljona komandiera pavēles, izmantojot kaprāli Garozu kā aklu ieroci. Tomēr Kara tiesas prokurors 1921. gada martā izvirzīja apsūdzību gan L. Robežniekam, gan J. Liepiņam par “uzmusināšanu” uz Lamasa nogalināšanu.

Lieta tika nosūtīta armijas virspavēlniekam. Un viņš 1921. gada 25. martā – burtiski dažas dienas pirms sava amata likvidācijas – pieņēma lēmumu: “Ņemot vērā toreizējos grūtos apstākļus, zem kuriem nācās cīnīties mūsu armijai pret uzbrūkošām vācu-

bermontiešu bandām, kurām palīdzēja daži vietējie iedzīvotāji, sniedzami viņiem ziņas par mūsu kara spēku, kas lielā mērā traucēja uzdoto pavēļu izpildīšanu, arī šinī gadījumā krita lielas aizdomas uz Jumpravmuižas pārvaldnieku, kurš, neskatīdamies uz to, ka frontes līnija atradās tik tuvu, pastāvīgi bija redzams braukājot pa piefrontes rajonu, piedzīdams no iedzīvotājiem no-devas. Šāda veida rīkošanās bija ļoti uzkrītoša un lika domāt, ka viņš tiešām stāv sakaros ar ienaidnieku, kas arī, pēc iedzīvotāju nostāstiem, izrādījās par pareizu. Tādēļ šo gadījumu nevar uzskatīt kā tādu, kurš būtu izdarīts aiz kādiem nebūt personīgiem jeb tamlīdzīgiem iemesliem, bet gan aiz tīras pārliecības, ka tādiem pilsoņiem, kuriem nav dārga mūsu ar lielām grūtībām izkarotā Tēvija, nav vietas mūsu starpā. Tādēļ, ievērojot leitnanta Robežnieka un pulkveža-leitnanta Liepiņa lielos nopelnus, kā arī drošsirdību, ar kuru viņi, sajūsminādami savus fiziski nogurušos kareivjus, izpildīja viņiem daudzkārt uzliktos grūtos kaujas pienākumus, par kuru apzinīgu izpildīšanu dod labu atsauksmi toreizējais Vidzemes divīzijas komandiera v[ietas] i[zpildītājs], nepiekrītu Kara tiesas prokurora slēdzienam un neatrodu par iespējamu atdot Leitn. Robežnieku un Pulkvedi-leitnantu Liepiņu Kara tiesai, bet [...] lietu izbeidzu.”⁴²

Jāpiezīmē, ka abi – gan pulkvedis-leitnants (vēlāk ģenerālis) J. Liepiņš, gan leitnants (vēlāk virsleitnants) L. Robežnieks bija Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri, kas tiešām bija apliecinājuši savu varonību daudzās kaujās.

APCIETINĀTO BIJUŠO MILIČU NOŠAUŠANA

1919. gada 8.–9. jūnija naktī Alūksnes cietumā ieradās pilsētas komandants Voldemārs Deksnis (bruņojies ar zobenu un šauteni), 1. Valmieras kājnieku pulka kara laika ierēdnis Aleksandrs Murevskis (komandējumā Alūksnē kā vietējās izmeklēšanas nodaļas vadītājs), seržants Gothards Altmants un trīs bruņoti komandantūras karavīri (vienam revolveris, pārējiem šautenes), turklāt Deksnis un Murevskis bijuši iereibuši. Prese,

atreferējot tiesas procesu, 1924. gadā rakstīja: “Cietumu tanī laikā apsargāja Alūksnes komandantūras kareivji Putnis un Pelnis, no kuriem leitn. Dekšņa un citu ierašanās laikā viens stāvējis pie cietuma vārtiem, bet otrs cietuma telpās. Cietumu apsargājošam kareivim Pelnim pavēlēja ņemt atslēgu un kopā ar vienu no atnācējiem doties uz kamerām, ko Pelnis izpildīja. Deksnis, Murevskis un Altmants palika cietuma pagalmā. Pelnis, atslēgdams vienu no kamerām, izsauca uz līdznācēja pavēli arestēto Otto Podziņu, kuru noveda cietuma pagalmā un vairākiem šāvieniem nogalināja. Pēc tam tādā pat kārtā izveda vēl divus citus arestētos, Eduardu Ozolu un Pēteri Kušķi, kurus, lai gan tie lūdza ltn. Deksnī un kara laika ierēdņi Murevski nešaut, tomēr nošāva. Minētie pilsoņi Podziņš, Ozols un Kušķis bija arestēti uz ltn. Dekšņa rīkojumu kā bijuši komunistu miliči. Tad kara laika ier[ēdnis] Murevskis pavēlēja cietuma uzraugam Majoram dot lāpstas, izsaukt arestētos čigānus un ar to palīdzību aprakt nošautos turpat cietuma pagalmā, kur viņus izmeklēšanas tiesnesis arī atrada un izraka š.g. 20. martā, izdarot medicīnisku apskatīšanu. Starp citu ltn. Deksnis pavēlēja par notikumu klusēt, piekodinādam uzraugam Majoram paziņot, gadījumā ja kāds pēc nošautiem prasītu, ka tie aizvesti uz Valku. Pēc tam ltn. Deksnis, k[ara] l[aika] ier[ēdnis] Murevskis, seržants Altmants un līdznākušie karavīri iegāja cietuma telpās, kur uzraugam Majoram pavēlēja atslēgt kameras, pēc kam sāka sist kamerās atrodošos arestētos. Pēc minētā visi aizgāja.” Tāpat Deksnis, Murevskis u.c. 1919. gada jūnijā, draudot ar nošaušanu, bija aplaupījuši Latvijas armijā iesauktā Sergeja Ahero ģimeni. Kara tiesa 1924. gada 16. oktobrī atzina Deksnī un Murevski par vainīgiem, piespriežot katram piecus gadus ieslodzījuma, bet Altmantu attaisnoja.⁴³

Abi soda izciešanai tika ieslodzīti Rīgas Centrālcietumā. Tomēr jau pēc mēneša – valsts pastāvēšanas piecu gadu svētkos 1924. gada 18. novembrī Valsts prezidents apžēloja sešus tur par dažādiem noziegumiem ieslodzītos “bijušos nacionālās armijas karavīrus”, atbrīvojot no soda tālākas izciešanas. Starp viņiem bija arī V. Deksnis un A. Murevskis.⁴⁴

IZVAROŠANA UN UPURU NOSLEPKAVOŠANA

Pie īpaši smagiem noziegumiem jāpieskaita izvarošanas. Spriežot pēc avotiem, tādu nebija daudz, taču notikušās savā traģismā liecināja gan par morāles pagrimumu, gan vēsturiski kritiskajām latviešu un vācbaltiešu attiecībām. Un sevišķi smagas bija divas apsūdzības par upuru noslepkavošanu pēc izvarošanas. Pirmajā gadījumā tikko par Lubānas komandanta vietas izpildītāju ieceltais virsleitnants Pēteris Jēgers 1919. gada 20.–21. jūlija naktī pēc zaļumballes bija uzaicinājis savā dzīvoklī vietējo jaunieci Annu Bokmelderi, tur viņu piedzirdījis un “piesmējis” (izvarojis). Plkst. 7 no rīta viņš pats sacēla trauksmi, atskrējušie atrada guļamistabā uz grīdas Annas Bokmelderes līķi ar cauršautu galvu, blakus divas it kā viņas rakstītas zīmītes: vienā lūdza nāvē nevienu nevainot, otrā – vecākiem – lūdza piedot viņai šo “noziegumu”. Atsauktais kara ārsts Gailītis konstatēja izvarošanu un noliedza pašnāvību. 1920. gada 12. aprīlī P. Jēgers Kara tiesā sevi par vainīgu neatzina, apgalvojot, ka nogalinātā pati vēlējusies, lai viņu nošauj, taču, balstoties uz ārsta un liecinieku liecībām, viņam tika piespriests nāvessods nošaujot.⁴⁵ Spriedums tika pārsūdzēts, un 1922. gada 16. augustā Kara tiesa lietu skatīja jau ceturto reizi, galu galā piespriežot Jēgeram 10 gadus cietumā.⁴⁶

Tāpat sevišķi neglīta, armijai nepatīkama un iekšpolitiski jūtīga bija 4. Valmieras kājnieku pulka virsnieku un karavīru grupas apvainošana divu vācbaltiešu baronešu Valteru-Vitenheimu nogalināšanā (apsūdzot tās spiegošanā), jaunāko pirms tam grupveidā izvarojot (abas, bēgot no boļševikiem no sev piederošās Raudas muižas Ilūkstes apriņķī, bija radušas patvērumu sev pazīstamā muižnieka – barona fon Klopmana Grāvendāles muižā un, atšķirībā no aizbēgušā Klopmana, palikušas tur arī, ienākot latviešu karaspēkam). 1930. gada 27. septembrī Kara tiesa slēgtā sēdē Rīgā, piedaloties 64 lieciniekiem, skatīja apsūdzības lietu pret pulkvedi-leitnantu, Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri Jāni Kažociņu, pulkvedi-leitnantu, Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri Jāni Auniņu (bijušo 4. Valmieras kājnieku pulka mācības komandas

priekšnieku), atvaļināto ārstu leitnantu Gustavu Bergu, atvaļināto leitnantu Valteru Šmitu, atvaļinātajiem seržantiem Bernhardu Jākobsonu un Jāni Avotiņu, kareivjiem Jāni Liepiņu un Jāni Jansonu, kā arī atvaļināto kapteini Arvīdu Kalcenavu.

Zināmā mērā nozieguma fonu iezīmē Latvijas armijā tai laikā cirkulējusi informācija par Asares muižas īpašnieka – nogalināto sieviešu brāļa un dēla Ernesta fon Valtera-Vitenheima šķietamo dienestu Dzelzsdivīzijā (1. decembrī Ilūkstes apriņķa komandantūra ziņoja, ka aizdomās par sadarbību ar Bermonta spēkiem apcietinātas vairākas personas, starp tām arī Asares muižas īpašnieka meža pārvaldnieks Gustavs Prestle un paša muižas īpašnieka lietā sāka izmeklēšana).⁴⁷ Galu galā aizdomas izrādījās nepamatotas, jo patiesībā muižas īpašnieks līdz 1920. gada vasarai turpināja dienestu Latvijas Vācu zemessargos Latgales frontē, bet vēlāk strādāja par zvērinātu advokātu, savukārt Vācijas pilsonim G. Prestlem Latvijas valdība 1921. gadā ar īpašu lēmumu atļāva strādāt Zemkopības ministrijas dienestā, bet 1924. gadā piešķīra Latvijas pilsonību.⁴⁸ Katrā ziņā arī šis fakts, kurš apliecina – nozieguma veicēji visticamāk bija informēti par minētajām aizdomām, labi raksturo aplūkojamajā laikā valdošo naidu un aizdomīgumu, ar kādu latviešu sabiedrība un vēl jo vairāk karavīri izturējās pret vācbaltiešiem, kas izpaudās pat smagos noziegumos.

J. Kažociņam 1930. gadā tika izvirzīta apsūdzība par to, ka viņš “1919. g. novembra mēnesī, naktī, kara laikā, Bērmuižā, būdams par 4. Valmieras kājnieku pulka 2. bataljona komandieri, apzināti kopīgi rīkojoties ar pulkv.-ltn. Auniņu, leitn. Šmitu, ārstu-leitn. Bergu, kareivi Liepiņu un seržantu Jākobsonu, izdarīja kopošanas ar atvesto no Gravendāles muižas [4. Valmieras kājnieku pulka 8. rota bija muižu ieņēmusi 19. novembra vakarā, bet abas baroneses uz Bērmuižu tika atvestas pēc dažām dienām. – *Ē. J.*], apcietināto [24 gadus veco] Aleksandru Valters-Vitenheims, kuru uz to piespiedis, pielietojot vardarbību pret viņu [...] ar nolūku nogalināt [...] pavēlējis viņam padotā bataljona seržantam Bernhardam Jākobsonam

nošaut izvaroto Aleksandru Valters-Vitenheims, pie kam pēdējais, aizvezdams viņu mežā, izšāvis uz Aleksandru Valters-Vitenheims no šautenes, kuras šāviena lode, ķerdama viņu pierē, sadragājusi galvas kausa kaulus, kam sekas bijusi Aleksandras Valters-Vitenheims nāve [...] ar nolūku nogalināt atvesto no Gravendāles muižas, apcietināto [50 gadus veco] Augusti Valters-Vitenheims, pēc iepriekšējas savstarpējas norunas ar viņam padotā bataljona 8. rotas komandieri kapteini Kalcenavu un seržantu Avotiņu, pavēlējis viņam uzticētā bataljona kareivim Jansonam nošaut Augusti Valters-Vitenheims, pie kam kareivis Jansons, aizvezdams minēto [...] Alksnenieku tīrumā, izšāvis uz viņu no šautenes, kuras šāviena lode, ievainodama to kaklā, izsaukusi [...] nāvi.” Tika īpaši atzīmēts, ka nošaušana veikta, lai slēptu izvarošanas pēdas.

Pārējiem apsūdzības bija pakārtotas šai, ar piebildi slepkavību tieši veikušo karavīru apsūdzībās, ka tie apzinājušies saņemtās pavēles noziedzīgumu. Apsūdzētie sevi par vainīgiem sadarbībā ar Bermonta spēkiem apvainotās muižnieces slepkavībā un viņas meitas izvarošanā un slepkavībā neatzina, un prokurors lielāko daļu apsūdzību atzina par nepierādāmām, tādējādi apsūdzētos – par attaisnotiem (pirmkārt, izvarošanas faktā). Apmierināta netika arī nogalinātās Aleksandras māsas – Irmgardes Engelbrehtas, dzimušas Valteres-Vitenheimas, iesniegtā civilprasība par 14 000 latu naudas kompensācijas izmaksu, jo tās apmērs “tiesā noskaidrots netika un tādēļ šos apmērus tiesa atzina par nepierādītiem”.⁴⁹ Tiesa atzina par pierādītu tikai to, ka J. Kažociņš pavēlējis nošaut Aleksandru, bet A. Kalcenavs – Augusti Valteri fon Vitenheimu.

Tālāk tiesa konstatēja, ka lietu nevar izbeigt uz jau pieminētā 1925. gada 24. decembra likuma pamata (amnestija, ja noziegums izdarīts Latvijas atbrīvošanas motīvu dēļ), un piesprieda Kažociņam un Kalcenavam nāvessodu nošaujot. Tomēr, ņemot vērā abu virsnieku “piedalīšanos Latvijas atbrīvošanas cīņās”, tiesa sodu mīkstināja, piespriežot 10 gadus cietumā, un savukārt šo termiņu uz 1920. gada 19. augusta amnestijas pamata

samazināja līdz pieciem gadiem ieslodzījuma. Vienlaikus tiesa atzina par nepieciešamu vērsties pie Valsts prezidenta ar lūgumu mīkstināt arī minēto sodu līdz sešu mēnešu ieslodzījumam katram, saglabājot dienesta pakāpes, apbalvojumus un atstājot karadienestā, ko nosaka – “nozieguma izdarīšanas laikā pastāvējušie ārkārtējie kara apstākļi un naidīgais noskaņojums pret bermontiešiem un to varbūtējiem līdzjutējiem, Pilsoņu kara laikā zaudētā tiesiskā apziņa vispārī un abu notiesāto kaujas nopelni Latvijas atbrīvošanas cīņās”.

Irmgardei Engelbrehtai tika atstātas tiesības vērsties zaudējumu piedziņai civiltiesiskā ceļā, tāpat viņai tika atdots viens no lietiskajiem pierādījumiem – “salauzti dzeltena metāla briļļu rāmji”. 1930. gada 12. novembrī Valsts prezidents abus apsūdzētos virsniekus apžēloja, atlaižot piespriesto sodu ar visām tā sekām.⁵⁰ Tādējādi faktiski noziegums palika nesodīts, ja vien neskaita eventuālās morālās sekas (tiesa, Kažociņš 1940. gadā, pēc valsts okupācijas krieviski rakstītajā autobiogrāfijā nekautrējās atzīmēt, ka Kara tiesa piespriedusi viņam 6 gadus spaidu darbu, jo “padotie nošāvuši Bermonta-Avalova spiegu”,⁵¹ tāpēc pieņēmums par morālajām sekām nav drošs).

Skaidrs, ka apsūdzība bija grūti pierādāma, visiem tiešajiem dzīvajiem lieciniekiem vienprātīgi to noliedzot. Taču ir arī skaidrs, ka notikušās izvarošanas iespēja nav pilnībā izslēdzama, īpaši, ievērojot jau pieminētās pastāvošās morāles normas un naidu pret ienaidnieka “kolaborantiem”, kā arī zināmo Kara tiesas locekļu un izmeklētāju neieinteresētību armijas goda izpratnes eventuālas aptraipīšanas dēļ meklēt citus lieciniekus, piemēram, starp pulka karavīriem un vietējiem iedzīvotājiem, kas varēja redzēt vai dzirdēt par notikušo. Tomēr pat tad minētais gadījums bija vienreizējs, jo līdzīgas apsūdzības izvarošanā pat neoficiāli neizskanēja.

Kopumā Latvijas armijā disciplīnas jomā bija vērojamas tādas pašas problēmas kā visu valstu armijās (šajā gadījumā ne-

runājam par Krievijas Pilsoņu karā iesaistīto bruņoto formējumu situāciju, kuru veiktie noziegumi pret civiliedzīvotājiem skāra miljoniem cilvēku un kuru atsevišķas izpausmes, piemēram, rakstā minētā S. Bulak-Balahoviča vienības karavīru morāle, skāra arī Latvijū, Igauniju, Poliju u.c.). Lielā mērā minēto noteica arī tas, ka Latvijas un citu valstu varas iestādes un bruņotie spēki aplūkojamajā laikā tikai veidojās, turklāt ļoti sarežģītos apstākļos, kā rezultātā atbildīgos amatos nonāca tiem nepiemērotas personas, bet tā sekas vēl vairāk pastiprināja pilnvērtīgas likumu sistēmas neesamība, jaunajai likumdošanas sistēmai tikai veidojoties.

Ievērojamas karavīru un iedzīvotāju kopumā daļas morālie principi garajos kara gados Latvijā bija krasi mainījušies, un Neatkarības kara laikā tas izpaudās arī noziedzības pieaugumā, turklāt daudzos gadījumos veicējiem pat neuzskatot izdarīto par noziegumu, bet dzīves un apstākļu diktētu nepieciešamību vai situācijai atbilstošu rīcību. Noziegumus izdarīja visu armiju karavīri, un izņēmums nebija arī Latvijas armija. Tiesa, proporcionāli Latvijas armijas karavīri, kas atradās savā zemē un savējo vidū, tādus izdarīja mazāk par kaimiņvalstu vai citiem bruņotajiem spēkiem, kas atradās sev svešā teritorijā, turklāt, salīdzinot ar norisēm Krievijas Pilsoņu kara tieši pārņemtajās teritorijās, šīs bija tikai atskaņas. Līdzīgi kā citur, karavīru veiktos noziedzīgos nodarījumus pret civiliedzīvotājiem izraisīja nepietiekama armijas apgāde, iepriekšējā dienesta pieredzes izraisītā demoralizācija un visatļautības sajūta, brutalitāte, bravūra, nicinājums pret civilistiem, iepriekšējās vēsturiskās pieredzes radīts pārprasts patriotisms un naidīgums (agresīva vēršanās pret vācbaltiešiem, vainojot viņus sadarbībā ar ienaidnieku), kā arī vienkārši mantkārība un varas demonstrācija.

Neapšaubāms zināma tiesiskuma rādītājs ir tas, ka ievērojama daļa kara laikā veiktu noziegumu, ieskaitot pašus smagākos, vairāku gadu gaitā tika iztiesātas Kara tiesā. Un arī tajā, vairākus gadus pēc notikušā, zināmu lomu spēlēja minētās vēsturiski sarežģītās attiecības ar vācbaltiešiem, kuru stāvoklis

1919. gadā bija krasi mainījies, taču kuri Neatkarības kara laikā vismaz daļēji tika uzskatīti par ienaidnieka atbalstītājiem. Cita starpā tas diemžēl iespaidoja arī militārās priekšniecības un Kara tiesas lēmumus, piemēram, J. Kažociņa un līdzgaitnieku, kā arī J. Liepiņa un L. Robežnieka gadījumā (abu pēdējo nodošanu Kara tiesai vienkārši nepieļāva armijas virspavēlnieks, lēmumā faktiski netieši attaisnojot viņu rīcību). Vienlaikus skaidri redzams, ka bija noziedzīgi nodarījumi, kas palika nesodīti pat formāli (arī minētā muižas pārvaldnieka K. Lamasa slepkavība), visu norakstot uz specifiskajiem kara laika apstākļiem un situāciju. Kā jau minēts, Latvija šajā gadījumā nebija izņēmums, tomēr salīdzinājumā, piemēram, ar Polijas armiju, noziegumu līkne nebija tik augsta un intensīva, turklāt ievērojami mazāk bija smago noziegumu (pirmkārt, slepkavību).

Katrā ziņā minētie aizmirstie noziegumi spilgti apliecina to sarežģīto situāciju, kādā nācija bija spiesta uzsākt savas valsts veidošanu 1918.–1920. gadā, pārvarot arī kara morālās traumas sekas iedzīvotājos un veidojot modernu un eiropesku sabiedrību.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Sk.: Alan Kramer (2017). Atrocities. Pieejams: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/atrocities> (skatīts 23.10.2020.); Alan Kramer (2007). *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (Making of the Modern World). New York: Oxford University Press; u.c.
- ² Sk., piemēram: Gerard Oram (2003). *Military Executions during World War I*. London: Palmgrave Macmillan; Chris Baker (2020). The Long, Long Trail. Researching soldiers of the British Army in the Great War of 1914–1919. Military crimes 1914–1918 British Army. Pieejams: <http://www.longlongtrail.co.uk/soldiers/a-soldiers-life-1914-1918/military-crimes-1914-1918-british-army/> (skatīts 23.10.2020.).
- ³ Sk.: Ēriks Jēkabsons (1995). Ģenerālis Staņislavs Bulak-Balahovičs un Latvija. *Latvijas Arhīvi*, 1, 16.–21. lpp.
- ⁴ Łukasz Lewicki (2015). Przystępność w Wojsku Polskim podczas wojny polsko-bolszewickiej. Pieejams: <https://www.konflikty.pl/historia/1918-1939/przystepcnosc-w-wojsku-polskim-podczas-wojny-polsko-bolszewickiej/> (skatīts 23.10.2020.).
- ⁵ Sk.: Ēriks Jēkabsons (2007). *Piesardzīgā draudzība: Latvijas un Polijas attiecības 1919.–1920. gadā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 99.–116. lpp.

- ⁶ Sk.: Ēriks Jēkabsons (2006). Latviešu tautības karagūstekņi Polijā 1919.–1920. gadā. *Latvijas Arhīvi*, 2, 119.–139. lpp.
- ⁷ Ēriks Jēkabsons (2013). Latvijas armijas 1. Studentu bataljons Bermonta karaspēka uzbrukumā no 1919. gada 9. oktobra līdz novembra sākumam: kareivja Oskara Ozola liecība. No: *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata = Yearbook Latvian War Museum*, XIV. Rīga, 22. lpp.
- ⁸ Sk.: Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk: LNA-LVVA), 6033-1-30, 11.-18. lp. (Ziemeļvidzemes pārvaldes priekšnieka A. Perlbaņa ziņojums Iekšlietu ministrijai, 1920. g. janvārī). Daļēji publicēts: Ineta Lipša (2014). *Seksualitāte un sociālā kontrole Latvijā 1914–1939*. Rīga: Zinātne, 125.–126. lpp.
- ⁹ Sk.: Ēriks Jēkabsons (2005). Lietuvas karaspēks Ilūkstes apriņķī 1919.–1920. gadā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*, 2, 56. lpp.
- ¹⁰ Sk.: Juris Ciganovs (2004). Leitnanta Fihtenberga nāves mistērija. *Mājas Viesis*, 25.10.2004. Pieejams: <https://www.apollo.lv/4706004/leitnanta-fihtenberga-naves-misterija> (skatīts 23.10.2020.).
- ¹¹ *Halt, Hände hoch* (vācu val.) – Stāt, rokas augšā!
- ¹² LNA-LVVA, 1498-1-79, 29. lp. (T. Krišjāņa atmiņas).
- ¹³ Sk.: Ēriks Jēkabsons (2018). *Latvijas un Amerikas Savienoto Valstu attiecības 1918.–1922. gadā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 611. lpp.
- ¹⁴ Sk.: LNA-LVVA, 6033-1-337, 1.–2. lp. (Latgales atsevišķā eskadrona kaujas žurnāls par laiku no 8. oktobra 1919. g. līdz 21. novembrim 1919. g.).
- ¹⁵ Lipša. *Seksualitāte un sociālā kontrole Latvijā 1914–1939*, 125.–127. lpp.
- ¹⁶ Loy W. Henderson (1986). *Question of Trust: The Origins of U.S.–Soviet Diplomatic Relations: The Memoirs of Loy W. Henderson*. Ed. by George W. Baer. Stanford: Hoover Institution Press, pp. 57–61; Jāzeps Ozoliņš (1997). *Virsdzīve: Virsnieka atmiņas*. Valmiera: Imanta, 68.–69. lpp.
- ¹⁷ Ernest Bicknell (1938). *With the Red Cross in Europe, 1917–1922*. Washington: American National Red Cross, p. 315.
- ¹⁸ Tiesu sludinājumi. *Valdības Vēstnesis*, 03.10.1923., 6. lpp.
- ¹⁹ National Archives and Records Administration, General Records of the American Commission to Negotiate Peace, box 196, roll 222 (J. Gade to Commissioners, 23.11.1919.; Statement of Lt. Colonel Ryan).
- ²⁰ Sk., piemēram: Nikolai von Brevern. Pieejams: <https://www.geni.com/people/Nikolai-von-Brevern/6000000024252304067>; Lielinieku laiki Jelgavā. Pieejams: <https://gulags.wordpress.com/2013/12/08/lielinieku-laiki-jelgava/> (skatīts 23.10.2020.).
- ²¹ Henderson. *Question of Trust*, p. 50.
- ²² LNA-LVVA, 3601-1-464, 53. lp. Autors izsaka pateicību Jānim Šiliņam par norādi uz šo avotu.
- ²³ Alfreds Bērziņš (1963). *Labie gadi*. [Bruklina]: Grāmatu draugs, 57.–61. lpp.
- ²⁴ LNA-LVVA, 3412-1-585, 145. lp. (Kara tiesas 1920. gada 24. jūlija spriedums); 5601-1-7295, 3.–19. lp. (J. Zēberga dienesta gaitu saraksts). Sk. arī:

- Inna Gīle (2016). Aizšautais vanags. Pieejams: <https://satori.lv/article/aizšautais-vanags>
- ²⁵ Dūres varonība. *Sociāldemokrāts*. 19.06.1920., 1. lpp.
- ²⁶ LNA-LVVA, 5601-1-1678, 4.-14. lp. (E. Ezernieka dienesta gaitu saraksts).
- ²⁷ Sk.: Ēriks Jēkabsons (2020). Hugo Helmanis. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/87737-Hugo-Helmanis>
- ²⁸ LNA-LVVA, 2570-10-17, 61. lp. (Ārlietu ministrijas sarakste Ž. Dzērves jautājumā); Latvijas Kara tiesa. *Latvijas Kareivis*, 29.06.1921., 3. lpp.; Kara tiesa. *Latvijas Kareivis*, 30.06.1921., 3. lpp.; Jelgavas cietuma izbēgušo noziedznieku apcietināšana. *Latvijas Sargs*, 04.07.1920., 2. lpp.
- ²⁹ LNA-LVVA, 5601-1-6769 (Ž. Valtera dienesta gaitu saraksts).
- ³⁰ LNA-LVVA, 5601-1-708 (H. Vītoļa dienesta gaitu saraksts).
- ³¹ Kara tiesa. *Valdības Vēstnesis*, 24.09.1924.; sk. arī: Kara tiesa. *Policijas Vēstnesis*, 31.07.1923.
- ³² Likums par dažu krimināllietu izbeigšanu. *Valdības Vēstnesis*, 24.12.1925., 1. lpp.
- ³³ Kara laika atskaņas. *Balss*, 09.02.1926., 3. lpp.
- ³⁴ Kara laika atskaņas. *Latvis*, 10.02.1926., 6. lpp.; Atbrīvošanas laika atskaņas. *Latvijas Kareivis*, 12.02.1926., 3. lpp.
- ³⁵ LNA-LVVA, 5601-1-3074 (J. Koha dienesta gaitu saraksts); Atbrīvošanas laika atskaņas. *Latvijas Kareivis*, 12.02.1926., 3. lpp.
- ³⁶ Tiesa. *Latvijas Kareivis*, 15.06.1922., 4. lpp.; Tiesa. *Latvijas Kareivis*, 16.05.1922., 3. lpp.
- ³⁷ Sk.: Voldemārs Beķers (1925). *Manas atmiņas par Latvijas valsts nodibināšanas laikmetu*. Rīga: Autora izdevums, 107.-111. lpp.
- ³⁸ LNA-LVVA, 5601-1-1004 (P. Bruņinieka dienesta gaitu saraksts).
- ³⁹ Beķers. *Manas atmiņas par Latvijas valsts nodibināšanas laikmetu*, 107. lpp.
- ⁴⁰ Jumpravas muiža (Lieljumprava jeb Dzelmē Lielvārdes novadā) no 1905. gada piederēja baronam fon Fitinghofam-Šēlam.
- ⁴¹ Tā tekstā. Iespējams, kļūdinājies rakstītājs vai par grieķiem kaut kāda iemesla dēļ šajā gadījumā nodēvēti igauņi.
- ⁴² LNA-LVVA, 3412-1-585, 559.-562. lp.
- ⁴³ 1919. gada atskaņas. *Policijas Vēstnesis*, 26.10.1924., 4. lpp.
- ⁴⁴ Valsts prezidenta apžēlotie notiesātie. *Policijas Vēstnesis*, 20.11.1924., 5. lpp.
- ⁴⁵ Tiesas hronika. Noslēpumaina lieta. *Latvijas Sargs*, 14.04.1924.; Nāves sods. *Latvijas Kareivis*, 15.04.1920., 4. lpp. Sk. arī: Lipša. *Seksualitāte un sociālā kontrole Latvijā 1914-1939*, 127. lpp.
- ⁴⁶ Kara tiesa. *Latvijas Kareivis*, 18.08.1922., 3. lpp.
- ⁴⁷ LNA-LVVA, 3601-1-263, 319. lp. Autors izsaka pateicību Jānim Šiliņam par norādi uz šo avotu.
- ⁴⁸ LNA-LVVA, 7354-1-845, 2.-444. lp.; Valdības darbība. *Valdības Vēstnesis*, 12.11.1921., 1. lpp.; Valdības iestāžu paziņojumi. *Valdības Vēstnesis*, 01.03.1924., 1. lpp.

- ⁴⁹ Sk. arī: Drausmīgs noziegums Bermonta laikos. *Strādnieku Avīze*, 05.07.1928., 2. lpp.; Tiesa. *Latvijas Kareivis*, 13.06.1930., 4. lpp; Kara tiesas spriedums baronešu Valter fon Vitenheim izvarošanas un nošaušanas lietā. *Sociāldemokrāts*, 28.09.1930., 8. lpp.; Der Mord auf Grafental. *Rīga am Sonntag*, 28.09.1930., S. 1.
- ⁵⁰ LNA-LVVA, 5601-1-2912 (J. Kažociņa dienesta gaitu saraksts), 86.-89. lp.
- ⁵¹ Turpat, 92. lp.

LATVIAN WAR OF INDEPENDENCE IN 1919–1920: CRIMES OF LATVIAN ARMY SOLDIERS

Ēriks Jēkabsons

Dr. hist., professor, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia, senior researcher, Institute of Latvian History, University of Latvia.

Research interests: military and political history of Latvia and the region, first-third of the 20th century, Latvian War of Independence, ethnic minorities of Latvia.

The article examines the situation in Latvia during the War of Independence in 1919–1920, looking at it through an hitherto unexplored aspect of social life - crimes against civilians committed by Latvian army soldiers. Analysis of the most serious crimes is used as an example. The conclusion is drawn that the crimes of Latvian soldiers against civilians, similarly as in the armies of other European countries, were the consequences of prolonged warfare and the resulting demoralization, which in the case of Latvia was additionally influenced by historically complicated relations with the Baltic Germans. During the war time situation, crimes were investigated, but the punishment received was often inadequately light, or the crimes were not punished at all.

Key words: Latvian War of Independence, Latvian Army, civilians, crimes.

Summary

The First World War was marked by a previously unprecedented number and scope of crimes against civilians and prisoners of war in virtually all states of Europe that were involved in the war. Civilians were massacred by German troops in Belgium, Russian troops in Germany (East Prussia), Austro-Hungarian troops in Serbia and elsewhere; Russian troops in occupied Austro-Hungarian Galicia were directly involved in causing Jewish pogroms, and so on. Literally everywhere the military leadership and local population faced a decline in the morale of the

soldiers and the resulting crimes, including robberies, killings of civilians and rape. During the wars that followed in the region in 1918-1921, even more pronounced brutality of soldiers was observed in the armies of all nations and state formations. The level of brutality and criminality was incomparably higher in the rapidly collapsing Russian army after the February Revolution of 1917 and in the territories affected by the Russian Civil War in 1918-1922 (hundreds of thousands and even millions of murdered civilians), but these processes also directly affected developments in Finland, Estonia, Latvia, Lithuania, Poland and other countries. The problem of criminality was present in the armed forces of all these countries, but historians, for obvious reasons, are reluctant to touch on these issues. At the same time, it is evident that without analysis of the negative cases it is impossible to fully understand the overall picture of the events during wars of independence and local conflicts.

Evidence exists of the criminal activities of soldiers of the German army, Bermondts army, and the armies of Latvian allies - Estonia, Poland and Lithuania - in the territory of Latvia, where not only the political and military interests of many parties clashed, but due to the prolonged warfare, a difficult social situation and mass displacements of the populations and other circumstances, there was also a general decline in moral norms, which significantly aggravated previously existing disagreements and hatred between various social and ethnic groups.

Since the end of 1918, Red and White Terror had taken place in the country, killing thousands of civilians, war and civilian prisoners. As a result of the war processes, crime in society had increased to a previously unimaginable extent, and this could not be without effect on the army. The moral principles of a significant part of the soldiers and the population in Latvia had changed dramatically during the long years of the war, and during the War of Independence this manifested itself in a general increase of criminality which was hardly held in check by the authorities; moreover, the perpetrators of the crimes in many cases did not see their deeds as criminal but rather as a reaction to the necessities of the circumstances and as an appropriate response to the situation.

The crimes were committed by soldiers of all armies, and the Latvian army was no exception. However, in proportion, soldiers of the Latvian army who were in their country and among their own, did so less than the neighbouring countries or other armed forces in foreign territory, also, compared to the events in the territories directly affected by the Russian Civil War, these were just slight cases. As elsewhere, the crimes committed by the soldiers against the civilian population were caused by insufficient army supply, demoralisation, and a sense of impunity caused

by previous service experience, brutality, contempt for civilians, misunderstood patriotism and hostility (aggressive treatment of Baltic Germans, blaming them for collaboration with the enemy) or simply greed and willingness to demonstrate power.

An undoubtable indicator of a certain rule of law is the fact that a significant proportion of crimes committed during the war, including the most serious ones (robbery, murder, and rape), were tried in the Military Court over a number of years. And in this, several years after what happened, a certain role was played by the already mentioned historically complicated relations with the Baltic Germans, whose situation had changed dramatically in 1919, but who were at least partially considered supporters of the enemy during the War of Independence. Among other things, this circumstance unfortunately affected the decisions of the military leadership and the Military Court to a certain extent, and there were crimes that went unpunished and were justified with the specific conditions and overall situation of the war. In any case, these forgotten crimes are a clear indication of the difficult situation in which the nation was forced to start building its state in 1918–1920, while overcoming the consequences of the moral trauma of the war for the population and creating a modern and European society.

1919. GADA JANVĀRA UN FEBRUĀRA NOTIKUMI KULDĪGĀ: PRETRUNĪGAIS UN NOKLUSĒTAIS

Pēteris Pabērzs

Mg. hist., Kuldīgas novada muzejs, pētnieks.

Zinātniskās intereses: 20. gadsimta Latvijas vēsture, Latvijas Neatkarības kara vēsture, Kuldīgas pilsētas un novada vēsture.

1919. gada sākumā Kuldīgas pilsētas iedzīvotāji salīdzinoši īsā laikā piedzīvoja gan lielinieku valdīšanas periodu un ar to saistīto sarkano teroru, gan pilsētas atbrīvošanu un tai sekojošo balto teroru. Lai arī lieliniekus un Baltijas landesvēra karavīrus vadīja dažādas ideoloģiskās nostādnes, Kuldīgas piemērs liecina, ka abu pušu veiktajām represijām ir vairāki vienojoši faktori un tām ar ideoloģiju bija maz sakara. Noteicošais faktors bija vēlme atriebties. Lielākā daļa sarkanā terora upuru tika nošauti par to, ka Pirmā pasaules kara laikā bija atbalstījuši vācu karaspēku, savukārt baltā terora upuri tika nogalināti, jo Baltijas landesvēra karavīri vēlējās atriebties lieliniekiem par Ventspilī nogalinātajiem vācu karavīriem.

Atslēgas vārdi: Kuldīgas pilsēta, Latvijas Neatkarības karš, sarkanais terors, baltais terors.

IEVADS

Šajā rakstā raksturota militāri politiskā situācija Kuldīgā 1918. gada beigās un 1919. gada sākumā, kā arī apkopota un analizēta informācija par sarkanā un baltā terora¹ norisi pilsētā. Līdz šim lielinieku veiktajām represijām Kuldīgā nav tikusi pievērsta uzmanība vai tās apzināti noklusētas, līdz ar to plašākai publikai par tām nav zināms. Savukārt baltais terors galvenokārt ticis aprakstīts laikabiedru atmiņās, bet vēstures literatūrā minēts tikai vispārīgi un padziļināti nav pētīts.

Neatkarības kara laikā Latvijas teritorijā, tāpat kā Igaunijā un Somijā, bija izveidojies terora apburtais loks. Notika izrēķināšanās gan ar gūstā kritušajiem pretinieka karavīriem, gan civil-

iedzīvotājiem, un daudzi pieredzēja kā sarkano, tā balto teroru. Sarkanais terors Latvijā sākās 1918. gada februārī ar *kontrrevolucionāru* un *aizdomīgo personu* izsūtīšanu no Latvijas uz Krieviju,² bet to pārtrauca visas Latvijas teritorijas nonākšana vācu karaspēka pakļautībā. Terors atsākās decembrī, kad Latvijas teritorijā ienāca Sarkanā armija un kopā ar to lielinieki. 18. decembrī Vecgulbenē tika izveidots Vecgulbenes jeb Malienas revolucionārais tribunāls, kurā pirmie nāvessodi tika piespriesti jau 1918. gada 24. decembrī. Lielākā daļa notiesāto tika vainoti politiska rakstura nodarījumos, piemēram, Latvijas Pagaidu valdības atbalstīšanā.³ Kaut arī Dzelzsbrigādes un Baltijas landesvēra karavīri atkāpjoties veica nelikumīgas rekvizīcijas, ņēma ķīlniekus un izrēķinājās ar sagūstītajiem sarkanarmiešiem un lieliniekiem, sistemātisku veidolu baltais terors ieguva tikai 1919. gada februārī, kad tika ieņemta Kuldīga. Līdz ar to Kuldīgas pilsētas un apkārtnes iedzīvotāji bija pirmie, kas piedzīvoja masveida balto teroru. Šie notikumi bija priekšvēstnesis tam, kas pēc atbrīvošanas sagaidīja arī citu Latvijas Republikas pilsētu iedzīvotājus.

Informācijas par sarkano teroru ir salīdzinoši maz, kas, iespējams, izskaidrojams ar īso lielinieku varas periodu. Informācija iegūstama Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvā (turpmāk: LNA-LVVA) esošajos materiālos un periodikā. Baltijas landesvēra fondā atrodas padomju varas periodā represēto cilvēku saraksti,⁴ savukārt periodikā atrodama informācija sniedz ieskatu tajā, par ko daļa cilvēku nošauti, piemēram, par atbalstu vācu karaspēkam 1915. gadā.⁵ Pastarpināti informācija par daļu no represijām, piemēram, mantu konfiskācijām, gūstama arī lielinieku atmiņās.⁶

Par balto teroru kopumā pieejams vairāk ziņu, taču tās ir nekonkrētākas un visai pretrunīgas. Informācija galvenokārt iegūstama no notikumu aculiecinieku un dalībnieku atmiņām vai liecībām, taču tās lielākoties pierakstītas daudzus gadus pēc šiem notikumiem vai publicētas padomju laikos, pielāgojoties režīma naratīvam, piemēram, Jāņa Dupata atmiņās.⁷ Tāpat

nozīmīga informācija atrodama periodikā, jo pēc Baltijas landesvēra uzbrukuma Kuldīgai šie notikumi aprakstīti, piemēram, laikrakstā “Latvijas Sargs”, taču dažādos laikraksta numuros atšķiras dati par bojā gājušo cilvēku skaitu, piemēram, 14. februāra numurā apgalvots, ka nogalināti 170 cilvēki,⁸ bet 20. februāra numurā – ka 136.⁹ Šajā laikraksta numurā arī sniegta viena no izsmeltošākajām liecībām par baltā terora norisi Kuldīgā. LNA-LVVA Kara vēstures komisijas fondā atrodamas Baltijas landesvēra komandiera un Virsstāba vadītāja pavēles par cīņu pret lieliniekiem, piemēram, 14. janvārī Virsstāba vadītāja Herberta fon Bekmana izziņotās karadarbības veikšanas vadlīnijas¹⁰ un pavēles par uzbrukumu Kuldīgai, taču šajos materiālos neparādās sīkāka informācija par notikumiem pēc uzbrukuma. Ziņas par militāri politisko situāciju Kuldīgā no 1918. gada novembra līdz 1919. gada 27. janvārim iegūstamas LNA-LVVA Kuldīgas pilsētas valdes fondā esošajos Kuldīgas pilsētas pagaidu domes¹¹ un valdes sēžu protokolos.¹²

MILITĀRI POLITISKĀ SITUĀCIJA KULDĪGĀ NO 1918. GADA NOVEMBRA LĪDZ 1919. GADA 27. JANVĀRIM

1918. gada nogalē pēc neatkarīgas Latvijas Republikas proklamēšanas Kuldīgā tika ievēlēta no vietējiem iedzīvotājiem sastāvoša pagaidu dome un uzsākta vietējās policijas veidošana. Tomēr kārtības uzturēšanu pilsētā joprojām bija uzņēmies vācu karaspēks, piemēram, 1918. gada 28. novembrī Kuldīgā tika izplatīts paziņojums, kurā cita starpā bija piedraudēts, ka personas, kuras tiks pieķertas, veicot noziegumus pret civiliedzīvotājiem vai militārpersonām, tiks nošautas.¹³ 1919. gada 22. janvāra pagaidu domes sēdē, kad bija kļuvis skaidrs, ka vācu militārpersonas grasās atstāt pilsētu, tika nolemts kārtības uzturēšanai lūgt palīdzību vietējiem ugunsdzēsējiem, jo policisti vieni paši to nespēja, taču Kuldīgā bija pārāk maz ugunsdzēsēju un viņi nevarēja palīdzēt. Rezultātā tika izveidota *apsardzības komisija*, kuras

locekļiem bija jā rūpējas par kārtības uzturēšanu pilsētā. Apsardzības komisijas locekļi, pildot savus pienākumus, varēja neievērot vācu militārās pārvaldes noteikto komandantstundu.¹⁴

Vācu karaspēks Kuldīgā centās uzturēt kārtību ne tikai ar minētajiem draudiem. Izplatīta prakse, ko piekopa gan vācu karavīri, gan lielinieki, bija ķīlnieku ņemšana. 1919. gada 22. janvāra Kuldīgas pilsētas pagaidu domes sēdē ieradās vācu leitnants Kreics un paziņoja, ka visi *vācu okupācijas varas* izdotie rīkojumi joprojām ir spēkā un ka pilnīgi visiem pilsētas iedzīvotājiem jāgādā par kārtību pilsētā. Tāpat leitnants norādīja, ka vācu patruļas jebkurā laikā var ierasties Kuldīgā un *bez tautības izņēmuma* ar nāvi sodīs katru, kurš būs piedalījies nekārtībās, un, ja pilsētā tiks uzturēta kārtība, ķīlnieki netiks nogalināti.¹⁵ Tajā pašā dienā pagaidu dome Kuldīgā izplatīja paziņojumu, kurā iedzīvotājus aicināja uzturēt pilsētā kārtību un atturēties no laupīšanas un postīšanas, norādot, ka vācieši zina, kas notiek Kuldīgā, un jebkurā laikā var ierasties pilsētā, un ka nekārtību gadījumā vācieši nogalinās gan vainīgās personas, gan saņemtos ķīlniekus.¹⁶

Tas, ka 22. janvāra Kuldīgas pagaidu domes sēdē izteiktie vācu leitnanta draudi nebija tikai tukši vārdi, pierādījās pēc dažām dienām. 26. janvāra rītā pilsētā ieradās 70 vīru liela vācu vienība un atbrīvoja lielinieku saņemtos ķīlniekus.¹⁷ Starp vācu karavīriem un vietējiem lielinieku spēkiem izcēlās bruņota sadursme, kurā vācu spēki izrādījās pārāki, tāpēc lielinieki bija spiesti atkāpties. Vēlāk tajā pašā dienā, atgriežoties no Alsungā notikušās Latvijas Sociāldemokrātijas (turpmāk: LSD) biedru sapulces, tika nogalināti Kuldīgas Kara revolucionārās komitejas locekļi Ēvalds Gailis un Emīls Prūsis, kā arī Jēkabs Ergūts un Pēteris Ķemers.¹⁸

Tajā pašā dienā notika Kuldīgas pilsētas valdes sēde, kurā ieradās arī vācu leitnants Kreics un sēdes sākumā lika apcietināt visus *strādnieku kārtas* domniekus. Uz pārējo lūgumu atbrīvot arestētos domniekus leitnants atbildējis, ka *varbūt būs iespējams tos atsvabināt*.¹⁹ 27. janvārī pēc Padomju Latvijas armijas (turpmāk: PLA)

1. strēlnieku divīzijas 3. atsevišķā latviešu kavalērijas divizona ierašanās Kuldīgā vara pilsētā nonāca lielinieku rokās, un līdz 13. februārim vācu karavīri pilsētā vairs neatgriezās.

LIELINIEKU PAGRĪDES DARBĪBA KULDĪGĀ LĪDZ 1919. GADA 27. JANVĀRIM UN NĀKŠANA PIE VARAS

Izmantojot to, ka pēc Kompjeņas pamiera parakstīšanas un neatkarīgas Latvijas Republikas proklamēšanas vācu militārā pārvalde Latvijas teritorijā kļuva pielaidīgāka un pat atļāva preses un ierobežotu pulcēšanās brīvību, Alsungā un Kuldīgā puslegāli sāka darboties LSD pulciņi.²⁰ 1919. gada 4. un 5. janvārī Kuldīgā nelegāli norisinājās LSD Kurzemes organizāciju otrā konference. Šajā konferencē tika nolemts, ka LSD organizācijām *uz vietām* jādibina kara revolucionārās komitejas, kuru uzdevumos ietilptu kaujas grupu organizēšana, ieroču sagāde, kā arī, tuvojoties Sarkanajai armijai, svarīgu punktu ieņemšana un apsargāšana. Par svarīgāko LSD uzdevumu tika atzīta strādnieku un bezzemnieku padomju deputātu vēlēšanu organizēšana.²¹ Tāpat konferencē tika nolemts sastādīt to lielsaimniecību sarakstus, kurās bija lielāki maizes krājumi, lai varētu tos konfiscēt tūlīt pēc Sarkanās armijas ienākšanas, sastādīt vietējo *kontrrevolucionāru* sarakstus, kā arī darīt visu iespējamo *vācu okupantu* padzišanai.²²

Kuldīgas apriņķa apsardzības priekšnieks Oto Grosbarts 24. janvārī ziņoja apsardzības ministram Jānim Zālītim, ka 22. janvārī pēc 14.00 Kuldīgu atstājušas visas vācu militārpersonas, jo 21. janvārī pie Skrundas muižas bija izcēlušies sadursme starp sarkanarmiešiem un landesvērīstiem. Pirms pilsētas pamešanas vācu karavīri bija rupji izturējušies pret civiliedzīvotājiem, veidami nelikumīgas rekvizīcijas un atteikuma gadījumā piedraudēdami ar nošaušanu,²³ kā arī saņēmuši vairākus ķilniekus.²⁴ Pēc vācu militārpersonu aiziešanas LSD biedri Kuldīgā sāka darboties jau pavisam atklāti, taču, lai gan 18 no 35 pilsētas pagaidu domē ievēlētajiem deputātiem bija

strādnieku pārstāvji²⁵ un pagaidu domes priekšsēdētājs bija LSD biedrs Pauls Šadeiko,²⁶ lieliniekiem varu Kuldīgā pilnībā izdevās pārņemt tikai 1919. gada 27. janvārī, kad pilsētā ieradās PLA 3. atsevišķais divizions.²⁷ Tas izskaidrojams ar to, ka, lai arī vācu karavīri vairs neatradās Kuldīgā, tie bija dislocēti salīdzinoši netālajā Aizputē un jebkurā brīdī varēja ierasties Kuldīgā. Vietējie lielinieki bija pārāk vāji bruņoti un nepietiekami apmācīti, lai vieni paši spētu stāties pretī vācu karavīriem.

SARKANAIS TERORS

Neraugoties uz to, ka lielinieki varu Kuldīgā pārņēma tikai 27. janvārī, represijas pret pilsētas un apkārtnes iedzīvotājiem sākās jau agrāk. Par to liecina tas, ka 26. janvārī vācu karavīri atbrīvoja vairākus Kuldīgas cietumā ieslodzītos ķīlniekus.²⁸ Kad varu pilsētā pilnībā pārņēma lielinieki, represijas pieņēmas spēkā. Tika veiktas plaša mēroga pilsētas un apkārtnes turīgo iedzīvotāju mantu konfiskācijas²⁹ un reālu vai iedomātu režīma pretinieku nošaušanas. Lielinieki arī apcietināja vairākus cilvēkus, to skaitā Liepājas apgabaltiesas locekli Aleksandru Kiršfeldu un vairākus landesvērīstu tēvus, bet lielākā daļa vēlāk tika atbrīvota. Šāda prakse nebija nekas neparasts, un lielinieki to piekopa arī citviet Latvijā.

Laika posmā no 27. janvāra līdz 13. februārim Kuldīgā tika nogalināti 14 cilvēki: deviņi vācu kolonisti,³⁰ viens vācu bēglis, kurpnieks Timme un viņa dēls, bijušais virsnieks Zēbergs un kāds 17 gadus vecs jaunietis uzvārdā Dravnieks.³¹ Kolonisti nošauti par to, ka 1915. gadā atbalstījuši uzbrūkošo vācu karaspēku, kā arī palīdzējuši aizvest aprīņķa priekšnieka Roberta Brēdriha mantas. Kurpnieks Timme apcietināts par to, ka bijis landesvērīsta tēvs, un nošauts bēgot, savukārt bijušais virsnieks Zēbergs nošauts par to, ka organizējis brīvprātīgos cīņai pret lieliniekiem.³² Vēl 20 kolonisti nogalināti arī Kuldīgas aprīņķī.³³

Nav saglabājušies nekādi materiāli, kuros būtu redzams, kādas apsūdzības oficiāli izvirzītas nošautajiem cilvēkiem, un

jāpaļaujas tikai uz liecinieku sniegtajām ziņām. Tā kā 12 no 14 nošautajiem cilvēkiem bijuši vācieši, rodas iespaids, ka nozīmīgu lomu nošaušanā spēlējusi nacionālā piederība, taču tas, šķiet, nebija galvenais iemesls. Par reāliem lielinieku ienaidniekiem pilnīgi droši iespējams uzskatīt tikai divus – kurpnieka Timmes dēlu, kurš dienējis Baltijas landesvērā, un virsnieku Zēbergu, kurš organizējis cilvēkus cīņai pret lieliniekiem. Saprota ir arī kurpnieka Timmes nošaušana bēgot. Par vācu bēgļa un Dravnieka nošaušanas iemesliem ziņu nav.

Runājot par vācu kolonistiem, minēts, ka tie nošauti par to, ka *pie vācu pirmā uzbrukuma* atbalstījuši uzbrucējus. Kaut arī nav saglabājušies pierādījumi, ka šie deviņi kolonisti tiešām atbalstījuši vāciešus, to pilnībā izslēgt nevar. 1915. gada aprīlī un maijā, kad vācu karaspēks jau bija sasniedzis Kurzemi, presē vairākkārt tika publicētas ziņas, ka Kurzemē noņemtie vācu kolonisti nodarbojušies ar spiegošanu un laupīšanu,³⁴ palīdzējuši vācu karavīriem orientēties svešajā apvidū³⁵ un pat šāvuši uz krievu karaspēka vienībām.³⁶ Protams, jāņem vērā, ka Pirmā pasaules kara laikā presē speciāli tika publicētas ziņas, kas vāciešus rādīja negatīvā gaismā, tomēr vācu kolonistu lojalitāti Vācijai un vāciešiem savās atmiņās apstiprinājis arī Kurmāles muižas īpašnieks Silvio Brēdrihs.³⁷ Lielinieku izrēķināšanās ļoti bieži bija balstīta pagātnes notikumos, piemēram, notika vēršanās pret bijušajiem policistiem, Krievijas armijas virsniekiem, pašvaldību darbiniekiem, 1905.–1907. gada *revolūcijas nodevējiem* utt.³⁸ Šajā gadījumā kolonistu nogalināšana pilnībā sasaucas ar lielinieku piekoptajām represijām, kas *tika vērstas uz pagātni*. Tomēr jāņem vērā, ka šajā gadījumā tās ir tikai spekulācijas, kas balstītas uz viena cilvēka liecību, jo trūkst materiālu, kas ļautu veikt pilnvērtīgu analīzi.

Lielinieki Kuldīgas cietumā bija ieslodzījuši arī vairākus ķīlniekus, kurus grasījās nogalināt, ja *baltgvardi* uzbruks pilsētai,³⁹ taču šo plānu neizdevās īstenot, jo Baltijas landesvēra uzbrukums 13. februārī bija negaidīts un pārāk straujš.⁴⁰ Turklāt arī priekšnieka ieceltie policijas darbinieki, atšķirībā no pilsē-

tas pašvaldības ieceltajiem policistiem un policijas priekšnieka Friča Zāģera, palika uzticīgi Latvijas Republikas Pagaidu valdībai un neļāva lieliniekiem iekļūt cietumā.⁴¹

BALTIJAS LANDESVĒRA UZBRUKUMS KULDĪGAI

Latvijas Republikas bruņotie spēki visu 1919. gada janvāri bija pavadījuši atkāpjoties, taču februāra sākumā Baltijas landesvērs tika reorganizēts un ievērojami papildināts. Par tā komandieri 1. februārī tika iecelts Alfrēds Flečers. Flečeram bija ļoti nozīmīga loma landesvēra reorganizācijā, viņš bija arī iniciators uzbrukumam Kuldīgai.⁴² Kuldīgas ieņemšana jeb operācija “Svētku nakts” kļuva par nozīmīgu pagrieziena punktu Latvijas Neatkarības karā. Ja līdz tam Kurzemes fronte bija pasīvs PLA iecirknis, no kura vajadzības gadījumā varēja pārvirzīt vienības uz Ziemeļlatviju, tad tagad tā kļuva par aktīvu karadarbības vietu un prasīja trūkstošo un citur nepieciešamo PLA rezervju piesaistīšanu. Veiksmīgā operācijas “Svētku nakts” īstenošana radīja priekšnosacījumus sekmīgiem pretlieliniecisko spēku tālākajiem uzbrukumiem.⁴³

Uzbrukums Kuldīgai sākās 13. februārī 6.30 no rīta.⁴⁴ Flečers bija noteicis, ka uzbrukumā nedrīkst izmantot mehanizētus pārvietošanās līdzekļus, signālraketes, izņemot draudzīgu vienību savstarpēju sadursmju gadījumos, un radiosakarus.⁴⁵ Uzbrukumā Kuldīgai devās Eilenburga bataljonā ietilpstošā Kleista rota un Hāna eskadrons, Manteifeļa eskadrons, Berdinga nodaļa, puse Millera baterijas un Pfeila baterija, kā arī Goldfelda eskadrons. Uzbrūkošajām vienībām sekoja rezerve – Malmēdes bataljonā ietilpstošā Cimmermaņa rota un otra puse Millera baterijas. Kaut arī Oto Goldfeldam bija pavēlēts pēc Snēpeles ieņemšanas daļu sava eskadrona nosūtīt uz Kuldīgu, bet pašam palikt Snēpelē, viņš nolēma šo pavēli nepildīt un piedalīties uzbrukumā Kuldīgai.⁴⁶

Uzbrukumu Kuldīgai Goldfelds apraksta šādi: *“Eskadrons – rikšos!” pavēlēju eskadronam un pats eskadrona galvā devos uz*

priekšu. Sarkano izlaistā raķete piepeši apgaismoja visu apkārtni. Atskanēja šāvieni. "Eskadrons – lēkšos!" Drīz vien sāka darboties sarkano ložmetējs. Tikai ātrums varēja dot sekmes. Pilnos auļos eskadrons devās uz priekšu. Tepat jau pirmās pilsētas ēkas. No logiem, durvīm atspīd šauteņu uguntiņas, bet tām par atbildi pa labi un pa kreisi sētās un logos savas rokas granātas svieda auļos jājošie jātnieki. Katra apstāšanās nozīmēja nāvi. Sasniedzot Ventas tiltu, eskadrons sapulcējās, nostādīja abus savus ložmetējus un ar apm. 20–30 jātniekiem devos vajāt lielinieku komiteju, kas vairākos pajūgos drāzās ārā no pilsētas pa lauka ceļu. Piepeši pašā tuvumā sāka darboties ložmetējs. Ar slaidu kūleni ievēlos sniegā, jo krita mans nāvīgi ievainotais zirgs, krita arī blakus jājošie: leitn. Rückerts un jātn. Kudde [...] Tas pārējos izsauca sajukumu, un tie atgriezās atpakaļ. Sarkano lielais apjukums un apejošo vienību pienākšana deva iespēju veselam atgriezties pie savējiem.⁴⁷

Vēlāk 13. februārī kritušajiem karavīriem – leitnantam Herbertam Rikertam un brīvprātīgajam Hansam Kudem –, kā arī Goldfeldam, firstam Egonam Līvenam un baronam Holtejam tika izteikta oficiāla uzslava par uzbrukumā izrādīto drošsirdību.⁴⁸ Taču Andrievs Niedra atmiņās rakstījis, ka, kaut arī publiski Flečers uzslavēja Goldfeldu un viņa vadīto eskadronu, zem četrām acīm aizrādīja, ka pilsētas nešturme jāšus, un izteica stingru rājienu par pavēles nepildīšanu.⁴⁹ Goldfelds gan vēlāk norādījis, ka pirms uzbrukuma Kuldīgai ticies ar Flečeru un tomēr saņēmis atļauju piedalīties uzbrukumā.⁵⁰ Abi bojā gājušie vācu karavīri krita no savu biedru uguns, nevis no pretinieka ložmetēja.⁵¹ To savās atmiņās apstiprinājis arī vēlākais vācbaltiešu aktīvisks Persijs Fokrods.⁵²

Kaut arī 31. janvārī pēc Ventspils ieņemšanas Kuldīgā atgriezās PLA 3. atsevišķais divizions, 3. februārī tas saņēma pavēli pārvietoties uz Saldus apkārtni.⁵³ Līdz ar to 13. februārī, kad pilsētai uzbruka Baltijas landesvērs, tajā bija palikuši tikai *kara mākslā pilnīgi nemākuļi*.⁵⁴ Turklāt pilsētas aizstāvju rīcībā nebija ne ložmetēju, kaut arī tos piemin gan Goldfelds, gan Fokrods, ne artilērijas, bet pat tad, ja šādi ieroči būtu bijuši pieejami, pil-

sētā nebija neviena, kas tos prastu izmantot.⁵⁵ Tomēr par to, cik lielinieku spēki bijuši sagatavoti, liecības atšķiras. Juris Zernevics apgalvojis, ka kaujinieku apmācībām uzmanība netika veltīta,⁵⁶ savukārt Ādams Jansons savās atmiņās rakstījis, ka sarkangvardu apmācības notikušas.⁵⁷ Arī Jānis Dupats norādījis, ka vismaz daļa lielinieku tikuši apmācīti šaut un manevrēt, kā arī nodarbojušies ar spiegu un nodevēju tvarstīšanu Kuldīgā un tās apkārtnē.⁵⁸ Līdz ar to iespējams, ka daļa lielinieku tika apmācīti, bet apmācības pavisam noteikti nebija pietiekamas, jo, sākoties uzbrukumam, daudzi kaujinieki krita panikā un neizrādīja vērā ņemamu pretestību uzbrūkošajām landesvēra vienībām.

Nav precīzi zināms, cik lieli bija Kuldīgā esošie lielinieku spēki, taču ir skaidrs, ka tie sastāvēja no vāji bruņotiem brīvprātīgajiem, nevis pienācīgi apmācītiem karavīriem. Par to liecina kaut vai apstākļi, ka Baltijas landesvēram bija nepieciešamas tikai 45 minūtes, lai ieņemtu pilsētu – uzbrukums sākās 6.30 un jau 7.15 pilsēta bija ieņemta.⁵⁹ Sākotnēji lielinieku spēkos, kuru organizēšana tika uzsākta uzreiz pēc tam, kad vācu militārpersonas atstāja Kuldīgu, bijuši 35 salīdzinoši vāji bruņoti vīri,⁶⁰ taču, Kuldīgas pilsētai un apriņķim nonākot lielinieku rokās, bruņojuma un kaujinieku rindu papildināšanai tika pievērsta pastiprināta uzmanība. Lielinieku spēkiem Kuldīgā pievienojās arī lielinieki no Alsungas u.c.⁶¹

Laikraksta “Latvijas Sargs” 1919. gada 20. februāra numurā, balstoties uz Liepājas apgabaltiesas locekļa Alfrēda Kiršfelda liecību, rakstīts, ka uzbrukuma rītā pie cietuma, kur atradās ķīlnieki, atsteigušies apmēram 60 miliči un vēlējušies iekļūt cietumā.⁶² Kaut arī Kiršfelds minējis tikai to miliču skaitu, kas mēģināja iekļūt cietumā, maz ticams, ka visi lielinieku spēkos esošie vīri vienlaicīgi devās uz cietumu, lai nogalinātu ķīlniekus, jo vismaz daļa kaujinieku stājās pretī uzbrūkošajam Baltijas landesvēram. A. Dadzītis savās atmiņās minējis, ka Kuldīgas aizstāvju spēkos bijuši 150–170 cilvēki.⁶³ Arī pētnieks Valdis Kuzmins lēš, ka Kuldīgā dislocētajos lielinieku spēkos bijuši aptuveni 150 vīri.⁶⁴

BALTAIS TERORS

Pēc Kuldīgas ieņemšanas pilsētā tika īstenots baltais terors, taču pieejamā informācija par to ir nepilnīga un pretrunīga. Par to, ka terors tika īstenots, šaubu nav, jo Virsštāba 11. janvāra pavēlē Baltijas landesvēram teikts, ka, lai veiksmīgi cīnītos ar lieliniecismu, vietējie lielinieku vadoņi legāli jānogalina,⁶⁵ savukārt Virsštāba 14. janvārī izziņotajās karadarbības veikšanas vadlīnijās noteikts, ka sarkanajam teroram pretī jāliek baltais terors.⁶⁶ Tāpat Flečers pirms uzbrukuma Kuldīgai paziņoja, ka pēc tās ieņemšanas pilsēta rūpīgi jāpārmeklē un visas aizdomīgās personas jānogādā pilsētas rātslaukumā, kur viņš pats pieņems lēmumu, ko ar tām darīt.⁶⁷

Kuldīga bija pirmā Latvijas pilsēta, kuru Baltijas landesvērs atbrīvoja no lieliniekiem un kurā tika izvērstas masveida baltais terors, tomēr ziņas par baltā terora apmēriem un norisi Kuldīgā ir pretrunīgas. Dažādos avotos minētais upuru skaits svārstās no apmēram 100 līdz pat 500 cilvēkiem. Lielāko upuru skaitu – 500 cilvēku – 1929. gada 19. novembrī Latvijas Republikas III Saeimas IV sesijas 9. sēdē minējis deputāts Linars Laicēns no Strādnieku un zemnieku frakcijas,⁶⁸ taču šis skaitlis nav atrodamas nevienā citā avotā un nav ticis izmantots arī padomju laiku literatūrā, līdz ar to var droši apgalvot, ka tas ir krietni pārspīlēts.

Padomju laikos publicētajos darbos, to skaitā atmiņās, pārsvarā apgalvots, ka Kuldīgā tika nogalināti apmēram 300 cilvēki, taču detaļas atšķiras, piemēram, L. Smilga savās atmiņās raksta, ka Gotlība sētā vien tika nogalināti vairāk nekā 300 cilvēki,⁶⁹ savukārt J. Dupats norāda, ka bojā gāja gandrīz visi Kuldīgā esošie *kaujinieki, partijas biedri un bezpartejiskie*, vairāk nekā 300 cilvēku.⁷⁰ A. Celmiņš grāmatas “Pa vēsturisko notikumu pēdām” pirmajā daļā norāda, ka Kuldīgā Gotlība sētā nošauti *daži simti* cilvēku, taču konkrētu skaitli nemin.⁷¹ Savukārt A. Dadzītis raksta, ka no 150 līdz 170 Kuldīgā esošajiem lieliniekiem un to atbalstītājiem izdzīvoja tikai 10 cilvēki.⁷²

Pirmās ziņas par Kuldīgas ieņemšanu un nogalināto cilvēku skaitu publiski parādījās jau nākamajā dienā pēc uzbrukuma. Laikraksta “Latvijas Sargs” 1919. gada 14. februāra numurā rakstīts, ka lielinieki zaudējuši 170 vīrus,⁷³ taču šī informācija noteikti bijusi nepārbaudīta, jo turpat sacīts, ka Kuldīgā iegājuši arī Oskara Kalpaka komandētie spēki,⁷⁴ bet šis apgalvojums neatbilst patiesībai, jo uzbrukuma laikā Kalpaks un 1. atsevišķais latviešu bataljons atradās Skrundas apkārtnē.⁷⁵ Laikraksta “Latvijas Sargs” 18. februāra numurā sacīts, ka kaujā par Kuldīgu nogalināti apmēram 180 cilvēki.⁷⁶ Izvērstāks raksts par notikumiem Kuldīgā publicēts laikraksta 20. februāra numurā. Tajā atstāstīta Liepājas apgabaltiesas locekļa Kiršfelda liecība par notikumiem Kuldīgā. Kiršfelds minējis, ka no 13. līdz 16. februārim kopumā nošauti 136 cilvēki, ieskaitot tos, kas krita kaujas laikā, bet tādu neesot bijis daudz.⁷⁷ Laikrakstā nosaukti arī dažu nošauto vārdi – tirgotājs ebrejs Edelbergs ar dēlu un sudmalis Salmiņš. Salmiņš nošauts par to, ka pēc lielinieku pieprasījuma pateicis, kur dzīvo vācu kolonisti, savukārt Edelbergs un viņa dēls nošauti par to, ka nodevuši lieliniekiem ieročus.⁷⁸

Kiršfelda stāstīto apstiprina arī Kuldīgas apriņķa priekšnieka iecirkņa palīga Krista Dreijera 1919. gada 24. marta ziņojums iekšlietu ministram Miķelim Valteram. Ziņojumā minēts, ka Kuldīgas komandants rezerves kapteinis Ērihs Berdings, kura komandētais Kuldīgas jēgeru korpuss arī piedalījās uzbrukumā Kuldīgai, apgalvojis, ka, ieņemot pilsētu, nošauti apmēram 136 cilvēki. Vēl daži paslēpušies cilvēki nošauti vēlāk, balstoties uz miliču sarakstu, ko, bēgot no pilsētas, atstājis Kuldīgas Kara revolucionārās komitejas priekšsēdētājs. Berdings arī apgalvojis, ka bez izmeklēšanas un tiesas nošauti tikai tie cilvēki, kas *ar ieročiem turējušies pretim kara spēkam*.⁷⁹ Diemžēl Berdinga minētais miliču saraksts nav saglabājies.

Gan Kiršfelda, gan Dreijera apgalvojumus savā ziņā apstiprinājis arī bijušais Apsardzības ministrijas Ģenerālštāba Pirmās (Organizācijas) nodaļas priekšnieks un Ģenerālštāba priekšnieka vietas izpildītājs Aleksandrs Plensners. Savās atmiņās

Plensners norādījis, ka Baltijas landesvēra komandieris Flečers, kurš vadīja uzbrukumu Kuldīgai 1919. gada 13. februārī un, iespējams, arī vēlāko izrēķināšanos ar lieliniekiem, 1939. gadā rakstā “Baltische Lande” esot apgalvojis, ka *no simts taisnīgi nosodītajiem boļševikiem izglābās tikai viena pārgērbta sieviete*.⁸⁰ Diemžēl Plensnera norādītā atsaucē ir neprecīza vai nepareiza un šo Flečera apgalvojumu nav iespējams pārbaudīt.

Kaut arī Kuldīgas komandants kapteinis Berdings un Baltijas landesvēra komandieris Flečers apgalvojuši, ka nošauti tikai lielinieki, pilsētas iedzīvotāju atmiņās, kas pierakstītas apmēram 50 gadus pēc šiem notikumiem, minēti arī tādi gadījumi, kad bez tiesas un izmeklēšanas nošauti nevainīgi cilvēki.⁸¹ Daudzi vācu un vācbaltiešu izcelsmes karavīri uz latviešiem lūkojās ar aizdomām, uzskatot tos par lieliniekiem vai lielinieku atbalstītājiem, piemēram, kad 1919. gada 23. martā Kuldīgā ieradās virsleitnants Augusts Burbe un vairāki latviešu karavīri, lai uzsāktu latviešu komandantūras veidošanu, vācu komandants, redzot, ka karavīri nav tēpti formās, lika tos atbruņot, jo baidījās, ka tie varētu būt lielinieki.⁸² Ņemot vērā gan to, ka 1917. un 1918. gadā tūkstošiem latviešu strēlnieku lielinieku iespaidā kļuva par sarkanajiem strēlniekiem, gan 1918. gada decembrī notikušo 1. Rīgas latviešu zemessargu rotas dumpi, par kura galvenajiem organizatoriem tika uzskatīti rotā iekļuvušie lielinieki,⁸³ aizdomām bija zināms pamats.

Pēc pieejamajiem materiāliem grūti pateikt, kādēļ izrēķināšanās ar lieliniekiem bija tik nežēlīga un baltais terors, salīdzinot ar sarkano teroru, pieņēma tādus apmērus. Tomēr notikumi Kuldīgā nav unikāli ne Latvijas, ne visas Baltijas mērogā, jo šāda sarkanā un baltā terora upuru disproporcija novērojama gan Somijā, gan Igaunijā, gan Lietuvā. Runājot par balto teroru Kuldīgā, viens no iemesliem noteikti bija landesvēristu atreibības kāre. Pēc Ventspils ieņemšanas sarkanarmieši un lielinieki nogalināja apmēram 100 gūstā padevušos vācu karavīrus, un tika uzskatīts, ka šajās slepkavībās piedalījušies arī lielinieki no Kuldīgas.⁸⁴ Līdz ar to saprotams, ka, ja Kuldīgu ieņēmušie vācu

karavīri uzskatīja, ka vietējie lielinieki piedalījušies Ventspilī sarīkotajā slaktiņā, tie visi tika nogalināti. Turklāt, kā jau minēts, vācu karavīri tikpat kā visus latviešus uzskatīja par lieliniekiem vai lielinieku atbalstītājiem un tiem neuzticējās. Protams, jāņem vērā arī tas, ka visu pilsētā esošo lielinieku nogalināšanu ietekmēja situācijas steidzamība un tai varēja būt praktiska nozīme – iznīcinot pilnīgi visus lieliniekus, nebija jāuztraucas par sabotāžu vai to, ka tie varētu pievienoties PLA. Turklāt katrs, kurš vērsās pret landesvēru vai kuram bija nelegāli iegūts ierocis, pārkāpa noteikumus, kurus vācu militārā pārvalde bija izvirzījusi, janvārī pametot Kuldīgu, un par šiem pārkāpumiem draudēja nāvessods. Domājams, tāpat kā sarkanā terora gadījumā, arī baltajam teroram nebija viens vienīgs iemesls, bet šķiet, ka naida pret lieliniekiem un vēlme atriebties par Ventspilī pastrādāto bija galvenie iemesli. Protams, nevar izslēgt, ka sava loma bija arī negatīvajai attieksmei pret latviešiem. Ja Kuldīgu ieņēmušo spēku rokās nebūtu nonācis kapteiņa Berdinga minētais Kuldīgas miliču saraksts, varbūt upuru būtu mazāk, jo, kā atzīmējuši paši lielinieki, pēc uzbrukuma tika nogalināti tikpat kā visi pilsētā esošie lielinieki. Ja nebūtu šāda saraksta, daļai varbūt izdotos izvairīties no nošaušanas.

SECINĀJUMI

Lielinieku valdīšanas periods Kuldīgā bija salīdzinoši īss, tikai no 27. janvāra līdz 13. februārim, taču šajā periodā, gluži tāpat kā citviet Latvijā, arī pret Kuldīgas pilsētas un apkārtnes iedzīvotājiem tika īstenots sarkanais terors. Kopumā lielinieku darbība Kuldīgā neatšķīrās no lielinieku darbības citās Latvijas pilsētās. Lielinieki varu Kuldīgā mēģināja pārņemt, tiklīdz pilsētu atstāja vācu militārpersonas, taču pilnībā to izdevās paveikt tikai tad, kad pilsētā ieradās PLA 3. atsevišķais divizions, jo vietējie lielinieku spēki bija pārāk vāji, lai spētu atvairīt pat salīdzinoši nelielu vācu vienību uzbrukumus. Pēc varas pārņemšanas tika veiktas apcietināšanas, plaša mēroga turīgo iedzīvotāju

mantu konfiskācijas, kā arī nevēlamo personu nošaušanas. Laika posmā no 27. janvāra līdz 13. februārim Kuldīgā tika nošauti 14 cilvēki. Divu cilvēku nošaušanas iemesli nav zināmi, divi nošauti par to, ka cīnījušies pret lieliniekiem, bet viens nošauts bēgot. Atlikušie deviņi sarkanā terora upuri bija vācu kolonisti, kuri nošauti par palīdzību vācu karaspēkam 1915. gadā. Kaut arī 12 no 14 nošautajiem cilvēkiem bija vācu izcelsmes, nešķiet, ka represijas bijušas balstītas uz nacionālo piederību. Lielinieku veiktās represijas bieži tika balstītas uz pagātnes notikumiem, tāpat tās vadīja vēlme atriebties. Šajā gadījumā lielinieki kolonistiem atriebās par latviešu vēsturisko ienaidnieku atbalstīšanu. Protams, nevar izslēgt, ka, ja vācu kolonistu vietā būtu bijuši latvieši, sods nebūtu tik drastisks.

To, ka pēc Kuldīgas ieņemšanas 1919. gada 13. februārī Baltijas landesvēra karavīri pilsētā īstenoja balto teroru, apstiprina gan Baltijas landesvēram dotās pavēles, gan aculiecinieku liecības, taču tās sniedz pretrunīgu informāciju par baltā terora upuru skaitu un tikpat kā nemaz nedod ieskatu represiju motīvos. Salīdzinoši neilgi pēc uzbrukuma sniegtajās liecībās teikts, ka pilsētā dažās dienās nogalināti apmēram 136 cilvēki – tā apgalvojis gan Kuldīgas komandants Berdings, kurš piedalījies uzbrukumā Kuldīgai un, šķiet, arī vēlākajās nošaušanās, gan Liepājas apgabaltiesas loceklis Kiršfelds, kurš pieredzējis minētos notikumus. Vēlākos gados sniegtajās liecībās minēts divas un pat vairāk reizes lielāks nošauto cilvēku skaits, taču šādam upuru skaita pieaugumam nav atrodams nekāds reāls pamatojums.

Latvijā bija izveidojies apburtais loks, tāpat kā tas bija noticis arī Igaunijā un Somijā. Uz vardarbību tika atbildēts ar vardarbību, un vēlme atriebties, šķiet, bija galvenais iemesls, kādēļ baltais terors bija tik nežēlīgs un prasīja tik daudz upuru. Baltijas landesvēra karavīri uzskatīja, ka Kuldīgā esošie lielinieki bija piedalījušies Ventspilī pastrādātajā slaktiņā, kurā tika nogalināti aptuveni 100 gūstā padevušies vācu karavīri. Turklāt landesvēristu attieksme pret lieliniekiem, pat neņemot vērā Ventspilī

notikušo, bija ļoti naidīga, tādēļ saprotams, ka, ja pēc Kuldīgas ieņemšanas tika uzziets saraksts, kurā bija atzīmēti visi Kuldīgas miliči, tie visi tika arī nogalināti. Kaut arī, spriežot pēc notikumu aculiecinieku un dalībnieku liecībām, lielākā daļa nogalināto tik tiešām bija lielinieki vai to atbalstītāji, minēti arī gadījumi, kad cilvēki nogalināti tikai tādēļ, ka neīstajā brīdī atradušies neīstajā vietā, līdz ar to nav izslēgts, ka tika nogalināti arī nevainīgi ļaudis. Ievērojot militāro situāciju, kādā atradās Baltijas landesvērs, un to, ka Kuldīgā esošo lielinieku un cilvēku, kuri tika uzskatīti par lieliniekiem, nošaušana aizņēma tikai trīs dienas, nozīmīgs faktors noteikti bija arī steidzamība. Bija nepieciešams novērst Kuldīgā esošo lielinieku draudu, lai netiktu apdraudētas turpmākās militārās operācijas. Iespējams, zināma loma bijusi arī nacionālajai piederībai vai, precīzāk, atsvešinātībai starp latviešiem un vāciešiem, kas ļāva pretinieku vieglāk dehumanizēt, tomēr šķiet, ka šajā gadījumā tas nav bijis noteicošais faktors.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Terors ir sistemātiska politisko pretinieku vajāšana, apspiešana un iznīcināšana; ar sarkano teroru tiek apzīmēts lielinieku un Sarkanās armijas karavīru īstenotais terors, savukārt ar balto teroru tiek apzīmēts Baltijas landesvērā un Dzelzsdivīzijā dienājošo karavīru veiktais terors.
- ² Āris Puriņš (1998). Sarkanais terors Latvijā 1917.–1919. gadā. *Latvijas Vēsture*, 4, 15.–21. lpp., šeit 15. lpp.
- ³ Āris Puriņš (1999). Vecgulbenes (Malienas) revolucionārais tribunāls. *Latvijas Vēsture*, 1, 55.–68. lpp., šeit 58. lpp.
- ⁴ Lielinieku nogalināto cilvēku saraksts [vācu val.]. *Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs* (Rīga, turpmāk: LNA-LVVA), 5627–1–3, 2.–3. lp.
- ⁵ D. Vēl par notikumiem Kuldīgā. *Latvijas Sargs*, 20.02.1919., 2. lpp.
- ⁶ A. Dadzītis (1934). Partizānu cīņas pie Kuldīgas 1918. un 1919. gados. No: Pauls Viksne, Vilhelms Štrauss, Kirils Stučka (red.). *Latvju strēlnieku vēsture*, 2. sēj. 2. d.: Strēlnieki Padomju Latvijā. Atmiņas un apraksti. Maskava: Prometejs, 46. lpp.
- ⁷ Jānis Dupats (1959). Meklējumu un cīņu gadi. Cīņa par padomju varu Kuldīgā. No: Z. Valle (red.). *Par Padomju Latvijū: Cīnītāju atmiņas 1918.–1919.*, 2. d. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 229.–240. lpp.
- ⁸ gt. Lielinieku darbība Kuldīgā. *Latvijas Sargs*, 18.02.1919., 3. lpp.

- ⁹ D. Vēl par notikumiem Kuldīgā, 2. lpp.
- ¹⁰ Virsštāba vadītāja Herberta fon Bekmana izziņotās karadarbības veikšanas vadlīnijas [vācu val.]. *LNA-LVVA*, 6033–1–176, 36. lp.
- ¹¹ Kuldīgas pilsētas pagaidu domes sēžu protokoli. *LNA-LVVA*, 5542–3–20.
- ¹² Kuldīgas pilsētas izpildu komitejas sēžu protokoli. *LNA-LVVA*, 5542–3–9.
- ¹³ Kuldīgas komandanta paziņojums, 28.11.1918. *Kuldīgas novada muzejs* (Kuldīga, turpmāk: *KNM*), 847/31.
- ¹⁴ Kuldīgas pilsētas pagaidu domes sēdes protokols, 22.01.1919. *LNA-LVVA*, 5542–3–9, 18. lp.
- ¹⁵ Turpat.
- ¹⁶ Kuldīgas pilsētas pagaidu domes paziņojums, 22.01.1919. *KNM*, 2797.
- ¹⁷ Fricis Bernovskis (1934). Trešais Latvju atsevišķais kavalērijas divizons. No: Pauls Viksne u.c. (red.). *Latvju strēlnieku vēsture*, 2. sēj. 2. d., 29. lpp.
- ¹⁸ Juris Zernevičs (1959). Cīņa par padomju varu Kuldīgā. No: Z. Valle (red.). *Par Padomju Latviju*, 2. d., 251. lpp.
- ¹⁹ Kuldīgas pilsētas izpildu komitejas sēdes protokols, 27.01.1919. *LNA-LVVA*, 5542–3–2, 9. lp.
- ²⁰ Līvija Klīma. Cīņa par padomju varu Kuldīgā 1919. gadā. *Padomju Dzimtene*, 26.01.1967., 3. lpp.
- ²¹ Dzidra Pakalne. Padomju varas dienās 1919. gadā. *Padomju Dzimtene*, 12.01.1984., 2. lpp.
- ²² Jānis Jūrmalnieks (1958). Partijas un padomju darbā Kurzemē. No: Z. Valle (red.). *Par Padomju Latviju: Cīnītāju atmiņas 1918.–1919.*, 1. d. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 224. lpp.
- ²³ Kuldīgas apriņķa apsardzības priekšnieka ziņojums apsardzības ministram, 24.01.1919. *LNA-LVVA*, 1468–1–131, 55. lp.
- ²⁴ Aizputes apriņķa priekšnieks. Aizpute. Pārlabojums. *Latvijas Sargs*, 01.02.1919., 1. lpp.
- ²⁵ Kuldīgas pilsētas pagaidu domes deputātu saraksts, 17.12.1918. *LNA-LVVA*, 5542–3–20, 6. lp.
- ²⁶ Kuldīgas pilsētas pagaidu domes sēdes protokols, 17.12.1918. *LNA-LVVA*, 5542–3–20, 7. lp.
- ²⁷ Arvids Celmiņš (1972). Mēs par padomēm. No: Sigurds Ziemelis, Heinrihs Strods, Arnolds Ambulcs (red.). *Pa vēsturisko notikumu pēdām*, 1. d. Rīga: Zvaigzne, 55. lpp.
- ²⁸ Vom Freiw. Jägerkorps Goldingen. *Libausche Zeitung*, 15.02.1919., 2. lpp.
- ²⁹ Dadzītis. Partizānu cīņas pie Kuldīgas 1918. un 1919. gados, 46. lpp.
- ³⁰ Pēc 1905.–1907. gada revolūcijas daļa vācbaltiešu muižnieku Kurzemē un Vidzemē sāka aktīvi uzpirkt zemi un noietināt vācu kolonistus, galvenokārt no Volīnijas guberņas; viens no aktīvākajiem Kurzemes kolonizācijas atbalstītājiem un īstenotājiem bija Kurmāles un Labraga muižu īpašnieks Silvio Brēdrihs-Kurmālēns.
- ³¹ Lielinieku upuru saraksts [vācu val.]. *LNA-LVVA*, 5627–1–3, 2.–3. lp.

- 32 D. Vēl par notikumiem Kuldīgā, 2. lpp.
- 33 Lielinieku upuru saraksts [vācu val.]. *LNA-LVVA*, 5627–1–3, 3. lp.
- 34 I. Z. Kuldīgas atsvabināšana. *Sadzīve*, 30.05.1915., 2. lpp.
- 35 Stāvoklis Kurzemē. *Jaunais Vārds*, 26.05.1915., 2. lpp.
- 36 P. Kuldīga. *Dzimtenes Vēstnesis*, 19.05.1915., 2. lpp.
- 37 Klāvs Zariņš (2017). Pirmā pasaules kara vēstures liecības vācbaltiešu muižnieka Silvio Brēdriha atmiņās (1914–1915). *Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture*, 3, 171.–186. lpp., šeit 182.–183. lpp.
- 38 Puriņš. Sarkanais terors Latvijā 1917.–1919. gadā, 20. lpp.
- 39 Kuldīgas Kara revolucionārās komitejas paziņojums, 06.02.1919. *LNA-LVVA*, 5434–1–249, 4. lp.
- 40 D. Vēl par notikumiem Kuldīgā, 2. lpp.
- 41 Anonīms (1925). *Latvijas iekšējās drošības nostiprināšanas vēsture: 1918–1925*. Rīga: Valters un Rapa, 159. lpp.
- 42 Valdis Kuzmins (2019). Operācija “Svētku nakts” un tās loma Latvijas Neatkarības kara sākumposmā (1919. gada janvāris–februāris). No: Juris Ciganovs (sast.). *Latvijas Neatkarības karš un Latvijas armijas izveidošanas 100. gadadiena*. Rīga: Latvijas Kara muzejs, 35.–61. lpp., šeit 51. lpp.
- 43 Turpat, 58.–59. lpp.
- 44 Alfrēda Flečera ziņojums Oskaram Kalpakam [vācu val.], 09.02.1919. *LNA-LVVA*, 6033–1–176, 101. lp.
- 45 Turpat, 101.–102. lp.
- 46 J.P. (1938). Mūsu pirmo jātnieku vienību formēšana un kaujas gaitas līdz 1919. gada 6. martam. *Militārais Apskats*, 10, 1933. lpp.
- 47 Turpat, 1933.–1934. lpp.
- 48 Flečera pavēle Baltijas landesvēram [vācu val.], 15.02.1919. *LNA-LVVA*, 6033–1–177, 92. lp.
- 49 Andrievs Niedra (1934). *Tautas nodevēja atmiņas*, 4. d. Rīga: Autora izdevums, 77. lpp.
- 50 No chaosa par valsti. Pulkveža-leitnanta Goldfelda atmiņas. *Latvijas Sargs*, 02.11.1920., 2. lpp.
- 51 Mārtiņš Peniķis (1932). *Latvijas armijas sākums un cīņas Latvijā līdz 1919. g. jūlijam*. Rīga: Armijas spiestuve, 40.–41. lpp.
- 52 Percy Vockrodt (1929). Goldingen. In: *Die Baltische Landeswehr im Befreiungskampf gegen den Bolschewismus: Ein Gedenkbuch: Herausgegeben vom Baltischen Landeswehrverein*. Rīga: Verlag der Buchhandlung G. Löffler, S. 69–71.
- 53 Konstantīns Urbanovičs (1934). 3. Atsevišķā kavalērijas divizionā kaujas par Padomju Latviju. No: Pauls Viksne u.c. (red.). *Latvju strēlnieku vēsture*, 2. sēj. 2. d., 39. lpp.
- 54 D. Vēl par notikumiem Kuldīgā, 2. lpp.
- 55 Turpat.
- 56 Zernevics. Cīņa par padomju varu Kuldīgā, 251. lpp.

- ⁵⁷ Ādama Jansona atmiņas, 20.02.1974. *KNM*, Plg. 4761
- ⁵⁸ Dupats. Meklējumu un cīņu gadi. Cīņa par padomju varu Kuldīgā, 237. lpp.
- ⁵⁹ Flečera pavēle Baltijas landesvēram [vācu val.], 15.02.1919. *LNA-LVVA*, 6033–1–177, 92. lp.
- ⁶⁰ Zernevics. Cīņa par padomju varu Kuldīgā, 251. lpp.
- ⁶¹ Dupats. Meklējumu un cīņu gadi. Cīņa par padomju varu Kuldīgā, 237. lpp.
- ⁶² D. Vēl par notikumiem Kuldīgā, 2. lpp.
- ⁶³ Dadzītis. Partizānu cīņas pie Kuldīgas 1918. un 1919. gados, 46. lpp.
- ⁶⁴ Kuzmins. Operācija “Svētku nakts” un tās loma Latvijas Neatkarības kara sākumposmā (1919. gada janvāris–februāris), 55. lpp.
- ⁶⁵ Virsstāba vadītāja fon Bekmana pavēle [vācu val.], 11.01.1919. *LNA-LVVA*, 6033–1–176, 32. lp.
- ⁶⁶ Virsstāba vadītāja fon Bekmana izziņotās karadarbības veikšanas vadlīnijas [vācu val.], 14.01.1919. *LNA-LVVA*, 6033–1–176, 36. lp.
- ⁶⁷ Flečera ziņojums Kalpakam [vācu val.], 09.02.1919. *LNA-LVVA*, 6033–1–176, 102. lp.
- ⁶⁸ Latvijas Republikas III Saeimas IV sesijas 9. sēde 1929. gada 19. novembrī. No: H. Kārklīšs (sast.) (1929). *Latvijas Republikas III Saeimas stenogramas, ārkārtējā un 4. sesija*. Rīga: Latvijas Republikas Saeimas izdevums, 449.–450. sl. [Linards Laicens].
- ⁶⁹ L. Smilga (1958). Cīņa par padomju varu un kontrrevolucionārais terors Kuldīgā. No: Z. Valle (red.). *Par Padomu Latviju*, 1. d. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 289. lpp.
- ⁷⁰ Dupats. Meklējumu un cīņu gadi. Cīņa par padomju varu Kuldīgā, 238. lpp.
- ⁷¹ Celmiņš. Mēs par padomēm, 58. lpp.
- ⁷² Dadzītis. Partizānu cīņas pie Kuldīgas 1918. un 1919. gados, 46. lpp.
- ⁷³ Valsts aizsardzība. Stāvoklis Liepājas frontē. *Latvijas Sargs*, 14.02.1919., 3. lpp.
- ⁷⁴ Turpat.
- ⁷⁵ Flečera ziņojums Kalpakam [vācu val.], 09.02.1919. *LNA-LVVA*, 6033–1–176, 102. lp.
- ⁷⁶ gt. Lielinieku darbība Kuldīgā, 3. lpp.
- ⁷⁷ D. Vēl par notikumiem Kuldīgā, 2. lpp.
- ⁷⁸ Turpat.
- ⁷⁹ Kuldīgas apriņķa priekšnieka iecirkņa palīga K. Dreijera ziņojums iekšlietu ministram M. Valteram, 24.03.1919. No: Ēriks Jēkabsons, Jānis Šiliņš (sast.) (2019). *Cīņa par brīvību: Latvijas Neatkarības karš (1918–1920) Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumentos*, 1. d.: 1918. gada 18. novembris – 1919. gada 16. aprīlis. Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 213.–214. lpp.
- ⁸⁰ Aleksandrs Plensners (1978). *Divdesmitā gadsimta pārvērtības*. Bruklina: Grāmatu draugs, 268. lpp.
- ⁸¹ Ādama Jansona atmiņas, 20.02.1974. *KNM*, Plg. 4761.

- ⁸² Kuldīgas komandanta Augusta Burbes ziņojums Ģenerālštāba priekšniekam, 25.03.1919. *LNA-LVVA*, 1468–1–130, 136.–137. lp.
- ⁸³ Stāvoklis Rīgā. *Jaunais Vārds*, 31.12.1918., 3. lpp.
- ⁸⁴ Valsts aizsardzība. Stāvoklis Liepājas frontē. 3. lpp.

EVENTS OF JANUARY AND FEBRUARY 1919 IN KULDĪGA: THE CONTRADICTIONARY AND THE CONCEALED

Pēteris Pabērzs

Mg. hist., researcher at Kuldīga District Museum.

Research interests: 20th century history of Latvia, history of the Latvian War of Independence, history of Kuldīga.

At the end of 1918 and beginning of 1919, the inhabitants of Kuldīga, within a relatively short time, experienced the Bolshevik rule and the related Red Terror against the inhabitants of the town and the surrounding area, as well as the successful attack on Kuldīga carried out by the Baltic Landeswehr, and the following White Terror against the people of the town and the surrounding area. Although the Bolsheviks and soldiers of the Baltic Landeswehr adhered to different ideological positions, the example of Kuldīga shows that repressions carried out by both sides had several unifying factors and had little to do with ideology. The determining factor was the desire for revenge. Most of the victims of the Red Terror were shot for supporting German troops during the First World War, while the victims of the White Terror were killed because the Baltic Landeswehr soldiers wanted to avenge the German soldiers killed by Bolsheviks in Ventspils.

Key words: Kuldīga, Latvian War of Independence, Red Terror, White Terror.

Summary

The economic and military-political situation in Kuldīga at the end of 1918 and the beginning of 1919 did not differ significantly from the situation in other towns and cities of Kurzeme. At the end of 1918, after Germany's capitulation in the First World War and the proclamation of the independent Republic of Latvia, a municipal council consisting of town residents was elected in Kuldīga. Taking advantage of the relaxed state of German military administration and soldiers, Bolsheviks started to operate in the town half-legally. At the end of 1918, the Red Army

invaded the territory of the Republic of Latvia. It advanced very rapidly and reached Skrunda manor, which is located approximately 40 km from Kuldīga, on 21 January 1919. For that reason, all German military personnel and a part of the German civilian population left Kuldīga on 22 January. As a result, Bolsheviks in the town began to operate openly and even take hostages, but they were not able to take full control of the town, because German forces were located about 40 km away in Aizpute and were still monitoring Kuldīga.

The Bolsheviks managed to take full control of Kuldīga on 27 January, when the 3rd Latvian Cavalry Division of the 1st Rifle Division of the Soviet Latvian Army arrived in the town. Subsequently, Red Terror was carried out in the town and the surrounding area, seizing belongings of the wealthy citizens and killing alleged enemies of the Bolsheviks. From 27 January to 13 February, 14 people were killed in Kuldīga. Nine of those were killed for supporting the advancing German soldiers in the spring of 1915. The Bolsheviks also incarcerated several people who were about to be killed if the town would be attacked, but the attack by the Baltic Landeswehr was too unexpected and rapid, and prison guards refused to obey the Bolshevik commands, so the hostages survived.

Attack on the whole Bolshevik front began on 3 March 1919, but the liberation of Kurzeme had begun earlier. On 29 January, Skrunda was liberated, but on 13 February, at 6.30 a.m., a successful attack by the Baltic Landeswehr on Kuldīga began. The liberation of Kuldīga played a significant role in the future attacks on Bolshevik forces. Kuldīga also became the first town where German and Baltic German soldiers carried out large-scale reprisals against the Bolsheviks and their supporters. The available information on the White Terror in Kuldīga is incomplete and contradictory. The number of people killed in various sources is estimated between 100 and 500 people. Unfortunately, the information about White Terror in Kuldīga comes mainly from eyewitness accounts and memories. Most of them were recorded and published in Soviet times and used as propaganda. In most memories it is claimed that 300 innocent people were killed in a single day. The Baltic Germans and Germans certainly wanted to take revenge on the perpetrators of the Red Terror, and even in the orders of the Baltic Landeswehr it is stipulated that White Terror should be used against the Red Terror, but taking into consideration later episodes of White Terror in other towns and cities it is clear that execution of 300 people in one day is an exaggeration.

A more complete testimony of the events in Kuldīga approximately one week after the town was taken by the Baltic Landeswehr was given by Alfrēds Kiršfelds, a member of Liepāja Regional Court. Kiršfelds said that 136 people were shot in three days, including those who had been killed

during the battle. A similar statement was made by Erich Berding, Commandant of Kuldīga and Commander of the Volunteer Jäger Corps Goldingen, who had also participated in the attack on the town. He stated that during the attack and soon afterwards approximately 136 people were killed with some additional people killed later based on a Bolshevik list of police officers. Aleksandrs Plensners, chief of the General Staff Department of the Ministry of Defence, in his memoirs later claimed that Alfred Fletcher, Commander of the Baltic Landeswehr, had stated in his 1939 article "Baltische Lande" that 99 people had been sentenced to death and executed in Kuldīga. Unfortunately, the veracity of the article mentioned by Plensners cannot be verified, because the author has provided an inaccurate or incorrect reference. But it is likely that Fletcher could have stated so, because before the attack he had announced that he would be the one deciding what to do with the captured Bolsheviks.

Undeniably, innocent people were also killed in Kuldīga. Eyewitness accounts mention several cases where people were killed only because they were in the wrong place at the wrong time. Generally, Germans and Baltic Germans did not trust Latvians and regarded many of them as Bolsheviks and Bolshevik supporters. They also wanted to avenge their friends and relatives that had been killed by Bolsheviks during the Red Terror in Kuldīga and other towns, especially Ventspils. At the time of the attack, it was thought that the Bolsheviks who had massacred 100 German soldiers in Ventspils, were located in Kuldīga. Judging by how quickly the Bolsheviks were executed, it becomes clear that urgency also played a significant role in the killings. According to the eyewitness testimonies, the vast majority of the people killed were, indeed, Bolsheviks or active supporters of the Bolsheviks. Possibly, some of those who joined the Red Guard and the Bolshevik-controlled police did so only to get more food in the wake of a general shortage of supplies and paid for it with their lives, but unfortunately, currently it is impossible to clear it up.

ALFRĒDA ROZENBERGA ŠTĀBA DARBĪBA NACISTU OKUPĒTĀJĀ LATVIJĀ 1941.–1944. GADĀ: DIGITALIZĒTO VĒSTURES AVOTU GAISMĀ*

Jana Dreimane

Dr. philol., Latvijas Nacionālā bibliotēka, vadošā pētniece.

Zinātniskās intereses: cenzūra, bibliotēkas, lasīšana Latvijā okupāciju gados (1940–1990).

Pētījumā analizēta nacionālsociālistiskās partijas ideoloģiskajam vadītājam Alfrēdam Rozenbergam padotā Rozenberga štāba (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, ERR) darbība Latvijā nacistiskās okupācijas laikā 1941.–1944. gadā. 1940. gada jūlijā Parīzē dibinātās organizācijas mērķis bija apzināt un pārņemt nacistu politisko un ideoloģisko “pretinieku” (ebreju, komunistu, brīvmūrnieku, vācu politisko emigrantu u.c.) bibliotēkas, arhīvus, mākslas priekšmetus nacistu pētnieciskajam, izglītojošajam darbam, kā arī propagandai. Faktiski ERR funkcijas bija plašākas: tas noteica, reģistrēja kartotēkās arī citas svarīgas kultūras vērtības nacistu okupētajās teritorijās un organizēja to pārvietošanu uz Vāciju. Turklāt tas vadīja nacisma ideoloģijai nevēlamās literatūras, kā arī mākslas darbu izņemšanu no apgrozības un iznīcināšanu. Izmantojot divas lielākās Rozenberga štāba dokumentu kolekcijas, kas glabājas Ukrainas valsts augstāko varas iestāžu un valdības arhīvā un Vācijas Federālajā arhīvā un ir attālināti pieejamas ikvienam pētniekam bez ierobežojumiem, izvērtēta Rozenberga štāba loma kultūras procesos nacistu okupētajā Latvijā.

Atslēgas vārdi: nacistiskā okupācija, Rozenberga štābs, kultūras vērtību pārvietošana, cenzūra, Latvijas bibliotēkas, arhīvi.

* Raksts sagatavots Valsts pētījumu programmas “Latvijas mantojums un nākotnes izaicinājumi valsts ilgtspējai” projekta “Dokumentārā mantojuma izpētes nozīme, veidojot sinerģijas starp pētniecību un sabiedrību” (Nr. VPP-IZM-2018/1-0022) ietvaros.

IEVADS

Pēdējās desmitgadēs līdzās strauji augošajām digitālajām bibliotēkām veidojas plaši ciparoto un tiešsaistē pieejamo arhīvu masīvi, kas sniedz jaunas mazapgūto vēstures tematu izpētes perspektīvas. Viens no šādiem tematiem Latvijas kultūras vēstures historiogrāfijā ir bibliotēku, muzeju, arhīvu pārveidojumi nacistiskās okupācijas laikā (1941–1944). Galvenā kultūras mantojuma pārraudzības institūcija nacistu okupētajās teritorijās, kurai bija lēmējtiesības par iespieddarbu, arhīvu materiālu un mākslas darbu saglabāšanu, pārvietošanu, iznīcināšanu, bija Rozenberga štābs (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, turpmāk – ERR), padots nacionālsociālistiskās partijas ideoloģiskajam vadītājam Alfrēdam Rozenbergam (1893–1946). Diemžēl ERR dokumentu kolekcijas pēc Otrā pasaules kara izkaisītas vismaz desmit valstu arhīvos, daļa materiālu nav saglabājusies.¹ 20. gadsimta 90. gados Ebreju materiālo prasību konference (*Conference on Jewish Material Claims Against Germany*) pievērsa uzmanību ebreju kultūras vērtību restitūcijai un, rosinot bibliotēku un muzeju vērtību izcelsmes pētījumus, finansēja divu lielāko ERR dokumentu krājumu (Ukrainas valsts augstāko varas iestāžu un valdības arhīvā² un Vācijas Federālajā arhīvā³), kā arī citu, mazāka apjoma kolekciju digitalizāciju.⁴ Tiešsaistē vispārpieejamie dokumentu krājumi veicinājuši ERR darbībai veltītu akadēmisku pētījumu un populāru darbu pieaugumu.⁵ Šajā rakstā aplūkotas tikai tās zinātniskās publikācijas, kurās atrodama informācija par štāba aktivitātēm nacistu iekarotajā PSRS teritorijā, jo 1940. gada augustā Latvija tika inkorporēta PSRS sastāvā.

Ievērojams ir vēsturnieces Anjas Heisas (*Anja Heuß*) salīdzinošais pētījums par nacistu organizēto kultūras priekšmetu lau-pīšanu Francijā un Padomju Savienībā “Kunst- und Kulturgut-raub. Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion”.⁶ Apjomīgais darbs, kas izstrādāts kā disertācija doktora grāda iegūšanai, ietver sistematizētu pārskatu par vairāku vadošo nacistu un

nacistisko organizāciju lomu okupēto teritoriju kultūras priekšmetu, sevišķi mākslas darbu, laupīšanā. Galvenā uzmanība tomēr veltīta Rozenberga štābam, kas ar nacistiskās Vācijas kanclera un partijas vadītāja Ādolfa Hitlera (1889–1945) atbalstu centās aizvien paplašināt savas pilnvaras. Tieši Rozenberga štāba darbībai okupētajās teritorijās, tajā skaitā Padomju Savienībā, veltīta provenienču (kultūras priekšmetu izcelsmes) pētnieka Hansa Kristiāna Lēra (*Hanns Christian Löhr*) jaunākā monogrāfija “Kunst als Waffe. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Ideologie und Kunstraub im “Dritten Reich”” (2018).⁷ Viņa uzmanības centrā, tāpat kā Heisai, ir štāba organizētā mākslas darbu laupīšana, tomēr nav aizmirsts arī par citu kultūras vērtību (iespieddarbu, arhivāliju) pārņemšanu. Savukārt Gīsenes Justusa Lībiga Universitātes (Vācija) pētnieks Nazārijs Guculs (*Nazarii Gutsul*) savā disertācijā “Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)” sniedz vispusīgu pārskatu par štāba izveidošanos, struktūru, galvenajiem uzdevumiem un detalizēti analizē tā darbību Ukrainā.⁸ Disertācija pelna ievērību tālab, ka tajā sniegta informācija arī par Rozenberga īpašajiem nozaru štābiem, kuru pārstāvjiem bija noteicošā loma atsevišķu kolekciju novērtēšanā.

Publikāciju par viena īpašā – “zinātnes” – štāba aktivitātēm Ukrainas institūcijās sagatavojusi Ukrainas vēsturniece Natālija Kaševarova.⁹ Viņa noteikusi un analizējusi “zinātnes” štāba galvenos darba virzienus: 1) zinātnes, kultūras un izglītības iestāžu uzskaiti un revīziju, lai noteiktu to zinātniskos sasniegumus un materiālo stāvokli; 2) Vācijai nepieciešamo resursu apzināšanu, reģistrāciju, konfiscēšanu un izvešanu uz Vāciju; 3) Ukrainas zinātnisko institūciju ideoloģisko vadību.¹⁰ Pirmos divus darba virzienus apstiprina Rozenberga štāba veidotās zinātnes un kultūras institūciju kartotēkas faksimilizdevums “Kartoteka “Z” Operativnogo shtaba “Reikhsliaiter Rozenberg”. Tsennosti kul'tury na okkupirovannykh territoriakh Rossii, Ukrainy i Belorussii 1941–1942 gg.”, kas publicēts Krievijā 1998. gadā.¹¹ Tas ietver ERR kartotēkas daļu, kas vēsta par Krievijas, Ukrainas un

Baltkrievijas institūcijām. Publicētās kartītes ļauj spriest par to, kāda informācija štābam bija būtiska, jo kartīšu formulāri bija iespiesti un aizpildāmi saskaņā ar vienotu instrukciju.¹² Uzskaites kartītes vismaz divos eksemplāros (viens palika reģionālajā grupā, otrs bija sūtāms štāba vadībai uz Berlīni) bija veidojamas katram novērtētajam zinātnes, kultūras objektam.¹³ Kartītē fiksēta objekta atrašanās vieta, darbības nozare, vispārējā situācija un Vācijas institūcijām noderīgo resursu apjoms, stāvoklis un štāba darbinieku veikums. Kartītē bija paredzēta vieta arī informācijai par resursu saiņošanu un pārvietošanu, taču šī sadaļa grāmatā publicētajās kartītēs nav aizpildīta. Faksimilizdevuma veidotāji pieļauj, ka dati par resursu saiņošanu un nosūtīšanu bija ierakstāmi reģionālajām ERR struktūrvienībām, tātad publicētā kartotēkas daļa ar tukšajām ailēm bijusi štāba vadības rīcībā.¹⁴

Grāmatas veidotāji gatavoja publicēšanai arī trim Baltijas valstīm veltīto kartotēkas daļu, kurā būtu rodama informācija par Latviju,¹⁵ diemžēl nenoskaidrotu iemeslu dēļ darbs nav iznācis. Ņemot vērā to, ka ERR dokumentu par Latviju saglabājis pavisam maz – nedz Vācijas Federālajā arhīvā, nedz Ukrainas valsts augstāko varas iestāžu un valdības arhīvā – nav nevienas apjomīgas dokumentu mapes, kurā būtu atrodami dati par vietējiem štāba darbiniekiem vai pārskati par štāba darbību ilgākā laika periodā (materiāli par Latviju ir fragmentāri, izkaisīti daudzās atsevišķās lietās), šāda publikācija būtu bijis vērtīgs štāba darbības izpētes avots.

Tomēr vislielāko ieguldījumu ERR pētniecībā sniegusi ASV vēsturniece Patrīcija Kenedija Grimsteda (*Patricia Kennedy Grimsted*). Viņa sastādījusi ne tikai pasaulē izkaisīto ERR dokumentu kolekciju ceļvedi,¹⁶ bet izstrādājusi ap 20 rakstu par dažādiem štāba darbības aspektiem, galvenokārt – arhīvu, bibliotēku un mākslas priekšmetu pārvietošanu. To vidū izceļams pētījums “Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”, kas sniedz ieskatu ERR konfiscēto iespieddarbu un arhīvu materiālu apjomā un daudzveidībā.¹⁷ Tā marksisma, boļševisma un Austrumeiropas literatūras

bibliotēkā (*Ostbücherei*), kas, sākot ar 1943. gada vasaru, tika pārvesta no Berlīnes uz Ratiboru (arī Raciboža, mūsdienās – Polijas teritorijā), bija apmēram divi miljoni sējumu, neieskaitot bibliotēkā iekļaujamos Rietumeiropas krājumus. Šo grāmatu skaitā – arī latviešu grāmatu fonds ar aptuveni 4000 nosaukumiem latviešu valodā. Līdztekus bibliotēkām Ratiborā tika koncentrēti arhīvu materiāli, momentuzņēmumi, audioieraksti, filmas u.c.¹⁸ Taču 1945. gada janvārī–februārī, kad Ratiborai bija pietuvojusies Sarkanā armija, ERR bija spiests steigā doties projām, lielāko daļu krājuma atstājot likteņa varā. To pārņēma Sarkanā armija, materiāli tika sadalīti un nosūtīti uz Minsku, Kijevu, Maskavu. Atsevišķas pārņemtā “kara laupījuma” daļas padomju arhīvistu vēlāk atzina par nevērtīgām un nododamām makulatūrā. Grimsteda spilgti parāda, kā kara uzvarētāji, pie kuriem pieskaitāma arī Padomju Savienība, turpināja kara zaudētāju (nacistu) sāktu institūciju un privātpersonu kolekciju sadalīšanu un pārvietošanu.¹⁹ Diemžēl daudzu kultūras vērtību tālākie likteņi paliks nezināmi, kamēr Krievijā arhīvos glabātā informācija par kara trofejām būs slepena.²⁰

Nozīmīgu informāciju par ERR izvesto kultūrvērtību atdošanu Padomju Savienībai ietver pirms teju 20 gadiem Grimstedas sastādītais ASV Nacionālā arhīva dokumentu krājums “U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959”.²¹ Grimsteda komentējusi katru krājumā iekļauto materiālu grupu, ieskaitot dokumentus par Latvijas un Ukrainas arhīvu atdošanu Padomju Savienībai 1945. gada oktobrī, kā arī tā saukto “Baltijas izņēmumu” – noteiktu kultūras vērtību neatdošanu Baltijas valstīm vai nu tādēļ, ka to īpašnieki bija izceļojuši no Baltijas,²² vai gājuši bojā holokaustā un kultūras priekšmetu izcelsmes zemē nebija to tiesību pārņēmēju.²³ Jāuzsver – krājumā iekļautos “dokumentus par ASV armijas pārvaldībā nonākušajām un padomju armijai nodotajām Latvijas un Ukrainas kultūras vērtībām”, kas sastādīti 1945. gadā, latviski tulkojis, komentējis un publicējis mākslas vēsturnieks Jānis Kalnačs.²⁴

Lai arī nacistiskās okupācijas gados Rīgā – okupēto austrumu teritoriju administratīvajā centrā – darbojās pat divas ERR struktūrvienības, kā jau minēts iepriekš, ERR dokumentu krājumos materiālu par Latviju ir samērā maz. Un tomēr – tie ļauj noteikt galvenos štāba darba virzienus un principus Latvijā. Šī nelielā pētījuma mērķis – noskaidrot un izvērtēt ERR lomu Latvijas kultūras nozares pārveidojumos nacistiskās okupācijas laikā, izmantojot lielākoties štāba digitalizētās dokumentu kolekcijas, kā arī publikācijas, kurās rodama informācija par Rīgā izvietoto struktūrvienību darbību.

Kā vācu, tā krievu valodā fragmentāri publicēts viens no interesantākajiem avotiem par ERR darbības sākumu Latvijā, Igaunijā un Krievijā – vēsturnieka, ģeologa, ERR darbinieka Georga fon Kruzenstjerna (*Georg von Krusenstjern*, 1899–1989) pārskats par darbu un sadzīvi 1941. gada septembrī – 1942. gadā.²⁵ Fon Kruzenstjerna dokumentu mape par darbību Rozenberga štābā mūsdienu pētniekiem pieejama pilnībā Igaunijas Nacionālā arhīva (*Rahvusarhiiv*, turpmāk – RA) tīmekļa vietnē, fon Kruzenstjerna ģimenes digitalizētajā arhīvā.²⁶ Fon Kruzenstjerna materiālos galvenā uzmanība pievērsta kultūras pieminekļu stāvoklim Igaunijā, tomēr vairākās lapās sīki aprakstīti viņa pirmie iespaidi nacistu okupētajā Latvijā, sevišķi Rīgā.

Līdz šim nav plašu, izsmelšu akadēmisku publikāciju par ERR darbu Austrumzemes (Ostlandes) reihskomisariātā.²⁷ Atsevišķi jautājumi apskatīti vēsturnieces Rasas Pārpuces pētījumā par Baltijas kultūras mantojuma pārvaldi vācbaltiešu centrā Pozenē Otrā pasaules kara laikā.²⁸ Arī Kārlis Kangeris rakstā “Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu”, aplūkojot dažādas nacistu institūcijas, kuras bija ieinteresētas padomju varas iestāžu dokumentācijas apzināšanā, vākšanā un izvērtēšanā, nedaudz raksturojis ERR darbību šajā jomā.²⁹ Dokumentu vākšanā, uzsver Kangeris, daudz efektīvāka stratēģija bija speciālajai Kinsberga komandai (*Sonderkommando Künsberg*), kuras primārais uzdevums – ārlietu ministriju, sūtniecību un konsulātu dokumentu iegūšana.³⁰ Atšķirībā

no Rozenberga štāba, kas darbu Latvijā uzsāka vienlaikus ar nacistisko civilpārvaldi, Kinsberga komanda virzījās uz priekšu līdz ar armijas vienībām un tādējādi varēja pārņemt vērtīgus materiālus tūlīt pēc okupācijas.³¹ Kangeris arī norāda, ka 1943. gadā Kinsberga komanda tika likvidēta un tās savāktās grāmatas nodotas Rozenberga štābam.

Kaspars Zellis rakstā “Latvijas vēsturiskuma izpratnes rekonstrukcija nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā” neapmierinātībā ieskicējis štāba vadošo lomu “kaitīgās” literatūras iznīcināšanā.³² Viņš norāda, ka latviešu pašpārvaldei bija jānodrošina nevēlamās literatūras izņemšana no bibliotēkām un citām institūcijām saskaņā ar nevēlamās literatūras sarakstiem, savukārt štābam bija galvenā cenzora loma – tas šķīroja latviešu pašpārvaldes apkopotu grāmatu masīvu.³³

ROZENBERGA ŠTĀBA NODIBINĀŠANA

Tallinā dzimušais Baltijas vācietis Alfrēds Rozenbergs (*Alfred Rosenberg*, 1893–1946) bija nacionālsociālistiskās partijas (NSDAP) vecbiedrs (kopš 1922. gada).³⁴ Uzticība partijai tās grūtajos laikos, darbība laikrakstā “*Völkischer Beobachter*” un nacistiskās ideoloģijas pamatojuma mēģinājums grāmatā “20. gadsimta mīts” (*Mythus des 20. Jahrhunderts*, pirmizdevums 1930. gadā) nodrošināja viņam reihisleitera statusu un NSDAP Ārpolitiskās pārvaldes vadītāja amatu kopš 1933. gada. Turklāt 1934. gada janvārī Hitlers uzticēja viņam partijas intelektuālās un ideoloģiskās apmācības un audzināšanas pārraudzību (*Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*). Šim nolūkam viņam tika atļauta vēl vienas partijas organizācijas – tā sauktās Rozenberga pārvaldes (*Amt Rosenberg*) – veidošana un vadība. Tai bija jānodrošina dažādu kultūras un zinātnes nozaru (teātra māksla, mūzika, literatūra, aizvēsture, reliģija u.c.) atbilstība nacisma ideoloģijai, jāveicina jauna, nacionālsociālistiska cilvēka izaugsme.³⁵ Rozenberga

pārvaldes funkciju skaitā bija cenzūra – “pareizās” ideoloģijas piesātinātu iespieddarbu aprites veicināšana, kā arī ebreju, emigrantu un citu nacismam nevēlamu autoru sacerējumu cirkulācijas ierobežošana.³⁶ Rozenberga pārvaldē ietilpstošās Vācu rakstniecības veicināšanas iestādes (*Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums*) uzdevumā, ko vadīja Hanss Hagemeyers (*Hans Hagemeyer*, 1899–1993), simtiem recenzentu izvērtēja grāmatniecības produkciju, lai noteiktu “vērtīgos” darbus visās nozarēs.³⁷ Tika sastādīti ieteicamās literatūras saraksti, kas bija izmantojami nacistiskās ideoloģijas propagandā, sevišķi izstāžu veidošanā, kur līdzās iespieddarbiem bija eksponējami arī rokraksti, mākslas priekšmeti, gleznas, kartes u.c.³⁸ Turklāt Vācu rakstniecības veicināšanas iestāde rūpējās par ideoloģiskās literatūras iznākšanu NSDAP centrālajā izdevniecībā Berlīnē. No Vācijas sabiedrības ziedojumiem un ideoloģiskās literatūras jaunizdevumiem tika komplektēts tūkstošiem bibliotēku vācu karavīriem frontē. Pārvalde veica arī pirmsiespiedumu cenzūru – izvērtēja manuskriptus, lai noteiktu, vai darbs virzāms publicēšanai vai noraidāms.³⁹ Tika sastādīti un izdoti arī nevēlamās literatūras (piemēram, ebreju autoru) saraksti, pēc pieprasījuma – sniegtas atsauksmes par dažādu iespieddarbu saturu.⁴⁰

1937. gadā Rozenbergs izstrādāja NSDAP “Augstākās skolas” koncepciju nacionālsociālistiskā pasaules uzskata stiprināšanai, vienotai mācīblīdzekļu izstrādei un partijas lektoru apmācībai.⁴¹ Partijas skolā tika ieplānota liela centrālā zinātniskā bibliotēka, kurā tiktu apkopota visa svarīgākā pagātnes un mūsdienu literatūra – mācībspēku ideoloģiskās darbības pamats. Tajā pašā gadā Hitlers pieņēma lēmumu par Augstākās skolas projektēšanu un būvniecību Kīmezera krastā (*Chiemsee*, Bavārija).⁴² Lai arī tās celtniecība tika atlikta uz vairākiem gadiem, jau 1939. gadā sākās centrālās bibliotēkas (*Zentralbibliothek der Hohen Schule*) un partijas skolas pirmās filiāles – Ebreju jautājumu pētniecības institūta Frankfurtē pie Mainas (*Institut zur Erforschung der Judenfrage, Frankfurt am Main*) praktiska veidošana: izraudzītas telpas, pieņemti darbā vadītāji, izstrādāti darbības virzieni.⁴³

Augstākās skolas centrālajai bibliotēkai bija jāklūst par pirmo zinātnisko bibliotēku ar nacisma ideoloģijā balstītu zinātņu klasifikāciju.⁴⁴ Sākumā Augstākās skolas bibliotēkas krājumu veidoja pirkumi, dāvinājumi un Vācijā atsavināti krājumi, taču pēc vērmahta veiksmīgajām ofensīvām Eiropā Rozenbergam kļuva pieejamas okupēto valstu ebreju, brīvmūrnieku, marksistu un citu nacisma “pretinieku” kultūras vērtību krātuves. Lai apzinātu un pārņemtu nacistiskās partijas politiskajam, ideoloģiskajam un pētnieciskajam darbam nepieciešamos resursus, pēc Rozenberga iniciatīvas 1940. gada 17. jūlijā Parīzē tika nodibināts reihsleiters Rozenberga štābs.⁴⁵ Par tā pirmo vadītāju tika izraudzīts NSDAP Ārpolitiskās pārvaldes nodaļas vadītājs Georgs Eberts (*Georg Ebert*, 1898–?), bet kopš 1941. gada aprīļa viņa darbu turpināja Rozenberga pārvaldes darbinieks Gerhards Utikāls (*Gerhard Utikal*, 1912–1982).

Rozenbergs vēlējās iegūt privilēģētu stāvokli reiha ideoloģisko un politisko “pretinieku” arhīvu, bibliotēku un cita veida kolekciju pārņemšanā.⁴⁶ Tomēr šajā jomā viņam bija vairāki sīvi konkurenti: vispirms Hitlers, kurš plānoja savas jaunības pilsētā Lincā atvērt izcilu mākslas galeriju un tālab dažādiem līdzekļiem kolekcionēja ievērojamus mākslas darbus, ārlietu ministrs Joahims fon Ribentrops (*Joachim von Ribbentrop*, 1893–1946), kura uzdevumā Vācijas sūtnis Oto Abecs (*Otto Abetz*, 1903–1958) apzināja un pārņēma diplomātijas dokumentus no ebreju un brīvmūrnieku kolekcijām. Kad Ribentropam piekļuve Francijas kultūras mantojumam tika ierobežota,⁴⁷ ārlietu resora interesēs darbu turpināja brīvkungs Eberhards fon Kinsbergs (*Eberhard Freiherr von Künsberg*, 1909–1945?).⁴⁸ Apjaušot lielo konkurenci kultūras vērtību ieguvē, viņš panāca savas speciālās komandas iekļaušanu Ieroču-SS sastāvā (*SS-Sonderkommando von Künsberg*). Padota SS galvenajai pārvaldei, tā ieguva nepieciešamo mobilitāti un operativitāti pretstatā Rozenberga štāba birokrātiskajai smagnējībai.⁴⁹ Par okupēto tautu dokumentāro mantojumu interesējās arī Valsts slepenpolicija (Gestapo), kurai “pretinieku” apkarošanas un izpētes nolūkos bija tiesības pār-

ņemt to arhīvus un bibliotēkas. 1939. gadā izveidotajā Valsts galvenajā drošības pārvaldē (*Reichssicherheitshauptamt*), kas apvienoja Drošības policiju un Drošības dienestu, tika veidots apjomīgs “pretiniekiem” atsavinātu dokumentu un grāmatu krājums.⁵⁰ Rozenberga štāba spēcīgāko konkurentu skaitā bija reihsmaršals Hermanis Gērings (*Hermann Göring*, 1893–1946), kuru gan vadīja nevis resoriskas intereses, bet izcilu mākslas darbu un greznumlietu kolekcionēšanas kāre.⁵¹ Tomēr, lielā mērā pateicoties Gērīngam, Rozenbergs varēja Francijas kultūras vērtības nogādāt Vācijā – Gērings, būdams Vācijas gaisa spēku komandieris, izgādāja nepieciešamo transportu, kamēr Rozenberga štābam tāda nebija. Svētku uzrunā 1944. gada 16. decembrī Ratiborā Utikāls saviem padotajiem atgādināja, ka “reihsmaršala sargājošā roka [...] ļāva pārvarēt sākuma grūtības un turpināt darbu pareizi”.⁵² Par okupēto zemju kultūras vērtību iegūšanu sacentās arī citas vācu organizācijas, piemēram, vērmahts, kas bija ieinteresēts okupētajās teritorijās rodamās militārās literatūras un arhīvu iegūšanā. Tādēļ ERR nācās noslēgt vienošanos ar vērmahtu par pārņemto informācijas resursu sadali.⁵³

Nacistiskās pārvaldes polikrātija bija vērojama arī okupētajā Latvijā. Polikrātija un funkciju pārklāšanās bija viens no iemesliem, kādēļ daļa kultūras vērtību kara laikā tika sadalītas tik daudz un dažādām vācu iestādēm, ka to tālākie ceļi un pašreizējā glabāšanas vieta grūti nosakāma.

ROZENBERGA NOSTĀDNES PAR KULTŪRAS MANTOJUMU BALTIJĀ

Rozenbergs neuzticējās Baltijas tautām. 1941. gada 12. septembrī, būdams Okupēto austrumu apgabalu ministrs (kopš 1941. gada 17. jūlija), viņš savā dienasgrāmatā puda bažas attiecībā uz Baltijas tautu neatkarības centieniem: “Šodien igauņi, latvieši un citi ir pateicīgi, gan pēc kāda laika viņi atkal pieprasis “savu valstiskumu”, itin kā Vācija pastāvētu tikai tālab, lai [...]”

riskētu ar savu ādu viņu lielmanīgo iegribu dēļ.”⁵⁴ Rozenbergam bija skaidrs, ka par patstāvību “attiecībā uz Baltijas valstīm vairs nevar būt ne runas. Vienkāršā tauta to visur instinktīvi jūt, taču pils. inteligence vēl cieš no lielummānijas.”⁵⁵ Nacistu rasu skalā latvieši bija pat mazvērtīgāki par igauņiem un lietuviešiem, uz angļu kultūru orientēto latviešu inteligenci bija paredzēts izsūtīt,⁵⁶ tomēr praksē nacistu attieksme pret Baltijas kultūras mantojumu bija vienota: lai saglabātu vietējo iedzīvotāju lojalitāti režīmam, tā masveida izvešana sākotnēji netika plānota.⁵⁷ Tikai 1944. gada vasarā tuvojošās Austrumu frontes dēļ tika uzsākta Baltijas tautu kultūras vērtību nogādāšana uz “drošākiem” Vācijas reģioniem. Šī tolerance gan neattiecās uz nacistu ideoloģisko “pretinieku” kultūras mantojumu – lai viņus pilnīgi uzvarētu, Rozenberga štāba vadības izpratnē bija svarīgi izpētīt viņu garīgo un politisko ietekmi un, ciktāl vien iespējams, likvidēt to.⁵⁸ Tādēļ štābam bija gandrīz neierobežotas lēmējtiesības par ideoloģisko “pretinieku” kultūras vērtībām: ko saglabāt vai iznīcināt, piesavināties un pārvietot.

Nacistu ideoloģisko “pretinieku” kategorijas atspoguļo nacistu rīkojumi par nevēlamās literatūras izņemšanu no apgrozības, kā arī publicētie nevēlamās literatūras saraksti.⁵⁹ Galvenie “pretinieki” bija: ebreji, boļševiki (nacistu ideologu skatījumā starp šiem ienaidniekiem bija liekama vienādības zīme), brīvmūrnieki, vācu emigranti – pretnacistisku uzskatu paudēji. Pretnacistiskā literatūra un māksla, kā arī pret Vāciju un vāciešiem vērstie darbi bija gandrīz pilnīgi iznīcināmi. No apgrozības bija izņemami kopš 1933. gada izdotie angļu, franču, amerikāņu autoru darbi (ieskaitot to tulkojumus), taču to pārvietošana netika prasīta, tātad, visticamāk, tie palika neskarti.⁶⁰ Bez šīm bija arī citas nevēlamās literatūras kategorijas (teozofiskie sacerējumi, erotiskā literatūra u.c.), taču nav dokumentālu liecību par Rozenberga štāba darbu ar tām.

ROZENBERGA ŠTĀBA DARBĪBAS SĀKUMS
LATVIJĀ

Rozenberga štāba pirmie darbinieki ieradās Rīgā civilās pārvaldes laikā 1941. gada septembrī. Šeit tika izveidota Austrumzemes galvenā darba grupa (*Hauptarbeitsgruppe Ostland*, turpmāk – HAGO), kuras pārziņā bija Austrumzemes un okupētās Krievijas daļas kultūras mantojums. Savukārt tai padotā Latvijas darba grupa (*Arbeitsgruppe Lettland*, turpmāk – AGL) kontrolēja vietējo kultūras telpu. Tā kā Rīgā bija liels nacistisko iestāžu skaits, abu grupu biroja telpas bija jāmeklē padomju amatpersonu vai ebreju atstātajos dzīvokļos.⁶¹ Štābam laimējās, jo pietiekami plaši, gaiši un turklāt brīvi izrādījās dzīvokļi jūgendstila kvartālā Kronvalda gatvē 6a (vēlāk pārdēvēta par Vilhelma Purviša ielu; mūsdienās – Ausekļa iela). Sākumā štābam izdevās iegūt vien divus lepnā nama dzīvokļus, taču 1942. gadā tas aizņēma jau trešdaļu ēkas, pagrabu un iekšpagalmu, pagrabtelpas blakus namā V. Purviša ielā 4.⁶² Vēlāk štābam tika atvēlēts arī dzīvoklis un pagrabs netālajā Vilandes ielā 11.⁶³ Turklāt darba grupu rīcībā bija vairāki spēkrati (oficiāli Vācijas bruņoto spēku īpašums), apsildāma garāža un darbnīca. Štāba inventārs un sadzīves priekšmeti, piemēram, galdi, krēsli, skapji, gultas, ēdamtrauki u.c., tika sakomplektēti ebrejiem atņemto mēbeļu noliktavās un dzīvokļos.⁶⁴

Štāba vadībā bija t.s. valstsvācieši⁶⁵ – nacistiskās partijas biedri, liela daļa – citu Rozenberga iestāžu bijušie vai esošie darbinieki. Štābam bija vērmahta palīgdienesta (*Wehrmachtsgefolge*) statuss, tādēļ personāls bija labi apgādāts: līdztekus pieklājīgam atalgojumam tas saņēma vasaras un ziemas apģērbu komplektus un cita veida materiālu atbalstu. Valstsvāciešiem pienācās arī piemaksa par darbu ārzemēs un honorāri par publikācijām vai tulkojumiem. Galveno darba grupu personālstruktūra bija līdzīga: 6–8 politiskie darbinieki, turklāt – atsevišķu nozaru speciālisti, tulkotāji, mašīnrakstītāji, kurjeri, autovadītāji, kā arī saimnieciskais personāls, kuram bija jārūpējas par vācu speciālistu ēdināšanu, telpu tīrību un kārtību.⁶⁶

1941. gada rudenī abās štāba struktūrvienībās bija 23 darbinieki,⁶⁷ taču pakāpeniski viņu skaits auga. 1943. gada martā Rozenberga štāba līdzstrādnieku skaits Rīgā svārstījās no 40 līdz 70, tiem pieskaitāms ap pussimts vietējo darbinieku, kuriem bija uzticēti vienkāršākie darbi.⁶⁸ Viņu vidū bija arī ebreji.

Viens no štāba svarīgākajiem uzdevumiem bija boļševisma pētniecībai noderīgo grāmatu, žurnālu, laikrakstu, karšu un cita veida materiāla apzināšana, apstrāde un izmantošana propagandai, tādēļ vismaz daļai personāla bija nepieciešamas labas krievu valodas zināšanas. Vietējās izcelsmes informācijas apstrādei bija vēlamas arī latviešu valodas zināšanas. Tomēr ERR struktūrvienību vadībā un vidējā līmenī tikai četri darbinieki pārvaldīja krievu valodu, to skaitā divi bija latviešu valodas pratēji.⁶⁹ Zemākā līmeņa personālā, kas veica iespieddarbu katalogizēšanu, bija arī krievi, latvieši, tautas vācieši, tomēr tā precīzs sastāvs nav zināms.⁷⁰ Pagaidām vienīgais zināmais latviešu izcelsmes eksperts, ko pieaicināja ERR, bija numismāts un bukinists Eižens Dzelzkalējs (1907–1987) – 1943. gada rudenī viņu iesaistīja kādreizējā Mogiļevas valsts arhīva pārņemšanā.⁷¹ 1944. gada vasarā viņš palika Rīgā kā ERR un vācu civilpārvaldes uzticības persona,⁷² kuras uzdevums bija pārraudzīt kultūras iestāžu krājumu pārvietošanu.

Lai arī štāba augstākais vadītājs Rozenbergs vienlaikus bija Okupēto austrumu apgabalu ministrs, kura padotībā bija arī Austrumzemes reihskomisariāts – civilās pārvaldes augstākā struktūrvienība Latvijā, štābam Rīgā nebija viegli panākt to atbalstu kultūras vērtību pārņemšanai (pirmajās dienās tam nebija tiesību nedz konfiscēt, nedz pārvietot kultūras vērtības). Šim nolūkam Rīgā vairākas nedēļas uzturējās ERR vadītājs Utikāls.⁷³ Pēc viņa atgriešanās Berlīnē HAGO ziņoja, ka nodibināti vislabākie sakari ar reihskomisariātu un korekti – ar Drošības dienestu.⁷⁴ Praksē attiecības izrādījās sarežģītākas, jo štābam nereti bija jārēķinās ar atšķirīgu civilās pārvaldes nostāju.

ROZENBERGA ŠTĀBA PAMATFUNKCIJAS LATVIJĀ

Rozenberga štābs Latvijā darbojās vairākos virzienos:

1) noskaidroja un dokumentēja arhīvu, bibliotēku, muzeju, kultūras un arhitektūras pieminekļu stāvokli, reģistrēja savās kartotēkās nozīmīgākās vērtības;

2) apzināja, apkopoja, šķiroja nacistu “pretinieku” literatūru, dokumentu un mākslas darbu kolekcijas (tajā skaitā privātajos mājokļos), lai atlasītu augstākajai skolai un citām Vācijas iestādēm noderīgus resursus;

3) noteica literatūras, mūzikas, mākslas darbu, preses publikāciju atbilstību nacisma ideoloģijai, kontrolēja ideoloģiski kaitīgo iespaiddarbu “lieko” eksemplāru ceļu uz pārstrādi (iznīcināšanu), jo štāba skatījumā sabiedrība nebija pietiekami imūna pret tās kaitīgo ietekmi;⁷⁵

4) organizēja un uzraudzīja kultūras vērtību pārvietošanu uz Vāciju kara beigu posmā 1944. gada vasarā–rudeni.

Šim mērķim štāba darbinieki rūpīgi iepazinās ar kultūras iestāžu krājumiem un reģistrēja NSDAP augstākajai skolai noderīgos materiālus kartotēkās vai sarakstos. Šajā procesā tika iesaistīti arī īpašo štābu (*Sonderstab*) pārstāvji – lielākoties no Vācijas komandēti dažādu nozaru speciālisti, zinātnieki. Īpašie štābi tika veidoti visās nacismam būtiskās nozarēs: folkloristika (*Volkskunde*), aizvēsture (*Vorgeschichte*), mūzika, tēlotājmāksla (*bildende Kunst*), ideoloģiskā informācija (*Weltanschauliche Information*), zinātne (*Wissenschaft*),⁷⁶ reliģija, teātris, liberālisms un amerikānisms. Turklāt īpašie štābi darbojās informācijas resursiem bagātākajās nozarēs: bibliotēkas, arhīvi, prese.⁷⁷ Rīgas birojā pastāvīgi uzturējās vairāki īpašo štābu pārstāvji, kas pētnieciskos nolūkos apmeklēja Latvijas lielākās bibliotēkas, arhīvus, muzejus, no apgrozības izņemtās un bezsaimnieku literatūras un kultūras priekšmetu krātuves. Tādējādi neviena ievēribas cienīga kolekcija nepalika ārpus vācu speciālistu redzesloka. Par to savās atmiņās vēstījis arī Zemes bibliotēkas (1941. gada augustā izveidotajā Zemes bibliotēkā iekļāva kādreizējo Latvijas

Valsts bibliotēku, Misiņa bibliotēku, Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēku un no ugunsgrēka izglābto Rīgas pilsētas bibliotēkas krājumu) direktors, publicists Žanis Unāms (1902–1989).⁷⁸ ERR darbiniekiem bija kļuvis pieejams pat bibliotēkas neapstrādātais krājums, kurā bija daudz vācbaltiešu izdevumu, un, tā kā tie bija vairākos eksemplāros, viņi ierosināja tos bibliotēkai iemainīt pret citu ERR rīcībā esošu literatūru.⁷⁹ Unāms nepiekrita grāmatu apmaiņai, jo viņam likās, ka tā nebūs līdzvērtīga. Viņš meklēja atbalstu reihskomisariātā, kas arī bija ieinteresēts pētniecībai nepieciešamo resursu saglabāšanā uz vietas, bibliotēkā.⁸⁰ Gan toreiz, gan citkārt Unāms mēģināja izmantot nacistisko iestāžu polikrātiju, lai panāktu vēlamo rezultātu.

1941. gada septembra vidū ERR sāka nacisma “pretinieku” iespieddarbu un dokumentu kolekciju apzināšanu un izvērtēšanu.⁸¹ “Nevēlamā” literatūra no publiski pieejamiem bibliotēku, grāmatveikalu krājumiem lielākoties jau bija izņemta, jo citādi nebija iespējama to darbības atjaunošana.⁸² Bija uzsākta arī nevēlamās literatūras apkopošana. Rīgā veidojās vismaz trīs izņemto iespieddarbu krātuves: vienā dzīvoklī Voltera fon Pletenberga gatvē (tagad – Elizabetes iela) 22,⁸³ pagrabā Skolas ielā 10,⁸⁴ kā arī ERR telpās, kur tai tika atvēlēti ne vien pagrabi, bet arī darba kabineti.⁸⁵

Savāktās boļševistiskās literatūras masīvs Rīgā bija milzīgs. Līdz 1942. gada februārim štābs bija katalogizējis jau 8000 grāmatu pirmos eksemplārus krievu valodā, ap 2000 – latviešu valodā, turklāt savu kārtu gaidīja vēl 250 000 sējumu, neskaitot simtiem žurnālu nosaukumu.⁸⁶ Štābs izteica pieņēmumu, ka padomju okupācijas gadā (1940–1941) boļševiki Latvijā ievēduši visu svarīgāko literatūru. Par to netieši liecina arī štāba sastādītais Rīgā pieejamo žurnālu saraksts, kurā bija vairāk nekā 160 nosaukumu teju visās nozarēs – galvenokārt 1940.–1941. gadagājumi.⁸⁷ Tādējādi Rīgas struktūrvienības izvirzījās boļševistiskās literatūras apstrādes vadībā un izveidoja tā sauktās Austrumu bibliotēkas (*Ostbücherei Rosenberg*, OBR) paraugkrājumu,

ko 1942. gadā nosūtīja uz Berlīni.⁸⁸ OBR bija jāklūst par partijas augstākās skolas sistēmas sastāvdaļu, kurā būtu apkopoti visi boļševiku izdevumi, kā arī literatūra par boļševismu. OBR pamatnodalā Berlīnē tika komplektēti izdevumu pirmie eksemplāri, savukārt dubleti palika uz vietas rezerves krātuvēs, ko pārzināja reģionālās darba grupas. Viena no tām atradās arī AGL pārziņā. Rezerves krātuvju darbinieku pienākums bija izsniegt/nosūtīt nepieciešamo literatūru partijas un valsts institūtiem, kā arī tiem piesaistītajiem individuālajiem pētniekiem.⁸⁹ Lai pasargātu OBR no biežajiem sabiedroto spēku aviācijas uzbrukumiem, 1943. gada nogalē Berlīnes krājumu pārveda uz Ratiбору, bet 1944. gadā uz Ratiboru un tās apkaime pakāpeniski tika pārvietoti arī Minskas, Kijevas un Rīgas dubletu krājumi. Gada beigās OBR bija vairāk nekā 100 000 grāmatu (nosaukumu), to skaitā ap 4000 nosaukumu latviešu valodā – krietni vairāk nekā lietuviešu vai igauņu valodā.⁹⁰ Viens no iespējamajiem skaidrojumiem – ERR Rīgas personālam bija iespējams daudz biežāk pārbaudīt vietējo bibliotēku un grāmatveikalu krājumus nekā kaimiņvalstīs, kur darbojās nelielas štāba filiāles.

ERR ieguvumi no Latvijas ebreju kultūras mantojuma bija krietni pieticīgāki. Uz nacistu pilnīgāko jūdaikas literatūras krātuvi – Ebreju jautājumu pētniecības institūtu Frankfurtē pie Mainas 1942. gadā tika aizvestas vairāk nekā 160 kastes, kurās bija ap 20 000 vienību.⁹¹ No Viļņas Ebreju jautājumu pētniecības institūtā nonāca divreiz vairāk – 50 000 vienību.⁹² ERR speciālistiem bija zināms, ka Viļņa ir Austrumeiropas jūdaisma centrs, kur daudz ievērības cienīgu ebreju reliģisko un izglītojošo iestāžu. Sevišķi viņi izcēla Ebreju zinātnes institūtu – tā bibliotēkā līdzās reliģiskajai literatūrai bija interesanti folkloras materiāli. ERR interesēja arī ebreju bibliofila Mata Strašūna (*Mattityahu Strashun*, 1817–1885) bibliotēka, kas bija ievērojama gan apjoma (tolaik vairāk nekā 30 000 sējumu), gan seniespiedumu, retumu un rokrakstu dēļ, un 18. gadsimta rabīna Elijas ben Solomona Zalmana (*Elijah ben Solomon Zalman*, 1720–1797) jeb Viļņas gaona grāmatu krājums.⁹³ Lai nekavējoties apzinātu

visvērtīgāko literatūru, ERR pārstāvji ieradās Viļņā jau nacistiskās okupācijas sākumā, 1941. gada jūlija pirmajās dienās.⁹⁴

Latvijā jūdaika par nevēlamu un izņemamu no apgrozības tika pasludināta 1941. gada augustā.⁹⁵ Taču oficiālu norādījumu par to, kas darāms ar izņemto literatūru, vēl nebija. Tikai novembra beigās tika paziņots, ka ebreju literatūra ir saglabājama, apkopojama un pārvedama uz Rīgu. Tādēļ situācija Latvijas reģionos bija atšķirīga, lielā mērā atkarīga no ebreju organizāciju un privātpersonu īpašuma pārņēmēju, kā arī vietējo amatpersonu attieksmes. Tā militārās pārvaldes laikā nevēlamās literatūras apkopošanu Rīgā, Liepājā, Daugavpilī pēc savas iniciatīvas uzņēmās bibliotēkas.⁹⁶ Taču līdz civilās pārvaldes sākumam, kad par vienīgo nevēlamās literatūras likteņa lēmēju kļuva ERR, tās pārņēma visai maz.⁹⁷ Piemēram, Daugavpilī lielākā daļa sinagogu bija pamestas, tām bija izsisti logi un durvis, tādēļ to inventārs un literatūra bija pakļauta postījumiem. Tikai 15 no 27 sinagogām bija saglabājušies grāmatu krājumi, kopumā vairāk nekā 1300 sējumu.⁹⁸ Vislielākais daudzums (300 grāmatu) tika atrasts nelielajā, no koka celtajā Tirtotāju sinagogā, ap 100 grāmatu – vēl četrās sinagogās. Likteņa varā bija atstātas arī citu Latgales pilsētu sinagogas, tomēr dažviet, piemēram, Ludzā, reliģiskā literatūra bija saglabājusies.⁹⁹ It visa ebreju literatūra bija jāpārved uz Rīgas nevēlamās literatūras krātuvēm. Pat novadu centros tās glabāšana oficiāli netika atļauta.¹⁰⁰

Jau sākumā ERR nolēma saglabāt tikai 5–10 eksemplārus no katra “nevēlamā” izdevuma,¹⁰¹ kaut arī pieprasījums pēc nevēlamās literatūras bija ļoti liels. To pieprasīja Rozenberga pārvalde, dažādi partijas un valsts pētniecības institūti, Augstākās skolas struktūrvienības, Drošības dienests u.c. Arī Latvijā pēc tās bija pieprasījums – līdztekus ERR, Zemes bibliotēkai, Latvijas Universitātes bibliotēkai un Liepājas pilsētas bibliotēkai to krāja Austrumzemes reihskomisariāts,¹⁰² Kultūras un sabiedrisko lietu departaments, kā arī 1941. gada augustā nodibinātais Antisemitisma institūts,¹⁰³ kura oficiālais uzdevums bija Latvijas ebreju lomas pētniecība, bet praktiskais – antisemitisma propagandas izstrādāšana.¹⁰⁴

1942. gadā Rozenberga pārvaldes iestādes “Pārvalstiskie spēki” (*Überstaatlichen Mächte*) vadītājam Hansam Hagemeyeram radās iecere par nacisma “pretiniekiem” veltītas uzskates materiālu kopas izveidošanu katrā novadā. Tajās tiktu apkopoti “pretinieku” dokumenti, grāmatas, muzeālijas. Šim nolūkam vajadzēja krietni palielināt saglabājamo “nevēlamās” literatūras eksemplāru skaitu (līdz 50), tādēļ štāba Izvērtēšanas nodaļas vadītājs Karls Brethauers (*Karl Brethauer*, 1906–1992) lūdza HAGO vadītāja Gerharda Vundera (*Gerhard Wilhelm Wunder*, 1908–1988) viedokli.¹⁰⁵

Vunders iebilda pret Austrumzemē aizliegtās literatūras eksemplāru saglabāšanu lielākā skaitā. Viņa skatījumā pilnīgi pietiktu pa desmit eksemplāriem no katra izdevuma, neatkarīgi no tā mākslinieciskās kvalitātes. Pat vācieši neesot imūni pret boļševistisko propagandu un neesot vajadzības to pastiprināt. Boļševiku ideoloģiskā literatūra nacistiskajā audzināšanā būtu izmantojama jau “apstrādātā” veidā, tas ir, ar komentāriem.¹⁰⁶ Turpretī Brethauers uzskatīja, ka aizliegto literatūru, ja vien tā varētu būt noderīga, nevajadzētu iznīcināt. Vienmēr būs iespējams nodot makulatūrā, viņš uzsvēra.¹⁰⁷ Galu galā pārsvaru guva Vundera viedoklis. To pierāda Austrumzemes reihskomisariāta rīkojumam par kaitīgo literatūru¹⁰⁸ sekojošie ERR komentāri. Tika norādīts, ka ģenerālkomisariātiem adresētajā rīkojumā būtu jāuzsver ERR kompetence bibliotēku “tīrīšanā” no “kaitīgās” literatūras. Norādāms, ka izņemtie iespieddarbi nododami ERR, kuram arī tiesības noteikt, vai konkrētais izdevums uzskatāms par “kaitīgu”. Lai būtiski nepalielinātos “slepenās” literatūras nodaļu skaits bibliotēkās, rīkojumā bija precizējams, kurām organizācijām būs šīs literatūras glabāšanas tiesības.¹⁰⁹ Rīkojumi atspoguļoja pieaugošās ERR ambīcijas arī okupētajos austrumu apgabalos, to skaitā Latvijā.¹¹⁰ Tam nepietika ar “pretinieku” kultūras mantojuma pārņemšanu NSDAP Augstākās skolas vajadzībām. Štābs vēlējās uzņemties galvenā cenzora funkcijas, tādējādi turpinot un paplašinot Rozenberga pārvaldes centienus šajā jomā. Cenzūra okupētajos austrumu apgabalos būtu bijusi

ļoti strikta, jo 1942. gada augustā par ERR Izvērtēšanas nodaļas vadītāju kļuva Vunders, kurš uzskatīja, ka “pretinieku” literatūras vērtību nosaka vienīgi tās politiskais (ideoloģiskais) saturs, un proponēja viedokli, ka okupētajos austrumu apgabalos atstājama tikai “labā” literatūra.¹¹¹

Saskaņā ar Rozenberga štāba aprēķiniem Baltijā tika konfiscēti trīs miljoni boļševistiskās literatūras sējumu.¹¹² No tās vismaz 700 tonnas tika nodotas makulatūrā. Tomēr jāpiekrīt ERR vadībai, ka boļševistiskā literatūra Baltijas valstīs bija “svešķermeņi”, kura izņemšana no krājumiem nesagādāja grūtības un būtiskus zaudējumus kultūrā neradīja.¹¹³

Citādi vērtējama ebreju literatūras pārvietošana un iznīcināšana. Konfiscētās literatūras apjoms nav zināms, nav pat aptuvenas informācijas arī par likvidēšanai nolemtu iespieddarbu skaitu. Taču noprotams, ka saglabājamo darbu atlase bija stingra. Par to liecina štābā novietotā jūdaisma krājuma izvērtēšana, ko veica Ebreju pētniecības institūta bibliotēkas vadošais darbinieks Johanness Pols (*Johannes Pohl*, 1904–1960). Kā jūdaisma eksperts viņš vērtēja ebreju grāmatu krājumus visos okupētajos austrumu apgabalos, ieskaitot Lietuvu un Latviju.¹¹⁴ Rīgas krājuma izskatīšanai viņš veltīja dažas nedēļas 1942. gada martā. Aptuveni pusi no štābā pieejamajiem 35 000 sējumu viņš atlasīja makulatūrai, ieskaitot tajā ne vien defektīvos, bet arī “liekos” Talmūda, lūgšanu grāmatu un Bībeles eksemplārus.¹¹⁵ Pārvešanai uz Ebreju pētniecības institūtu viņš izvēlējās 17 000 sējumu, kas ietvēra 15.–20. gadsimta jūdaisma izdevumus, to skaitā 500 seniespiedumus (15.–18. gadsimta iespieddarbus), Latvijas un ārzemju ebreju presi. No lūgšanu grāmatām viņš izvēlējās vien 200 “sevišķus” eksemplārus. Štābā atlikušo aptuveni 6000 ebreju grāmatu izvērtēšanu 1942. gada novembrī–decembrī veica Ebreju pētniecības institūta bibliotēkas pārstāvis Šēfers (*Schäfer*, 1909–?). Nosūtīšanai uz institūtu viņš atlasīja aptuveni pusi krājuma,¹¹⁶ pārējais acīmredzot tika nolemts pārstrādei.

Savukārt “nekaitīgās” grāmatas no ebreju un citiem “bez-saimnieku” krājumiem tika izdalītas dažādām iestādēm kā Aus-

trumzemes reihskomisariāta teritorijā, tā Vācijā.¹¹⁷ Daļa palika Latvijā. Piemēram, 1942. gada janvārī Latvijas Konservatorija saņēma vienu vezumu ar notīm.¹¹⁸ 200 vērtīgu grāmatu – galvenokārt vācu literatūras klasikas pirmizdevumus – no ERR apkopotajiem krājumiem saņēma Zemes bibliotēkas sastāvā iekļautā Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēka. Dāvinājuma nolūks – padziļināt gadsimtiem pastāvošo Vācijas ciešo garīgo saikni ar Baltijas telpu.¹¹⁹ Dāvinājumiem, ko okupētās tautas saņēma no ERR, visbiežāk bija ideoloģisks mērķis. 1942. gada novembrī 1026 reliģiskas grāmatas svinīgā ceremonijā ERR piešķīra Latvijas Pareizticīgo baznīcai tās eksarha metropolīta Sergija (*Dmitrii Voskresenskii*, 1897–1944) personā, kura pārziņā bija arī nacistu okupētie Krievijas ziemeļrietumu reģioni (Pleskavas, daļēji Novgorodas, Ļeņingradas un Kaļiņinas apgabals).¹²⁰ Grāmatas bija atvestas no Novgorodas ateisma muzeja, kurā savukārt bija apkopoti Novgorodas un tās apkaimes baznīcām un garīdzniekiem atsavinātie krājumi. Kopumā no Novgorodas uz Rīgu tika atsūtīti aptuveni 34 000 sējumu.¹²¹ Tā kā štābam nebija brīvu telpu, lielu daļu krājuma pagaidām izvietoja Zemes bibliotēkā, kura jau tāpat mitinājās šaurībā.¹²² Bija plānots, ka dažus tūkstošus grāmatu Zemes bibliotēka tomēr varētu pārņemt,¹²³ acīmredzot tādēļ bibliotēkai tika uzdots iespaidarbu saraksta sastādīšana. Vēlāk gandrīz viss Novgorodas krājums nosūtīts Austrumu bibliotēkai.¹²⁴

Nacistu pētnieciskajā darbā svarīga nozīme bija ne tikai bibliotēkām, bet arī arhīviem. Latvijas arhīvu nozarē darbojās divi ERR darbinieki: Tiri (*Tūri*, Igaunija) dzimušais vēsturnieks Helmutš Špērs (*Helmut Speer*, 1906–1996) un diplomētais arhivists Kurts Dīlfers (*Kurt Dülfer*, 1908–1973). Špērs – ERR zinātniskais līdzstrādnieks – izvērtēja ne tikai arhīvu, bet arī bibliotēku, arhitektūras pieminekļu situāciju Latvijā, Igaunijā un Krievijā,¹²⁵ piedalījās pirmreizējā “pretinieku” grāmatu krājumu šķirošanā.¹²⁶ 1942. gada pavasarī, kad ERR apkopotā literatūra bija izvērtēta, Špērs pievērsās boļševisma pētniecībai un 1943. gadā kļuva par šī pētniecības virziena vadītāju Austrumzemes reihs-

komisariātā.¹²⁷ Viņš bija arī īpašā ģenealoģijas štāba (*Sonderstab Sippenkunde*) darbinieks un neoficiālais Ģimeņu lietu arhīva vadītājs.¹²⁸

Latvijā Špērs ieradās ERR pirmo darbinieku sastāvā 1941. gada septembra sākumā un Valsts ģenealoģijas pārvaldes (*Reichs-sippenamt*) uzdevumā tūlīt noskaidroja Latvijas un Igaunijas arhīvu stāvokli. Tika konstatēts, ka arhīvi karadarbībā maz cietuši, tomēr situācija bija haotiska, jo padomju gadā uzsāktā apriņķu arhīvu (*Kreisarchive*, kopumā – 18) veidošana un baznīcu grāmatu koncentrācija bija apstādināta, militārās pārvaldes laikā daļa atsavināto baznīcu grāmatu jau bija atdotas draudzēm. Līdztekus apriņķu arhīviem baznīcu grāmatas un civilstāvokļa aktu reģistri glabājās gan Rīgas pilsētas arhīvā, gan Valsts arhīvā (senākā posma dokumenti, kas tapuši līdz 19. gs. 60. gadiem), gan Republikāniskajā arhīvā (vēlāk – Ģimeņu lietu arhīvs, tajā glabājās dublikāti un jaunākā posma dokumenti), gan draudzēs.¹²⁹ Špērs kopā ar arhīvu pārzinātājiem Austrumzemes reihskomisariātā – Dilferu un Momzenu (*Wolfgang Arthur Mommsen*, 1907–1986) apturēja metriku grāmatu atdošana draudzēm.¹³⁰ 1942. gada martā Špērs kopā ar Dilferu apmeklēja Latgales arhīvus.¹³¹ Par lielāko arhīvu – Daugavpilī, Rēzeknē, Ludzā un Abrenē – pārzinātāju pagaidām tika izraudzīts vēsturnieks Boļeslavs Brežgo (1887–1957), kuru Dilfers augstu vērtēja viņa izcilo arhivistikas zināšanu dēļ. Tika uzsvērts, ka nepieciešama Latgales arhīvu koncentrācija vienuviet – vai nu Daugavpilī, vai Rēzeknē, nodrošināmi pienācīgi dokumentu glabāšanas apstākļi, veicama materiālu šķirošana un sakārtošana.¹³²

Špērs, tāpat kā citi ERR līdzstrādnieki,¹³³ lielāko daļu vietējo arhīvistu uzskatīja par nepietiekami kvalificētiem padziļinātu pētījumu veikšanai.¹³⁴ Viņš rosināja pirmā Ģimeņu lietu arhīva pārziņa, teologa un ģeologa Klāva Siliņa (1904–1984) atcelšanu no amata “politiskās neuzticamības” un “nespējīguma dēļ”,¹³⁵ viņa vietā ieceļot teoloģijas doktoru Haraldu Biezo (1909–1995). Biezais jau zināja, ka “vāciešu uzvaras gadījumā direktora amats bija paredzēts Špēram, kas bieži ieradās archīvā

un jutās tāds kā netiešs pārzinis”.¹³⁶ Lai arī Špēra attieksme pret vietējiem iedzīvotājiem bija augstprātīga, tomēr viņš veicināja pakāpenisku baznīcu grāmatu koncentrēšanu Ģimeņu lietu arhīvā, kas ļāva uzlabot to glabāšanas un tālākas izmantošanas apstākļus.¹³⁷ Turklāt viņš parūpējās par piemērotāku telpu piešķiršanu un remontu, ko vietējā pašpārvalde kara apstākļos, visticamāk, nebūtu panākusi.¹³⁸

1943. gada vasarā Dilfers oficiāli kļuva par ERR īpašā arhīvu štāba pārstāvi Austrumzemes reihskomisariātā.¹³⁹ Tādējādi ERR un reihskomisariāta aktivitātes arhīvu nozarē un vēstures pētniecībā Latvijā vairs nebija precīzi nodalāmas. Dilfers proponēja, ka galvenais darbības lauks būtu vēstures bibliogrāfijas sastādīšana un boļševisma pētniecība, kurā iesaistāmi arī latviešu vēsturnieki, kas strādāja galvenokārt Vēstures krātuvē.¹⁴⁰ Šim nolūkam bija apzināmas visas Latvijas boļševiku dokumentu glabāšanas vietas, to skaitā Drošības dienests, Kinsberga grupa u.c.¹⁴¹ Kā Špērs, tā Dilfers uzskatīja, ka arhivālīgām pēc iespējas būtu jāatrodas civilās pārvaldes, respektīvi, kompetentu iestāžu pārziņā.¹⁴² Tā Anglikāņu baznīcas arhīvs, ko atrada tikai 1942. gada sākumā, vispirms nonāca ERR rīcībā acimredzot kā “pretinieku” īpašums. Dilfers pieprasīja tā nodošanu Valsts arhīvam.¹⁴³ Dilfers gan nebija augstās domās par Valsts arhīva darbiniekiem (izņemot nodaļas vadītāju Georgu Jenšu (1900–1990)),¹⁴⁴ tomēr neatbalstīja ERR darbinieka, diplomētā teologa Herberta Gotharda (*Herbert Gotthard*, 1899–1983) priekšlikumu – nacistiem svarīgos politiskos dokumentus izņemt no kopējā krājuma, novietot atsevišķi un ierobežot to pieejamību.¹⁴⁵

Gothards – ERR AGL līdzstrādnieks kopš 1941. gada rudens – asi vērsās pret latviešu nodarbināšanu vadošajos amatos kultūrā viņu pretvāciskā noskaņojuma dēļ. Dzimis, uzaudzis Jelgavā, strādājis Rīgā Herdera institūtā (1925–1929) un Kurzemes provinces muzejā Jelgavā (1930–1936), darbojies Vācijas–Latvijas Paritārajā komisijā (1939–1940), viņš sevi uzskatīja par latviešu pazinēju. Viņš skarbi kritizēja, piemēram, Rīgas pilsētas vēsturiskā muzeja direktoru, numismātu Raulu Šnori (1901–1962).¹⁴⁶

Gotharda skatījumā Šnore – kādreizējais Pieminekļu valdes darbinieks – 1935. gadā bija neētiski atbrīvojies no Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības pārzinātā Doma muzeja vadības, apsūdzot to “nekārtībā, nolaidībā un nespējīgumā”, lai pats varētu iesēsties direktora krēslā. Būdams Paritārās komisijas loceklis 1939.–1940. gadā, viņš nav ļāvis Vācijas delegācijai iepazīties ar kādreizējā Doma muzeja kolekcijām.¹⁴⁷ Spriedumos neizvēlīgais Gothards ieteica Šnori no muzeja nozares izraidīt, ja tas nebūtu iespējams – stingrā vācu uzraudzībā nodarbināt numismātikas vai aizvēstures priekšmetu konservatora amatā.¹⁴⁸ Tomēr tas nenotika – kopš 1942. gada Šnore vadīja Cēsu muzeju. Turklāt viņa pārziņā bija arī Valmieras un Valkas muzeji, kas gan vēl bija izveides stadijā.

Īpašā Aizvēstures štāba pārstāvis Latvijā, Greifsvaldes Universitātes profesors, vēlāk rektors Karls Engels (*Carl Engel*, 1895–1947) rosināja Zemes aizvēstures un senvēstures pārvaldes (*Landesamt für Vor- und Frühgeschichte*) izveidi pētniecības, muzeju kolekciju vadīšanai, kā arī arheoloģisko izrakumu organizēšanai.¹⁴⁹ Taču ERR bija iebildumi pret ieteikto personālsastāvu, kurā bija galvenokārt latvieši. Tika uzsvērts, ka vēstures izpētei jānorit sistemātiskā vācu uzraudzībā un līdzdarbībā. Arī ekskursijas muzejos jāvada politiski uzticamiem un izglītotiem vāciešiem. Jāpiebilst, ka šāda iestāde (*Landesanstalt für Vor- und Frühgeschichte*) Austrumzemē tika nodibināta 1942. vai 1943. gadā, katrā ģenerālapgabalā izveidojot arī atsevišķu pārvaldi.¹⁵⁰ Latvijā tā darbojās līdztekus Pieminekļu valdei.

ERR KONSULTATĪVĀ LOMA MĀKSLAS NOZARĒ

Atšķirībā no Rietumeiropas un citiem austrumu okupētajiem apgabaliem, civilās pārvaldes laikā ERR neradīja būtisku kaitējumu mākslas nozarei.¹⁵¹ “Pretinieku” mākslas darbu konfiskācija Latvijas muzejos nenotika, zināms tikai viens pārņemšanas gadījums.¹⁵² 1942. gada februārī ERR darbinieki atklāja vairākus “pretvāciskus” darbus Liepājas pilsētas muzejā. Viena

bija fotogrāfija, kurā attēlota vācu pieminekļa demontāža pēc Pirmā pasaules kara. Uzņēmums jau bija izņemts no ekspozīcijas un novietots krātuvē. Savukārt otra bija Jāņa Lauvas (1906–1986) eļļas glezna “Liepājas aizstāvētāji” (muzeja jaunieguvums 1938. gadā), kurā bija atspoguļota pilsētas atbrīvošana no bermontiešiem 1919. gadā. Glezna joprojām bija publiski apskatāma, jo reihskomisariāta muzeju lietu referents Hanss Šrēders (*Hans Schröder*, 1887–1954) to bija atzinis par kultūrvēsturiski un mākslinieciski vērtīgu darbu. Taču ERR konfiscēja abus darbus, uzsverot, ka Lauvas glezna atspoguļojot nepatiesību par Liepājas atbrīvošanu no vāciešiem, jo tās centrā attēlota dažāda vecuma latviešu grupa, izlauzusies pāri dzeloņstieplēm un bunkuriem. Konfiskācijas pamatojums: glezna rada aplamu priekšstatu par vēsturi. Turklāt ERR paņēma kādu 1915. gadā uzņemtu vietējā kārtībnieka portretu, jo tas bijis uzkrītoši ebrejisks.

Liepājas muzeja darbinieki uzskata, ka pārņemtie darbi, ieskaitot gleznu, ir iznīcināti. Tomēr dokumentārā informācija to neapstiprina: HAGO vadītājs Vunders rekomendēja darbus saglabāt kā laikmeta liecības Austrumzemes reihskomisariāta Politikas nodaļā. Diemžēl darbu tālākais liktenis nav zināms.

Tā kā Austrumzemes reihskomisariāts bija noraizējies par senu un kultūrvēsturiski nozīmīgu vācu baznīcu zvanu un kapara jumtu nonākšanu pārstrādei nolemtajos metāllūžņos,¹⁵³ 1942. gada pavasarī nododamo priekšmetu izvērtēšanu uzticēja ERR īpašajam tēlotājmākslas štābam.¹⁵⁴ Faktiski dokumentu¹⁵⁵ par ieteicamo rīcību sagatavoja vācu mākslas vēsturnieks Karls Heincs Esers (*Karl Heinz Esser*, 1912–1999), kurš darbojās galvenokārt Igaunijā un Krievijā.¹⁵⁶ Bija zināms, ka jau Pirmā pasaules kara laikā uz Krievijas iekšieni evakuēti apmēram 2000 Latvijas baznīcas zvanu, no tiem tika atgūta vien ceturtā daļa.¹⁵⁷ Tomēr štābs principā neiebilda pret baznīcu zvanu nodošanu, vien norādīja, ka draudzēm noteikti atstājami līdz 1800. gadam izlietie zvani, jo tiem lielāka vēsturiskā un mākslinieciskā vērtība, savukārt jaunāki nododami pārkausēšanai, jo jaunāku Latvijas baznīcas zvanu liešanā iesaistīti lielākoties

nevācu meistari. Bija saglabājami arī baznīcu vienīgie zvani un tie, kuriem piešķirts kultūras pieminekļa statuss. Lai izvairītos no vērtīgu zvanu nonākšanas pārstrādājamā metālā, Esers ierosināja veikt baznīcu zvanu inventarizāciju un fotografēšanu, ko Latvijā uzticēja Pieminekļu valdei. Darbs tika uzsākts 1942. gada martā. Inventarizācijas dēļ 1942. gada jūnijā baznīcu zvanu nodošana tika uz laiku apturēta. Lai arī ar kļūdām, rudenī inventarizācija tika pabeigta un Esers varēja iesniegt aprēķinus Latvijas ģenerālkomisariātam.¹⁵⁸ Pēc štāba aprēķiniem Latvijas baznīcu zvanu bronzas kopsvars bija 123,5 tonnas, no tām draudžu rīcībā paliktu vien 14,5 tonnas jeb 12 procenti. Tā kā Latvijā baznīcu zvanu nodošana izraisīja lielāku satraukumu nekā Vācijā, štābs ieteica to ar propagandas palīdzību sagatavot kā “brīvprātīgu” akciju. Tā notika 1943. gada vasarā. Jāpiebilst, ka gadu iepriekš Latvijā jau bija savāktas gandrīz 500 tonnas krāsainā metāla, ieskaitot daudzus baznīcu zvanus.

KURZEMES LĪBIEŠU PĀRVIETOŠANA ERR SKATĪJUMĀ

1943. gadā Ieroču-SS lūdza Rozenbergam – Okupēto austrumu apgabalu ministram – atļauju militāro mācību zonas (*Truppenübungsplatz*) ierīkošanai Kurzēmē.¹⁵⁹ Bija skaidrs, ka tālab nāksies pārcelt 8000 latviešu, taču sākotnēji Rozenbergam pret to iebildumu nebija.¹⁶⁰ Viņa skatījumā tā pat nebūtu izraidīšana. Tomēr militāro mācību zonā bija paredzēti tik būtiski vides pārveidojumi, ka 1943. gada septembra sākumā Austrumzemes reihskomisariāts uzdeva HAGO fotogrāfijās fiksēt gan novada ainavu, gan tajā atrodamos svarīgākos kultūrvēsturiskos pieminekļus, pārņemt lībiešu kultūras mantojumu, arhīvus un baznīcgrāmatas.¹⁶¹ Saziņā ar Latvijas ģenerālkomisariātu šajā darbā tika iesaistīta arī Vēstures muzeja un Pieminekļu valdes darbinieku grupa, paredzēta arī vēsturisko lībiešu sētu demonstrācija un pārvešana uz Brīvdabas muzeju. Pirmais komandējums, kurā piedalījās ERR vadošie darbinieki (Špērs un Latvijas darba

grupas vadītājs Hanss Rūdolfš Maijers (*Maier*, 1897–?), Vēstures muzeja direktors Valdemārs Ģinters (1899–1979) un ERR auto-vadītājs Igors Rusins (arī Rūsiņš, 1915–?), notika no 8. līdz 15. septembrim.¹⁶² Braucienā tika noskaidrots kultūrvēsturisko ēku, parku, baznīcu, svarīgu arhīvu stāvoklis paredzamajā armijas treniņlaukumā (Popervāle–Tiņģere–Dundaga–Īve–Mazirbe–Kolka–Ģipka).¹⁶³ Fotouzņēmumos fiksētas gan kungu mājas, gan baznīcas, gan viensētas un vietējie iedzīvotāji. ERR uzsvēra, ka vietējie pret štāba darbiniekiem izturējušies pieklājīgi, pat laipni, taču bijusi jūtama satraukuma pilna neziņa, jo pārvietošanas plāns iedzīvotājiem nebija zināms.¹⁶⁴ Tā kā libiešu kopiena jau tolaik bija ļoti maza (600 cilvēku), turklāt viņu galvenā, vēsturiskā nodarbe bija zvejniecība, ERR aicināja nelielo, libiešu visblīvāk apdzīvoto piekrasti (Mazirbe–Kolka) no militāro mācību zonas izslēgt. Pārvietošanas dēļ tūkstots gadu senā ziemeļu tauta varētu aiziet bojā, tika uzsvērts ziņojumā.¹⁶⁵ Ziemeļkurzemes iedzīvotāju pārvietošana nenotika, taču vairākos ERR komandējumos (līdz pat 1944. gada vasarai) tika izveidota interesanta un vērtīga Ziemeļkurzemes kultūrvēstures dokumentu kolekcija. Tajā līdztekus ziņojumiem bija atrodami vairāk nekā 200 fotoattēli (autors – Maijers). Daļa fotogrāfiju līdz ar pavaddokumentiem nonākusi Latvijas Nacionālās bibliotēkas Baltijas Centrālajā bibliotēkā un jau izmantota zinātniskajos pētījumos.¹⁶⁶

ROZENBERGA ŠTĀBA LOMA LATVIJAS KULTŪRAS VĒRTĪBU MASVEIDA IZVEŠANĀ

Tuvojoties Austrumu frontei, 1944. gada jūlijā štāba vadība pārcēlās uz Liepāju, no kurienes tika organizēta Latvijas kultūras vērtību (bibliotēku, arhīvu, muzeju krājumu) izvešana uz Vāciju. Rozenberga plāni bija ambiciozi. Viņš uzdeva pārvietot uz Tropavu (*Troppau*, mūsdienās Opava, Čehija) visu Rīgas pilsētas arhīvu un Valsts arhīva galveno krājumu, kas bija izvietots Ēdoles pilī.¹⁶⁷ Tālais ceļš uz Tropavu bija mērojams arī muzeju un bibliotēku krājumu vērtīgākajām daļām. Tropavas un tās apkaimes

pilis un klosteri bija galvenās Latvijas un Ukrainas arhīvu koncentrācijas vietas līdz 1945. gada sākumam,¹⁶⁸ kad frontes tuvošanās dēļ dokumentu masīvu vajadzēja pārvest uz drošāku vietu (Trpista, arī Čehijas teritorijā).

Precīzas informācijas par izvestajiem kultūras priekšmetiem nav, jo sagatavošanas darbi ritēja lielā steigā un, neraugoties uz nacistu organizēto uzraudzību, vismaz daļu transportējamo vērtību izdevās aizstāt ar citām.¹⁶⁹ Tādēļ šajā pētījumā iespējams sniegt vienīgi vispārīgu informāciju par izvesto krājumu kopapjomu, precīzāku datu ieguvei būtu nepieciešama skrupuloza aizvesto/atvesto vērtību sarakstu un citu dokumentu salīdzināšana ar katras institūcijas krājumu.¹⁷⁰

Saskaņā ar ERR aprēķiniem pārvietojamie Latvijas arhīvu materiāli ietilpa vismaz 17 vilciena vagonos.¹⁷¹ Zināms, ka no lielākajiem Latvijas muzejiem izveda ap 700 kastu.¹⁷² Štābs bija iecerējis arī Liepājas muzeja materiālu izvešanu, taču, nesaņemot atbalstu no Liepājas novada komisāra, samierinājās ar divām lielākām aizvēstures un folkloras materiālu kastēm.¹⁷³ No Valsts muzeja (daļa glabājās Ēdoles pilī) līdz ar Liepājas muzeja materiāliem uz Tropavu aizveda 87 kastes muzeāliju – viena vilciena vagona sastāva apjomā.¹⁷⁴ Apvienotā Zemes bibliotēka sagatavoja 70 kastes, to skaitā 58 ietvēra Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkas materiālus, bet 12 – Valsts bibliotēkas grāmatas un periodiku.¹⁷⁵

1945. gada novembrī no Pilzenes (Čehija) atgriezās deviņi vagoni ar arhīvu materiāliem, kas bija sliktā fiziskā stāvoklī.¹⁷⁶ Kopā ar tiem uz Latviju tika atvestas arī visas Valsts bibliotēkas un Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkas grāmatu kastes.¹⁷⁷ Pēc dažiem mēnešiem sekoja vēl vienpadsmit vagoni ar kultūras vērtībām. 1946. gadā lielāko daļu izvesto kultūras vērtību saņēma atpakaļ arī Rīgas pilsētas mākslas muzejs, Valsts vēsturiskais muzejs.¹⁷⁸ Patlaban vienīgi Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs (nacistiskās okupācijas laikā – Rīgas pilsētas vēstures muzejs), salīdzinot muzeāliju krājumu pirms izvešanas 1944. gadā un pēc atgūšanas 1946. gadā, noteicis aptuveno zau-

dēto priekšmetu skaitu – ap 20 000.¹⁷⁹ Tomēr jāņem vērā – no vairākām kultūras iestādēm, piemēram, Valsts arhīva, Rīgas pilsētas vēsturiskā arhīva izvestais krājums bija tik apjomīgs, ka zaudējumu noteikšana būtu sevišķi laikietilpīga. Turklāt transportēto priekšmetu skaitā varēja būt neuzskaitītas, neinventarizētas vienības.¹⁸⁰

Arī Rozenberga štāba iznīcināto “bezīpašnieku” krājumu sastāvs un apjoms tikpat kā nav noteicams, jo vienkopus savāktā aizliegtā literatūra tika uzskaitīta aptuveni, tas pats sakāms par makulatūrā nodotajiem iespieddarbu masīviem.

Ļoti sarežģīts un, iespējams, pilnībā neapgūstams ir arī NSDAP Augstākās skolas struktūrvienībās nonākušās literatūras liktenis, jo pēc Otrā pasaules kara tās sadale turpinājās. Šeit tikai neliels situācijas ieskicējums. NSDAP Augstākās skolas centrālajai bibliotēkai nosūtītās Latvijas grāmatas līdz ar citu valstu krājumiem tika izvietotas Tancenberģā (*Tanzenberg*, Austrija) un pēc kara nonāca dažādās Austrijas bibliotēkās.¹⁸¹ Savukārt Ebreju jautājumu pētniecības institūta bibliotēka tika nosūtīta uz ASV militārās pārvaldes ierīkoto Ofenbahas krātuvi (*Offenbach Archival Depot*, Vācija), kur pēc iespējas tika noskaidroti likumīgie īpašnieki un organizēts iespieddarbu, rokrakstu mājupceļš.¹⁸² Tā kā Latvijas ebreju kopiena bija gandrīz pilnībā iznīcināta, 1949. gadā Latvijas ebreju grāmatas, ko īpašnieki nebija pieprasījuši, nonāca starptautiskās organizācijas “Jewish Cultural Reconstruction” pārziņā un pēc dažiem gadiem tika izdalītas institūcijām visā pasaulē.¹⁸³

Ratiborā izvietoto OBR krājumu – vairāk nekā miljons sējumu vesela vilciena sastāva apjomā – nacistu radīto zaudējumu kompensācijai saņēma Baltkrievijas bibliotēkas.¹⁸⁴ Turp tika aizvesta arī Latvijas boļševiku, kreiso ebreju literatūra, grāmatas par marksismu, boļševismu latviešu valodā. Mūsdienās daļa šo iespieddarbu saglabājusies Baltkrievijas Nacionālajā bibliotēkā, kā arī Baltkrievijas Nacionālās Zinātņu akadēmijas Jakuba Kolasa Centrālajā bibliotēkā – to apliecina katalogos rodamā informācija par grāmatu izcelsmi.

SECINĀJUMI

ERR darbība Latvijā vērtējama galvenokārt negatīvi, jo tam bija izšķiroša loma nacistu ideoloģisko “pretinieku”, to skaitā ebreju kultūras mantojuma iznīcināšanā, kā arī bibliotēku, muzeju, arhīvu krājumu sadalīšanā un pārvietošanā. Tā rezultātā Latvijas institūcijām tika radīti zaudējumi, kuru apjomu nav pat iespējams precīzi noteikt, jo bieži vien pārvietošana vai iznīcināšana noritēja bez procesa fiksācijas dokumentos. Daļa dokumentu, kas varētu ieviest lielāku skaidrību, ir slepena, pētniekiem nepieejama.

Laika gaitā ERR paplašināja savas funkcijas: apzināja un pēc iespējas konfiscēja ne tikai NSDAP Augstākajai skolai noderīgos resursus, bet arī ar vācu civiliestādes atbalstu uzņēmās galvenā cenzora lomu okupētajos austrumu apgabalos. ERR nolēma, ka “pretinieku” literatūra tajos tiks gandrīz pilnībā likvidēta, pētnieku un nacistisko iestāžu vajadzībām atstājot ļoti ierobežotu eksemplāru skaitu. Saskaņā ar Austrumzemes reihskomisariāta rīkojumu štābam bija tiesības pieņemt lēmumu par konkrētu iespieddarbu atbilstību nacistu ideoloģijai. Rozenberga štāba atbalsts baznīcu zvanu nodošanai metāllūžņos spilgti apliecina štāba un nacistu lielākā “ienaidnieka” – boļševisma – politikas analogiju attiekmē pret pakļautajām nācijām. Tā bija laupītāja politika: atņemt un izrikties ar kultūras mantojumu saskaņā ar savām interesēm, nerēķinoties ar īpašnieku tiesībām.

Tādējādi ERR turpināja pirmajā padomju okupācijas gadā aizsāktu Latvijas kultūras nozares transformāciju, pārņemot, pārvietojot vai iznīcinot svarīgas kultūras mantojuma daļas. Tomēr jāatzīst, ka atsevišķās jomās štābs veicināja dokumentārā mantojuma saglabāšanu un pat pieaugumu (genealoģisko dokumentu koncentrēšana vienuviet, paredzamās Ziemeļkurzemes piekrastes iedzīvotāju izraidīšanas kritika un lībiešu kultūras pieminekļu, vides, cilvēku dokumentēšana).

Raksta autore cer, ka digitalizēto, tiešsaistē brīvi pieejamo ERR un citu nacistisko iestāžu dokumentu krājums arvien

pieaugs, tādēļ ERR darbības izpēte Latvijā varēs turpināties, pievēršoties atsevišķām štāba darbības jomām, kas šajā rakstā vien nedaudz ieskicētas (piemēram, iesaiste nacistiskās ideoloģijas propagandā, štāba loma kultūras, izglītības, zinātnes ideoloģizācijā, nacisma “pretinieku” kultūras vērtību iznīcināšana reģionos).

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Rozenberga štāba dokumentu kolekcijas atrodamas Beļģijā, Francijā, Nīderlandē, Vācijā, Izraēlā, Lielbritānijā, ASV, Lietuvā, Ukrainā un Krievijā. Lai arī Latvijā darbojās pat divas Rozenberga štāba struktūrvienības, to darbības dokumentu ir maz. Sk.: Patricia Kennedy Grimsted (2015). *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot*. Pieejams: https://errproject.org/guide/ERR_Guide_Introduction.pdf (skatīts 06.07.2020.).
- ² Тsentral'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (Kijeva, turpmāk: *TsDAVO*), Shtab imperskogo rukovoditelia (reikhsliaitera) Rozenberga dlia okkupirovannikh vostochnikh oblastei, g. Berlin, g. Kiev]. 3676. f. Pieejams: <http://err.tsdavo.gov.ua> (skatīts 06.07.2020.). Diemžēl 2020. gada novembrī piekļuve šim apjomīgajam digitalizēto dokumentu masīvam (vairāk nekā 900 lietu) nezināmu iemeslu dēļ nebija iespējama.
- ³ Bundesarchiv (Berlīne, turpmāk: *BArch*), Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg NS 30. Pieejams: <https://invenio.bundesarchiv.de> (skatīts 06.07.2020.).
- ⁴ Conference on Jewish Material Claims Against Germany. Pieejams: <http://www.claimscon.org/forms/NARA-statement.pdf> (skatīts 06.07.2020.).
- ⁵ Pilnīgas bibliogrāfiskās informācijas nav, tomēr centrālajā informācijas reģistrā par nolaupīto kultūras īpašumu 1933.–1944. gadā (*The Central Registry of Information on Looted Cultural Property 1933–1945*) iekļautas arī Rozenberga štāba darbībai veltītās publikācijas. Sk.: Research Resources: Books & Publications. Pieejams: <https://www.lootedart.com/publications> (skatīts 02.07.2020.).
- ⁶ Anja Heuß (2000). *Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion* [Mākslas un kultūras īpašuma laupīšana: salīdzinošs pētījums par nacistu okupācijas politiku Francijā un Padomju Savienībā]. Heidelberg: Universitäts-Verl. C. Winter.
- ⁷ Hanns Christian Lühr (2018). *Kunst als Waffe: der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg: Ideologie und Kunstraub im “Dritten Reich”* [Māksla kā ierocis. Alfrēda Rozenberga štābs. Ideoloģija un mākslas laupīšana “Trešajā reihā”]. Berlin: Gebr. Mann Verlag.

- ⁸ Nazarii Gutsul (2013). *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)*: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie des Fachbereichs 04 Geschichts- und Kulturwissenschaften der Justus-Liebig-Universität Gießen. Pieejams: <https://d-nb.info/1068591870/34> (skatīts 02.07.2020.).
- ⁹ Nataliia Kashevarova (2014). *Diial'nist' Operativnoho shtabu Rozenberga z vivchennia natsistami "skhidnoho prostoru" (1940–1945) = Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und die nationalsozialistische Ostraumforschung (1940–1945)*. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- ¹⁰ Kaševarovas pētījuma kopsavilkums krievu valodā atrodams pārvietotajām Ukrainas vērtībām veltītajā portālā: Nataliia Kashevarova (2016). *Deiatel'nost' zondershtaba "Nauka" Operativnogo shtaba reikhsliaitera Rozenberga po konfiskatsii tsennostei nauchnykh uchrezhdenii Ukrainy (1941–1943 gg.) [Reihsliaitera Rozenberga operatīvā štāba īpašā "Zinātnes" štāba darbība Ukrainas zinātnisko institūciju vērtību konfiscēšanā (1941–1943)]*. Pieejams: <http://lostart.org.ua/ua/research/823.html> (skatīts 16.10.2020.).
- ¹¹ Tat'iana Vasil'eva, Mikhail Boitsov (podgot.) (1998). *Kartoteka "Z" Operativnogo shtaba "Reikhsliaiter Rozenberg". Tsennosti kul'tury na okkupirovannykh territoriiakh Rossii, Ukrainy i Belorussii 1941–1942 gg.* Moskva: Izdatel'stvo MGU.
- ¹² Mikhail Boitsov, Tat'iana Vasil'eva. Vvedenie. "Kul'turnaia voina" operativnogo shtaba "RR". Turpat, 27. lpp.
- ¹³ Turpat, 26. lpp.
- ¹⁴ Turpat, 30. lpp.
- ¹⁵ Turpat, 31. lpp.
- ¹⁶ Grimsted. *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot*, pp. 22–23.
- ¹⁷ Patricia Kennedy Grimsted (2005). *Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg [Ceļi uz Ratiboru: Rozenberga štāba veiktā bibliotēku un arhīvu laupīšana]*. *Holocaust and Genocide Studies*, 19 (3), pp. 390–458. Pieejams: doi:10.1093/hgs/dci041390 (skatīts 08.09.2020.).
- ¹⁸ Turpat, 422. lpp.
- ¹⁹ Tā Polijā dzimušā ebreju pianista Artura Rubiņšteina (1887–1982) privātā arhīva daļa glabājusies Reiha Galvenā drošības pārvaldes bibliotēkas pagrabā, kur to atradusi un konfiscējusi Sarkanā armija. Grimsteda noskaidrojusi, ka daži materiāli glabājas Gļinkas vārdā nosauktajā Valsts centrālajā mūzikas kultūras muzejā Maskavā, bet pārējie dokumenti, kā arī Rubiņšteina bibliotēka pazudusi bez pēdām. Turpat, 425. lpp.
- ²⁰ Turpat, 426. lpp.
- ²¹ Grimstedas ievads pilnībā pieejams ASV Nacionālā arhīva (*The U.S. National Archives and Records Administration*, NARA) tīmekļa vietnē. Sk.:

- Patricia Kennedy Grimsted (2002). U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959 [Kara laupījuma atgriešanās: Nacistu no-laupīto kultūras vērtību restitūcija PSRS no ASV]. Pieejams: <https://www.archives.gov/publications/prologue/2002/spring/spoils-of-war-1.html> (skatīts 01.10.2020.). Publikācijā ietvertais dokumentu kopums tiešsaistē nav pieejams. Tas pasūtāms NARA, tomēr atsevišķi dokumenti meklējami NARA digitalizēto dokumentu masīvā.
- ²² Melngalvju nama 49 sudrabietas tika atdotas likumīgajiem, uz Vāciju izceļojošiem Rīgas Melngalvju sabiedrības locekļiem. Sk.: Grimsted. U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959.
- ²³ Šis lēmums tika attiecināts uz neidentificētu īpašnieku iespieddarbiem, kā arī uz tiem īpašniekiem, kuriem šajā krājumā bija mazāk par piecām grāmatām.
- ²⁴ Jānis Kalnačs (2009). “Latvijas izņēmums”: Nacistiskās Vācijas Otrajā pasaules karā evakuētās un ASV karaspēka PSRS 1945. gadā atdotās Latvijas arhīvu un muzeju vērtības. *Mākslas Vēsture un Teorija*, 12, 71.–85. lpp.
- ²⁵ Malle Salupere. Wie war es. Georg von Krusenstjund und seine Tätigkeit im Einsatzstab Rosenberg (1941–1942) [Kā tas bija. Georgs fon Kruzenstjuns un viņa darbība Rozenberga štābā (1941–1942)]. Pieejams: <http://www.aai.ee/abks/Wiewares.html> (skatīts 01.07.2020.); Aleksandra Farafonova (2020). Gatchinskii dvorets v doneseniiaxh sotrudnikov Operativnogo shtaba Rozenberga [Gatčinas pils Rozenberga operatīvā štāba ziņojumos]. Pieejams: <https://gatchinapalace.ru/special/publications/prigorod/rozenberg.php> (skatīts 01.07.2020.).
- ²⁶ G. fon Kruzenstjerna sagatavotie materiāli par Igauniju Rozenberga štāba darba grupai Igaunijā [vācu val.]. Igaunijas Nacionālais arhīvs (The National Archives of Estonia, Rahvusarhiv, Tartu, turpmāk: RA), EAA.1414.2.122, [94 lp.].
- ²⁷ Austrumzemes reihskomisariāts (*Reichskommissariat Ostland*) – nacistiskās Vācijas izveidota pārvaldes struktūra Otrā pasaules kara laikā, kas aptvēra Baltijas valstis un daļu Baltkrievijas. Austrumzemē ietilpa četri (Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un Baltkrievijas) ģenerālapgabali (*Generalbezirke*). Latvijas ģenerālapgabals, ko vadīja ģenerālkomisariāts, tika iedalīts piecos apgabalos (*Gebiet*) jeb novados (Liepājas, Jelgavas, Valmieras, Daugavpils novadi un Rīgas lauku novads). Tos pārzināja novadu komisariāti. Turklāt bija atsevišķs Rīgas pilsētas komisariāts.
- ²⁸ Rasa Pārpuce (2010). Die Verwaltung baltischer Kulturgüter in Posen (Poznań) während des Zweiten Weltkrieges. *Nordost-Archiv*, XIX, 116.–165. Bl.
- ²⁹ Kārlis Kangeris (2007). Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātņi un propagandu. No: Dzintars Ērglis (sast.). *Okupētā Latvija 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 190.–218. lpp.
- ³⁰ Turpat, 193. lpp.
- ³¹ Turpat, 193.–194. lpp.

- ³² Kaspars Zellis (2011). Latvijas vēsturiskuma izpratnes rekonstrukcija nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā. No: *Pēdējais karš: atmiņa un traumas komunikācija*. 2., papild. izd. Rīga: Mansards; LU SZF SPPI, 79.–98. lpp.
- ³³ Turpat, 89. lpp.
- ³⁴ Reinhard Bollmus (2005). Rosenberg, Alfred. In: *Neue Deutsche Biographie*, 22, S. 59–61. Pieejams: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz108145.html> (skatīts 01.07.2020.).
- ³⁵ Reinhard Bollmus (1970). *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- ³⁶ Turpat; sk. arī: Dietmar Dürr (1994). Das Amt Rosenberg in der nationalsozialistischen Literaturpolitik. Magisterarbeit. Bonn University. Pieejams: <http://www.duerr.org/dbfu.pdf> (skatīts 02.07.2020.).
- ³⁷ Dürr. Das Amt Rosenberg in der nationalsozialistischen Literaturpolitik. Sk. arī: Hans Hagemeyer (1941). Vorwort. In: Bernhard Payr. *Das Amt Schrifttumspflege: Seine Entwicklungsgeschichte und seine Organisation*. Berlin: Junker und Dünnhaupt Verlag, S. 1–2.
- ³⁸ Payr. *Das Amt Schrifttumspflege: Seine Entwicklungsgeschichte und seine Organisation*.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ Turpat.
- ⁴¹ Alfrēds Rozenbergs. NSDAP Augstākā skola un tās uzdevumi [vācu val.] (1937. gada jūnijs). Vācijas Federālais arhīvs (turpmāk: *BAarch*), NS 8-175, 45.–65. lp.
- ⁴² LTA. Vācijā ierīkos 32 “Adolfa Hitlera skolas”. *Kurzemes Vārds*, 24.11.1937., 1. lpp.
- ⁴³ Gutsul. *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)*, S. 243.
- ⁴⁴ Ādolfs Hitlers. Rīkojums par Reiha politisko un ideoloģisko pretinieku dokumentu, arhīvu, bibliotēku un zinātnisko kolekciju piešķiršanu NSDAP Augstākajai skolai: projekts [vācu val.] (1940. gada marts). *BAarch*, NS 15-335.
- ⁴⁵ Grimsted. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot, pp. 22–23.
- ⁴⁶ Ādolfs Hitlers. Rīkojums par Reiha politisko un ideoloģisko pretinieku dokumentu, arhīvu, bibliotēku un zinātnisko kolekciju piešķiršanu NSDAP Augstākajai skolai: projekts [vācu val.] (1940. gada marts). *BAarch*, NS 15-335.
- ⁴⁷ Bollmus. *Das Amt Rosenberg und seine Gegner*, S. 147–148.
- ⁴⁸ Anja Heuß (1997). Die “Beuteorganisation” des Auswärtigen Amtes. Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 45 (4), pp. 535–556, here pp. 537–538.

- ⁴⁹ Kangeris. Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu, 192.–193. lpp.
- ⁵⁰ Dov Schidorsky (2007). The Library of the Reich Security Main Office and Its Looted Jewish Book Collections. *Libraries & the Cultural Record*, 42 (1), pp. 21–47.
- ⁵¹ Bollmus. *Das Amt Rosenberg und seine Gegner*, S. 150–151.
- ⁵² Reihisleitera Rozenberga štāba vadītāja Utikāla uzruna 1944. gada noslēgumā [vācu val.], 16.12.1944. *BAarch*, NS 30-80, 196.–208. lp., šeit 197. lp.
- ⁵³ Tika panākta vienošanās militārās literatūras sadalē, proti, ERR pārņemtie krājumi palika štāba rīcībā, taču tajos varēja ieskatīties un tos izmantot armijas bibliotēku veidotāji. Savukārt armijas jauniegūtā literatūra okupētajos apgabalos palika armijas rīcībā. Sk.: ERR vadība armijas bibliotēku vadītājam, Austrumzemes darba grupai zināšanai, atgādinājums par vienošanos [vācu val.], 25.09.1942. *TsDAVO*, 3676–1–118, 258. lp.
- ⁵⁴ Alfred Rosenberg Diary. Pieejams: <https://collections.ushmm.org/view/2001.62.14> (skatīts 03.07.2020.).
- ⁵⁵ Turpat.
- ⁵⁶ Kārlis Kangeris (2004). Die Kulturpolitik der deutschen Okkupationsmacht in Lettland 1941–1944. Eine Einführung. In: Baiba Metuzāle-Kangere (ed.). *The Ethnic Dimension in Politics and Culture in the Baltic Countries 1920–1945*. [Stockholm]: Södertörns högskola, pp. 188–213, here p. 195.
- ⁵⁷ Rasa Pārpuce (2010). *Baltijas kultūras vērtību problēma vācbaltiešu izceļošanas kontekstā*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- ⁵⁸ Reihisleitera Rozenberga štāba vadītāja Utikāla uzruna 1944. gada noslēgumā [vācu val.], 16.12.1944. *BAarch*, NS 30-80, 196. lp.
- ⁵⁹ Jana Dreimane (1998). Cenzūra Latvijas bibliotēkās nacistiskās okupācijas laikā. No: *Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas: starptautiska konference, Rīga, 14.10.98.–17.10.98.: konferences materiālu krājums*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 70.–75. lpp.
- ⁶⁰ Izglītības un kultūras lietu ģenerāldirekcijas Mākslas un kultūras departaments visiem pilsētu un pagastu vecākiem, 25.11.1941. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Rīga, turpmāk: *LNA-LVVA*), P-946–1–36, 226. lp.
- ⁶¹ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 06.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122.
- ⁶² HAGO vadītāja Vundera ziņojums par štāba telpām Austrumzemes reihskomisariātam [vācu val.], 25.06.1942. *TsDAVO*, 3676–1–152, 99.–99.a lp.
- ⁶³ ERR haupteinzačfirera Maijera ziņojums par štāba telpām [vācu val.], 06.05.1943. *TsDAVO*, 3676–1–143, 276. lp.
- ⁶⁴ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 07.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122.
- ⁶⁵ Vācu val. “Reichsdeutsche”. 19. gadsimtā ieviests termins vāciešu, Vācijas pavalstnieku apzīmēšanai. Vāciešus, citu valstu pavalstniekus dēvēja par tautas

- vāciešiem (*Volksdeutsche*). Štāba vadošā personāla raksturojumu sk.: Reihisleitera Rozenberga štāba vadītāja Utikāla uzruna 1944. gada noslēgumā [vācu val.], 16.12.1944. *BAarch*, NS 30-80, 201. lp. o. p.
- ⁶⁶ ERR haupteinzaufirera Maijera paskaidrojums vietējai vērmahta komandantūrai (*Wehrmachtsortskommandantur*) par štāba saimniecisko personālu [vācu val.], 17.03.1943. *TsDAVO*, 3676-1-143, 283.-284. lp.
- ⁶⁷ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 06.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122.
- ⁶⁸ ERR haupteinzaufirera Maijera paskaidrojums vietējai vērmahta komandantūrai par štāba saimniecisko personālu [vācu val.], 17.03.1943. *TsDAVO*, 3676-1-143, 283.-284. lp.
- ⁶⁹ Špēra ziņojums vietējai vērmahta komandantūrai par ERR darbinieku valodu prasmēm [vācu val.], 17.01.1943. *TsDAVO*, 3676-1-143, 292.-293. lp.
- ⁷⁰ Pagaidām zemākā līmeņa darbinieku saraksti nav atrasti. Tomēr fragmentāru informāciju par šo personālu var meklēt, piemēram, Vācijas Federālajā arhīvā glabātā ERR fotomateriāla (fotogrāfs – Bruno Melsvārcis (*Melswarcis*)) aprakstos <https://www.bild.bundesarchiv.de>.
- ⁷¹ ERR Galvenās darba grupas “Vidus” (*Mitte*) vadītāja Hermaņa Langkopfa (1912-?) apliecinājums par E. Dzelzkalēja uzdevumu Mogiļevā [vācu val.], 02.11.1943. *BAarch*, NS 30-166, 220. lp. o. p.
- ⁷² ERR Austrumu galvenās darba grupas īpašais, slepenais ziņojums štāba vadībai par situāciju Austrumzemē, sevišķi Rīgā [vācu val.], 11.09.1944. *BAarch*, NS 30-52.
- ⁷³ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 05.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122. Sk. arī: [Utikāla] norādījumi Austrumzemes reihskomisāram par kultūras vērtību konfiscēšanu [vācu val.], 10.09.1941. *TsDAVO*, 3676-1-152, 182.-185. lp.
- ⁷⁴ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941. [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 1.-21. lp., šeit 20.-21. lp.
- ⁷⁵ Austrumzemes galvenās grupas vadītājs Vunders par darbību ar pretinieku literatūru [vācu val.], 11.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 380.-382. lp., šeit 381. lp.
- ⁷⁶ Šajā apjomīgajā štābā tika nodarbināti zinātnieki, kas apzināja un analizēja informācijas resursus galvenokārt par boļševismu.
- ⁷⁷ Reihisleitera Rozenberga štāba vadītāja Utikāla uzruna 1944. gada noslēgumā [vācu val.], 16.12.1944. *BAarch*, NS 30-80, 201. lp. o. p.
- ⁷⁸ Žanis Unāms (1969). Alfrēda Rozenberga štābs Rīgā. No: Žanis Unāms. *Karogs vējā: kara laika atmiņas*. 2 sēj. [Vaiverlija, Aijova]: Latvju grāmata, 76.-90. lpp.
- ⁷⁹ Turpat, 84.-85. lpp.
- ⁸⁰ Turpat, 84. lpp.
- ⁸¹ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941. [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 1.-21. lp.

- ⁸² Oficiāla rīkojuma par to nebija, taču, kā liecina informācija presē, bibliotēkas un grāmatveikali tika uz laiku slēgti un atvērti tikai pēc “pārkārtojumiem”. Sk., piemēram: Jauns Valkas pilsētas vecākais stājies darbā. *Tālavietis*, 18.11.1941., 3. lpp.; 42 tautas bibliotēkas rīdziniekiem. *Tēvija*, 15.09.1941., 8. lp.
- ⁸³ Izglītības un kultūras lietu ģenerāldirekcijas Mākslas un kultūras departaments visiem pilsētu un pagastu vecākiem, 25.11.1941. *LNA-LVVA*, P-946-1-36, 226. lp.
- ⁸⁴ Austrumzemes reihskomisariāta Propagandas nodaļas paziņojums Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas Mākslas un kultūras departamentam par pagrabtelpās novietotās literatūras nodošanu ERR [vācu val.], 04.02.1942. *TsDAVO*, 3676-1-152, 133. lp.
- ⁸⁵ HAGO vadītāja Vundera ziņojums par štāba telpām Austrumzemes reihskomisariātam [vācu val.], 25.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-152, 99.-99.a lp.
- ⁸⁶ Vunders par izšķirotās boļševiku literatūras izmantošanu [vācu val.], 25.02.1942. *TsDAVO*, 3676-1-233, 384.-386. lp., šeit 384. lp.
- ⁸⁷ Rīgā esošie žurnāli krievu valodā: saraksts [vācu val.], 26.08.194[2]. *TsDAVO*, 3676-1-118, 183.-189. lp.
- ⁸⁸ Vunders par krievu bibliotēkas izvietojumu, 22.05.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 403.-405. lp.
- ⁸⁹ ERR vadības skaidrojums HAGO par reihisleitera Rozenberga Austrumu bibliotēku [vācu val.], 21.09.1942. *TsDAVO*, 3676-1-233, 184.-185. lp., šeit 185. lp.
- ⁹⁰ Austrumu bibliotēka [vācu val.], 01.12.1944. *BArch*, NS 30-33.
- ⁹¹ Pirmās 139 kastes tika aizvestas 1942. gada aprīlī un maijā. Štāba telpās apkopotās ebreju literatūras šķirošana noslēdzās decembrī, kad tika sagatavotas vēl 23 kastes visdažādāko grāmatu un žurnālu. Sk.: Latvijas darba grupas ziņojums štāba vadībai par jūdaiku Ebreju institūtam Frankfurtē pie Mainas [vācu val.], 27.04.1942. *TsDAVO*, 3676-1-233, 323. lp.; Latvijas darba grupas ziņojums ERR Inventarizācijas nodaļai [vācu val.], 06.05.1942. *TsDAVO*, 3676-1-233, 471. lp.; Ziņojums par HAGO konfiscētās jūdaikas literatūras apstrādi. *TsDAVO*, 3676-1-145, 5.-6. lp.
- ⁹² Joshua Starr (1950). Jewish Cultural Property under Nazi Control. *Jewish Social Studies*, 12 (1), pp. 27-48, here p. 41.
- ⁹³ ERR īpašā štāba “Bibliotēka” pārstāvja Gotlība Neija (*Ney*, 1881-1973) ziņojums par darbu no 1942. gada 2. līdz 7. martam [vācu val.], 07.03.1942. *TsDAVO*, 3676-1-136, 280.-282. lp., šeit 282. lp.
- ⁹⁴ Dan Rabinowitz (2018). *The Lost Library: The Legacy of Vilna's Strashun Library in the Aftermath of the Holocaust*. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, p. 80.
- ⁹⁵ Dreimane. Cenzūra Latvijas bibliotēkās nacistiskās okupācijas laikā, 70.-71. lpp.
- ⁹⁶ Piemēram, nelielu daļu ebreju bibliotēku paspēja pārņemt Zemes bibliotēka. ERR par to bija zināms. Sk.: ERR īpašā štāba “Bibliotēka” pārskats par

- bibliotēkām okupētajos austrumu apgabalos [vācu val.], 29.09.1941. *TsDAVO*, 3676-1-136, 421.-431. lp., šeit 422. lp. Liepājā aktīvu līdzdalību aizliegtās literatūras masīvu apzināšanā un apkopošanā uzņēmās Liepājas pilsētas bibliotēkas pārzinis Voldemārs Jauģiets (1905-1974). Sk.: ERR darbinieka [Valdemāra] Reiharta (*Reichardt*) ziņojums par komandējumu uz Liepāju 1941. gada 2.-3. oktobrī [vācu val.]. *TsDAVO*, 3676-1-145, 285.-287. lp. Daugavpils bibliotēka bija viena no boļševiku un ebreju literatūras pārņēmējām pilsētā. Sk.: Daugavpils pilsētas valde Daugavpils novada komisāram par ebreju īpašuma kultūras vērtību konfiscēšanu [vācu val.], 12.11.1941. *TsDAVO*, 3676-1-128, 72.-74. lp., šeit 74. lp.
- ⁹⁷ Piemēram, Daugavpils pilsētas bibliotēkā bija savākti tikai 2000 sējumi boļševiku un ebreju literatūras. Sk.: Daugavpils pilsētas valde Daugavpils novada komisāram par ebreju īpašuma kultūras vērtību konfiscēšanu [vācu val.], 12.11.1941. *TsDAVO*, 3676-1-128, 74. lp.
- ⁹⁸ Daugavpils pilsētas valde Daugavpils novada komisāram par ebreju īpašuma kultūras vērtību konfiscēšanu [vācu val.], 12.11.1941. *TsDAVO*, 3676-1-128, 70. lp.
- ⁹⁹ Ludzas pilsētas birģermeistars Daugavpils novada komisāram par ebreju kultūras priekšmetiem, brīvmūrnieku ložām, politisko partiju telpām un priekšmetiem [vācu val.], 07.11.1941. *TsDAVO*, 3676-1-128, 72.-74. lp.
- ¹⁰⁰ Dreimane. Cenzūra Latvijas bibliotēkās nacistiskās okupācijas laikā, 74. lpp.
- ¹⁰¹ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941. [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 1.-21. lp., šeit 4. lp.
- ¹⁰² Austrumzemes reihskomisariāta Propagandas nodaļa Mākslas un kultūras lietu departamentam [vācu val.], 15.12.1941. *LNA-LVVA*, P-946-1-36, 178. lp.
- ¹⁰³ Kultūras un sabiedrisko lietu departaments Preses un literatūras daļai [vācu val.], 16.02.1942. *LNA-LVVA*, P-946-1-38, 35. lp.
- ¹⁰⁴ Antisemitisma institūta darbs. *Tēvija*, 22.01.1942, 3. lpp.
- ¹⁰⁵ Štāba Izvērtēšanas nodaļas vadītāja Brethauera vēstule [vācu val.], 05.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 387. lp.
- ¹⁰⁶ HAGO vadītāja Vundera atbilde uz Izvērtēšanas nodaļas vadītāja Brethauera 05.06.1942. vēstuli [vācu val.], 11.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 380.-382. lp.
- ¹⁰⁷ Štāba Izvērtēšanas nodaļas vadītāja Brethauera atbilde uz HAGO vadītāja Vundera 11.06.1942. vēstuli [vācu val.], 20.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 369.-370. lp.
- ¹⁰⁸ Der Reichskommissar für das Ostland (1943). Verordnung über schädliches Schrifttum. Vom 30. Januar 1943. *Verordnungsblatt des Reichskommissars für das Ostland*, 2, S. 7.
- ¹⁰⁹ HAGO Austrumzemes reihskomisariāta Kultūrpolitikas nodaļai [vācu val.], 16.02.1943. *TsDAVO*, 3676-1-151, 205.-206. lp.
- ¹¹⁰ Līdztekus Austrumzemes reihskomisariāta rīkojumam 30.01.1943. sk. arī: Austrumzemes reihskomisariāta Kultūrpolitikas nodaļa ģenerālkomisāriem

- Rēvelē, Rīgā, Kauņā un Minskā par kaitīgo literatūru [vācu val.], 10.02.1943., 16.02.1943. *TsDAVO*, 3676–1–151, 218. lp.
- ¹¹¹ Vundera atbilde uz Izvērtēšanas nodaļas vadītāja Brethauera 05.06.1942. vēstuli [vācu val.], 11.06.1942. *TsDAVO*, 3676–1–118, 380.–382. lp.
- ¹¹² HAGO pārskats par darbu [vācu val.], 09.08.1943. *TsDAVO*, 3676–1–146, 183.–186. lp., šeit 184. lp.
- ¹¹³ Jāatceras, ka Latvijā iznākusi boļševiku literatūra ierobežotā eksemplāru skaitā tika saglabāta lielākajās zinātniskajās bibliotēkās un bija pētniekiem pieejama.
- ¹¹⁴ David Fishman (2001). *Embers Plundered from the Fire: The Jewish Cultural Treasures*. In: Jonathan Rose (ed.). *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*. Amherst: University of Massachusetts Press, pp. 66–78, here p. 68.
- ¹¹⁵ Dr. Pola pārskats par ebreju grāmatu apstrādi [vācu val.], 21.03.1942. *TsDAVO*, 3676–1–128, 152. lp.
- ¹¹⁶ Pārskats par HAGO glabāto ebreju grāmatu apstrādi no 1942. gada 25. novembra līdz 4. decembrim [vācu val.], 04.12.1942. *TsDAVO*, 3676–1–145, 5. lp.
- ¹¹⁷ HAGO. Pārņemšanas akts [ietver arī reto grāmatu sarakstu] [vācu val.], 10.08.1943. *TsDAVO*, 3676–1–146, 161.–180. lp.
- ¹¹⁸ AGL ziņojums štāba vadībai par atdotajiem krājumiem 1942. gada janvāri–martā [vācu val.], 20.04.1942. *TsDAVO*, 3676–1–218, 3.–5. lp.
- ¹¹⁹ HAGO akts par 200 retu izdevumu nodošanu kādreizējai Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkai [vācu val.], 10.08.1943. *TsDAVO*, 3676–1–146, 161. lp.
- ¹²⁰ Izglābtās bibeles. *Tēvija*, 02.12.1942., 4. lpp.
- ¹²¹ AGL vadītāja Maijera ziņojums par Novgorodas bibliotēkas apstrādi [vācu val.], 15.10.1942. *TsDAVO*, 3676–1–145, 102.–104. lp.
- ¹²² Zemes bibliotēkas direktors Unāms HAGO vadītājam [vācu val.], 07.07.1942. *TsDAVO*, 3676–1–149, 534. lp.
- ¹²³ Turpat.
- ¹²⁴ Daļa tomēr bija palikusi Zemes bibliotēkā. Sk.: Latvijas PSR Valsts bibliotēkas direktora Artura Ģērmaņa ierakstu dienasgrāmatā par Novgorodas grāmatu atdošanu, 27.03.1945. *Latvijas Nacionālā bibliotēka*, Ģērmaņa rokrakstu personālfonds, RXA 296.
- ¹²⁵ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 06.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122.
- ¹²⁶ Īsi pēc ierašanās Latvijā Špērs vadīja štāba darbinieku komandējumu uz Siguldas jauno pili, jo 1941. gada pirmajā pusē pils bija kļuvusi par padomju varas augstāko amatpersonu atpūtas vietu. Tomēr štāba darbiniekiem nācās konstatēt, ka pils ir priekšzīmīgā stāvoklī, taču komunistiskās literatūras, ja neskaita dažus laikrakstus, tur tikpat kā nav. Sk.: Špēra ziņojums [vācu val.], 11.09.1941. *TsDAVO*, 3676–1–128, 6. lp.

- ¹²⁷ Vienošanās starp Austrumzemes reihskomisariāta Zinātnisko padomi un ERR HAGO par darba organizēšanu boļševisma pētniecībā: projekts [vācu val.], 1943. gads. *TsDAVO*, 3676-1-152, 195.-196. lp.
- ¹²⁸ Haralds Biezais (1986). *Saki tā, kā tas ir*. Linkolna, Nebraska: Gaujas apgāds.
- ¹²⁹ Špēra un fon Kruzenstjerna ziņojums [vācu val.], 06.12.1941. *TsDAVO*, 3676-1-129, 20.-21. lp.
- ¹³⁰ ERR HAGO īpašā ģenealoģijas štāba pārskats par 1942. gadu [vācu val.], 01.02.1943. *TsDAVO*, 3676-1-128, 388.-390. lp., šeit 389. lp.
- ¹³¹ Valsts arhīvu padomnieka Dilfera ziņojums par komandējumu Latgales un Augškurzemes arhīvu apskatei [vācu val.]. *TsDAVO*, 3676-1-136, 131.-142. lp.
- ¹³² Turpat, 141.-142. lp.
- ¹³³ Turpat, 140.-141. lp.
- ¹³⁴ Špēra paskaidrojums Reiha ģenealoģijas pārvaldei, 17.04.1943. *TsDAVO*, 3676-1-128, 400. lp.
- ¹³⁵ Spriežot pēc Špēra ziņojumiem, K. Siliņš bija pārkāpis savas kompetences, pēc pasūtījuma sastādot latviešiem dzimtas kokus viņu āriskās izcelsmes pierādījumam. Turklāt K. Siliņš ierosināja latviešu ģenealoģijas iestādes izveidi, ko Špērs uzskatīja par nevēlamu. Sk.: Špēra un fon Kruzenstjerna pirmais ziņojums ERR vadībai [vācu val.], 09.09.1941. *TsDAVO*, 3676-1-129, 58.-60. lp., šeit 59. lp. Sk. arī: Špēra un fon Kruzenstjerna ceturtais ziņojums ERR vadībai [vācu val.], 30.10.1941. *TsDAVO*, 3676-1-129, 33.-40. lp., šeit 37. lp.
- ¹³⁶ Biezais. *Saki tā, kā tas ir*, 199. lpp.
- ¹³⁷ ERR HAGO īpašā ģenealoģijas štāba pārskats par 1942. gadu [vācu val.], 01.02.1943. *TsDAVO*, 3676-1-128, 390. lp.
- ¹³⁸ Biezais. *Saki tā, kā tas ir*, 181.-182. lpp.
- ¹³⁹ Štāba vadība Austrumzemes reihskomisariāta referentam Dilferam [vācu val.], 06.07.1943. *TsDAVO*, 3676-1-136, 11. lp.
- ¹⁴⁰ Vēsturnieku tikšanās Rīgā [vācu val.], 11.06.-12.06.1943. *TsDAVO*, 3676-1-146, 222.-227. lp., šeit 223.-224. lp.
- ¹⁴¹ Turpat, 224. lp.
- ¹⁴² ERR HAGO štāba vadībai Berlīnē par konfiscētajiem arhīviem [vācu val.], 30.03.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 444. lp.
- ¹⁴³ Austrumzemes reihskomisariāta referenta Dilfera iesniegums ERR HAGO [vācu val.], 29.01.1942. *TsDAVO*, 3676-1-152, 135. lp.
- ¹⁴⁴ Vēsturnieku tikšanās Rīgā [vācu val.], 11.06.-12.06.1943. *TsDAVO*, 3676-1-146, 224. lp.
- ¹⁴⁵ Gotharda ziņojums vadībai par sarunu ar ģenerālkomisāru [vācu val.]. *TsDAVO*, 3676-1-136, 41.-43. lp., šeit 42.-43. lp. Gothards par Valsts arhīva darbiniekiem bija iesniedzis vairākas sūdzības, paudis savu sašutumu arī mutiski, taču vācu civilpārvalde, t.sk. Dilfers, uz tām nebija pienācīgi reaģējis. Sk.: Gotharda ziņojums par politisko stāvokli kādreizējā Latvijas apgabalā [vācu val.], 25.02.1942. *BArch*, NS 30-152.

- ¹⁴⁶ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941, [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 1.-21. lp., šeit 13.-14. lp.
- ¹⁴⁷ To apliecina arī arhīva dokumenti, sk.: Pārpuce. *Baltijas kultūras vērtību problēma vācbaltiešu izceļošanas kontekstā*, 93. lpp.
- ¹⁴⁸ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941. [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 14. lp.
- ¹⁴⁹ Turpat, 12.-13. lp.
- ¹⁵⁰ Vorgeschichtsarbeit im Ostland. *Deutsche Zeitung im Ostland*, 21.09.1943., S. 3.
- ¹⁵¹ Jānis Kalnačs (2005). *Tēlotājas mākslas dzīve nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā: 1941-1945*. Rīga: Neputns.
- ¹⁵² Štāba ziņojums Austrumzemes reihskomisariātam par vāciešiem naidīgiem darbiem no Liepājas muzeja [vācu val.], 18.05.1943. *TsDAVO*, 3676-1-152, 103.-104. lp.
- ¹⁵³ Austrumzemes reihskomisariāta rīkojums par metāla vākšanu ģenerālkomisariātu kultūrpolitikas nodaļām Rēvelē, Rīgā un Kauņā [vācu val.], 28.02.1942. *TsDAVO*, 3676-1-152, 153. lp. Sk. arī: Baznīcu zvanu nodošana Austrumzemes reihskomisariātā [vācu val.], 20.11.1942. *BAArch*, NS 30-152.
- ¹⁵⁴ Wirtschaftspol. Kooperation paziņojums Austrumzemes reihskomisāram par metāla vākšanu Okupēto austrumu ministrijas pārzinātajā teritorijā: noraksts [vācu val.], 09.04.1941. *TsDAVO*, 3676-1-152, 120. lp.
- ¹⁵⁵ Esera ziņojums par Austrumzemes baznīcu zvanu nodošanu [vācu val.], 20.11.1942. *BAArch*, NS 30-152.
- ¹⁵⁶ Jens Hoppe (2016). Dr. Karl Heinz Esser. Selbstverständnis und Tätigkeit eines beim Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg tätigen Kunsthistorikers im besetzten Baltikum. In: Magdalena Bushart, Agnieszka Gašior, Alena Janatková (Hg.). *Kunstgeschichte in den besetzten Gebieten 1939-1945*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, S. 255-274.
- ¹⁵⁷ Pauls Kampe (1930). Latvijas baznīcu zvanu vēsture. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 10, 318. lpp.
- ¹⁵⁸ Esera ziņojums par Austrumzemes baznīcu zvanu nodošanu [vācu val.], 20.11.1942. *BAArch*, NS 30-152.
- ¹⁵⁹ Alfred Rosenberg Diary [vācu val.]. Pieejams: <https://collections.ushmm.org/view/2001.62.14> (skatīts 03.07.2020.).
- ¹⁶⁰ Turpat.
- ¹⁶¹ HAGO ziņojums par reihslitera Rozenberga štāba īpašās komandas darbību SS militāro apmācību zonā Dundagā [vācu val.], 21.09.1943. *TsDAVO*, 3676-1-146, 81.-92. lp., šeit 81. lp.
- ¹⁶² Maijera provizoriskais ziņojums par reihslitera Rozenberga štāba īpašās komandas darbību SS militāro apmācību zonā Dundagā [vācu val.], 18.09.1943. *TsDAVO*, 3676-1-146, 93.-97. lp., šeit 94. lp.
- ¹⁶³ Kopējais militāro mācību laukums, no kura tiktu pārvietoti iedzīvotāji, - 1400 kvadrātkilometri Ziemeļkurzemē. Turpat, 93. lp.

- ¹⁶⁴ HAGO ziņojums par reihisleitera Rozenberga štāba īpašās komandas darbību SS militāro apmācību zonā Dundagā [vācu val.], 21.09.1943. *TsDAVO*, 3676–1–146, 91.–92. lpp.
- ¹⁶⁵ Turpat, 90. lpp.
- ¹⁶⁶ Irisa Priedīte (1998). Kurzemes libieši fotogrāfijās: 1943.–1944. g. rudens. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 52 (3), 56.–60. lpp.
- ¹⁶⁷ ERR vadītāja Utikāla rīkojums (A. Rozenberga uzdevumā) par Latvijas un Igaunijas dokumentārā mantojuma izvešanu [vācu val.], 23.08.1944. *BAarch*, NS 30-2.
- ¹⁶⁸ Grimsted. Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, p. 420.
- ¹⁶⁹ Piemēram, Zemes bibliotēkas darbiniekiem izdevās no aizvešanas paglābt novadpētnieka, pedagoga Johana Kristofa Broces rokrakstu “Dažādu Vidzemes pieminekļu, prospektu, monētu, ģerboņu u.c. krājums” desmit sējumos, kā arī citas kultūrvēsturiski nozīmīgas grāmatas. Sk.: Jana Dreimane (1998). Nacistisko iestāžu politika Nacionālās bibliotēkas fondu jautājumos. *Latvijas Nacionālās bibliotēkas raksti*, Vol. [20], 20.–26. lpp., šeit 23.–24. lpp.
- ¹⁷⁰ Mūsdienās tas noskaidrojams, izmantojot ASV Nacionālā arhīva digitalizētos pārskatus par Padomju Savienībai atdotajām kolekcijām. Vienu no apjomīgākajiem latviešu valodā savos pētījumos par atgūtajām un zudušajām kultūras vērtībām jau izmantojis mākslas vēsturnieks Jānis Kalnačs. Sk.: Kalnačs. “Latvijas izņēmums”: Nacistiskās Vācijas Otrajā pasaules karā evakuētās un ASV karaspēka PSRS 1945. gadā atdotās Latvijas arhīvu un muzeju vērtības, 71.–85. lpp.
- ¹⁷¹ Ziņojums par Liepājas biroja darbības provizorisko noslēgumu [vācu val.], 29.08.1944. *BAarch*, NS 30-186.
- ¹⁷² Jānis Kalnačs (2006). “Tā kā neesmu bibliotekāre”: Latvijas kultūras nosargātās vērtības un Mērijas Grinbergas, jaunākās, mūžs. *Mākslas Vēsture un Teorija*, 6–7, 77.–89. lpp., šeit 82. lpp.
- ¹⁷³ Ziņojums par Liepājas biroja darbības provizorisko noslēgumu [vācu val.], 29.08.1944. *BAarch*, NS 30-186.
- ¹⁷⁴ Turpat.
- ¹⁷⁵ Zemes bibliotēka. Satura rādītājs kastēm Nr. 1–58, 1944. gada rudens. *LNB*, Reto grāmatu un rokrakstu kolekcija, RXA 164, Nr. 218.
- ¹⁷⁶ Saskaņā ar Kalnača pētījumiem 1945. gada novembrī Latvijā atgriezās 9 vagoni valsts arhīvu vērtību, bet 1946. gada februārī – 11. Sk.: Kalnačs. “Latvijas izņēmums”: Nacistiskās Vācijas Otrajā pasaules karā evakuētās un ASV karaspēka PSRS 1945. gadā atdotās Latvijas arhīvu un muzeju vērtības, 76. lpp. Savukārt vēsturnieka Kārļa Zvirgzdiņa publicēšanai sagatavotajās Rīgas pilsētas vēsturiskā arhīva līdzstrādnieka Rūdolfa Širanta (1910–1985) piezīmēs norādīts, ka 1946. gada februārī atvesti astoņi vagoni. Sk.: Kārlis Zvirgzdiņš (2011). Divas liecības par Latvijas arhīvu likteni Otrā pasaules kara laikā. *Latvijas Arhīvi*, 3, 7.–29. lpp. Pieejams arī: <http://www>.

- arhivi.lv/sitedata/ZURNALS/zurnalu_raksti/7-29.-Zvirgzdins.pdf (skatīts 20.07.2020.).
- ¹⁷⁷ Turpat.
- ¹⁷⁸ Kalnačs. "Tā kā neesmu bibliotekāre", 77. lpp.
- ¹⁷⁹ Livija Blūmfelde (red.) (1973). *Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 1773–1973*. Rīga: Zvaigzne, 38. lpp.
- ¹⁸⁰ Sk.: "Dokumenti par ASV armijas pārvaldībā nonākušajām un padomju armijai nodotajām Latvijas un Ukrainas kultūras vērtībām" (parakstīts 25.10.1945.). Publicēts: Kalnačs. "Latvijas izņēmums": Nacistiskās Vācijas Otrajā pasaules karā evakuētās un ASV karaspēka PSRS 1945. gadā atdotās Latvijas arhīvu un muzeju vērtības, 80.–85. lpp.
- ¹⁸¹ Ieskats problemātikā: Peter Malina (2011). Die "Sammlung Tanzenberg": "Ein riesiger Berg verschmutzter mit Schnüren verpackter Bücher". Pieejams: http://eprints.rclis.org/17801/1/Schriften_VOeB10_133-154_MALINA.pdf (skatīts 03.10.2020.).
- ¹⁸² Frits Hoogewoud (1992). The Nazi Looting of Books and Its American 'Antithesis'. Selected Pictures from the Offenbach Archival Depot's Photographic History and Its Supplement. *Studia Rosenthaliana*, 26 (1/2), pp. 158–192.
- ¹⁸³ Conference on Jewish Material Claims Against Germany, World Jewish Restitution Organization (2009). Holocaust-Era Judaica and Jewish Cultural Property: A World-Wide Overview. Pieejams: <http://www.claimscon.org/forms/prague/Ju-daica.pdf> (skatīts 03.10.2020.).
- ¹⁸⁴ Saskaņā ar Grimstedas aprēķiniem vismaz puse šī krājuma nebija piederīga Baltkrievijas bibliotēkām. Patricia Kennedy Grimsted (2004). The Road to Minsk for Western "Trophy" Books: Twice Plundered but Not Yet "Home from the War". *Libraries & Culture*, 39 (4), pp. 351–404, here p. 358.

ACTIVITIES OF THE REICHSLEITER ROSENBERG TASKFORCE IN NAZI-OCCUPIED LATVIA IN 1941–1944: IN THE LIGHT OF DIGITIZED HISTORICAL SOURCES

Jana Dreimane

Dr. philol., senior researcher of the National Library of Latvia.

Research interests: censorship, libraries, reading in Latvia during the years of occupations (1940–1990).

The study analyses the activities of the Reichsleiter Rosenberg Taskforce (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, ERR) in Latvia during the Nazi occupation in 1941–1944. The ERR was initiated and led by Alfred Rosenberg, the ideological leader of the National Socialist Party. The aim of the organisation,

founded in Paris in July 1940, was to discover and seize the libraries, archives, and art objects of Nazi ideological opponents (Jews, Communists, Freemasons, German political emigrants, etc.) for Nazi research, education, and propaganda work. In fact, its functions were broader: it also identified and registered other important cultural values in the Nazi-occupied territories and organised their transfer to Germany. The ERR also led the withdrawal and elimination of literature and art objects that were undesirable to Nazi ideology. Using the two largest collections of ERR documents, stored in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and the German Federal Archives, which are accessible via online to researchers without restrictions, the role of ERR in the cultural processes of Nazi-occupied Latvia was assessed.

Key words: Nazi occupation, Reichsleiter Rosenberg Taskforce, relocation of cultural values, censorship, Latvian libraries, archives, museums.

Summary

The study analyses the activities of the headquarters subordinated to the ideological leader of the National Socialist Party Alfred Rosenberg (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete*, ERR) in Latvia in 1941–1944. The mission of this organisation, which had been founded in Paris in July 1940, was to identify and take possession of libraries, archives and art collections of the Nazi's political and ideological 'adversaries' (Jews, Communists, Freemasons, German political emigrants etc.) to serve the Nazi's research, educational and propaganda needs. Using the two largest collections of the documents of ERR (stored in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and the German Federal Archives), which over the last decade have been digitalised and are available online to any researcher without any restrictions, the author has established the role of ERR in the cultural transformations carried out in Latvia during the Nazi occupation. Riga being the administrative centre of the *Reichskommissariat Ostland* (Commissariat for the Occupied Eastern Territories), as many as two structural units of ERR were set up here: *Hauptarbeitsgruppe Ostland* (the Main Working Group for the Occupied Eastern Territories) and *Arbeitsgruppe Lettland* (the Working Group for Latvia). The pooled material resources gave them broader operational capacity than that enjoyed by the working groups for the other occupied eastern territories. In compliance with A. Rosenberg's vision, the main task of the ERR was acquiring books for the academic libraries of the Party's elite university, thus in the first years of its operation in Latvia, the ERR identified and assessed both the public libraries and the book collections of the

liquidated institutions as well as Jews and Communists' private collections. The Communist literature collected in Latvia, especially in Riga, served as the basis for Rosenberg's *Ostbücherei* (Eastern Library), which contained both the most important Bolshevik publications and works about bolshevism in different languages. Furthermore, in Riga there was established one of the depositories of the Eastern Library doublets. The ERR was keenly interested also in the Jewish and Baltic German historical heritage. Since the Jews were placed in the same category as the Bolsheviks, the ERR had a free hand in dealing with their cultural heritage. The collections of Jewish public organisations and individuals were subject to strict censorship: manuscripts, incunabula and rare books were shipped to the first branch of the Party's elite university – *Institut zur Erforschung der Judenfrage* (Institute for Research of the Jewish Question) in Frankfurt am Main – while the rest was thrown out as waste paper.

The valuables stored in archives and museums were also identified and registered in card files, however they were not shipped out of the country in mass scale until the summer of 1944 when due to the approach of the Eastern Front their transfer to 'safer' regions in Germany was started. One of the reasons behind it was that under the war conditions Rosenberg and the civilian administration subordinated to him wanted to secure the loyalty of the Latvian population to the regime. However, ERR was not consistent in its operation. During the 1943 scrap-metal campaign, the ERR supported a 'voluntary' delivery of church bells, although it was aware of the great losses that Latvian churches had suffered during the First World War and knew that the scrap-metal quotas imposed in Latvia were disproportionate compared to Germany.

On the other hand, the ERR did not support the displacement of the Livs living in the coastal areas of the Kurzeme region, which were to become the training grounds of the SS troops (*SS-Seelager*), although initially A. Rosenberg did not object to it. The ERR emphasised that the eviction of the Livs from their historical homeland would bring extinction of the small people and thus urged not to include the Livs' coast (Lielirbe-Kolka) in the training grounds. Being aware of the destructive impact that the displacement would have on the destiny of the local residents, Livs in particular, the ERR together with the staff of Latvia's museums carried out a campaign to identify the cultural monuments in the respective territory as well as to take photographs of the local residents and transfer the archival records and ethnographic items from there to Riga. The materials of the expedition organised by the ERR – the descriptions and photographs of cultural monuments and the reports of the

respective field trips dated to the period from the autumn of 1943 to the summer of 1944 – now present an important source for the research of the Livs' cultural history. The photographs taken by the ERR (more than 200) are also kept in the Baltic Central Library Collection of the National Library of Latvia.

The activities of the ERR in Latvia for the most part are to be assessed negatively because this institution conducted the destruction and plunder of the Jewish cultural heritage as well as a mass scale relocation of the valuables from Latvian libraries, museums and archives in the final phase of the war. Thus, ERR continued the transformation of the system of cultural institutions that had started during the first Soviet occupation. However, in a few fields the ERR facilitated the preservation and even increase of the documentary heritage of Latvia (by concentrating the genealogical documents under one institution and by protecting and documenting the Livs' coast).

VĒSTURES AVOTI

<https://doi.org/10.22364/lviz.112.06>

MĀLPILS PILS 1582. UN 1590. GADA REVĪZIJU PROTOKOLI

Ieva Pauloviča

Mālpils pils 1582. un 1590. gada revīziju protokolu oriģināli iekļauti Lietuvas metrikā, kas glabājas Maskavā, Seno aktu arhīvā (*Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov: TsGADA, fond 389, delo 574, listy 165–170, god 1582; delo 577, listy 404–405, god 1590*). Šajos revīzijas materiālos doti Mālpils viduslaiku pils un arī mūra baznīcas senākie apraksti, kas var būt nozīmīgs izziņas avots turpmākajiem pētījumiem ne vien novadpētniecībā, bet arī reģionālajā vēsturē, viduslaiku un jauno laiku vēsturē, Livonijas ordeņa vēsturē, arheoloģijā.

Abu revīziju protokolu tekstus transkribēja un no poļu valodas latviski tulkoja Renāte Miševica-Trillitzsch. Tulkojumu literāri rediģēja un komentārus sagatavoja Ieva Pauloviča. Pateicamies Valsts kultūrkapitāla fondam par sniegto finansiālo atbalstu abu dokumentu sagatavošanā publicēšanai!

1582. gada revīzijas protokols rakstīts divās – poļu un latīņu – valodās. Manuskriptam, it īpaši lapu malās esošajām marginālījām, ir sarežģīts, vietām nesalasāms rokraksts. Tāpēc šajā publikācijā ir vairāki neatšifrēti vārdi, simboli vai teksta daļas, kas būtiski neietekmē kopējo priekšstatu par revīzijas rezultātiem Mālpilī. Nav transkribēta un tulkota latīņu teksta daļa (167.–170. lp.), kas ietver īsas ziņas par Mālpils pilsnovada teritorijā esošajām muižām.

1590. gada revīzijas protokols sagatavots poļu valodā skaidrā rokrakstā.

Tulkojums latviešu valodā veikts pēc iespējas tuvāk oriģināltekstam. Dažiem specifiskiem vai vēsturiskiem poļu valodas vārdiem atsaucēs dots to nozīmes skaidrojums. Labskanīgākam tulkojumam iekavās ierakstīti papildus vārdi, kas nav minēti pirmavotā. Tulkošanas darbā neizdevās atšifrēt dažu mērvienību saīsinājumus vai simbolus abos revīzijas protokolos.

Publikācijā zīme (?) norāda, ka attiecīgais vārds vai tā saīsinājums manuskriptā bija grūti salasāms vai ar šaubīgu nozīmi. Zīme [...] liecina, ka ir izlaista kāda nesalasāma teksta daļa vai vārds, bet marginālīju teksts ir ievietots atšķirīgās iekavās {...}.

Galvenais rosinātājs abu revīziju dokumentu meklēšanā bija novadpētnieciskās intereses. 2011. gada vasarā Mālpils viduslaiku pilskalna pakājē nejauši tika uzietas māla lauskas lielā daudzumā, kas, kā vēlāk noskaidrojās, bija dažādu trauku, kā arī podiņu krāšņu un jumta dakstiņu fragmenti, datēti ar 16.–18. gadsimtu. Savukārt pilskalna tuvumā esošajai baznīcai 2009. un 2012. gadā veikti pamatu sanācības darbi. Tie noritēja arheologa rūpīgā uzraudzībā, jo dievnama apkārtnē atrastas senlietas (vismaz 100 vienību), kas ir datējamas, sākot ar 14./15. gadsimtu, kad apkārt tam ierīkoja viduslaiku kapsētu.¹

Vēsturnieku vidū ir pieņemts uzskatīt, ka Livonijas ordeņa landmaršalam piederošo un Siguldas komturejai² pakļauto Mālpils pili uzbūvēja pirms 1413. gada.³ Mālpils vāciskais nosaukums *Lemburg* dokumentāli pirmo reizi pieminēts Kuldīgas komtura Heinriha Štama (*Heinrich Stam*) 1413. gada 5. aprīļa vēstulē.⁴ 1582. gada revīzijas protokolā pirmo reizi lasāms Mālpils latviskais nosaukums – *Malopil*.

Kad Mālpilī izveidojās pirmā kristīgo ļaužu draudze un celta pirmā baznīca, trūkst dokumentālu ziņu. 1448. gadā vēsturiskajos dokumentos atzīmēta draudzes zeme (*ager parochialis*), bet Mālpils draudze (*parrochia Lemburgensi*) pirmo reizi minēta 1461. gadā.⁵ Tāpēc vēsturnieki baznīcas celtniecību saista ar laiku, kad cēla blakus

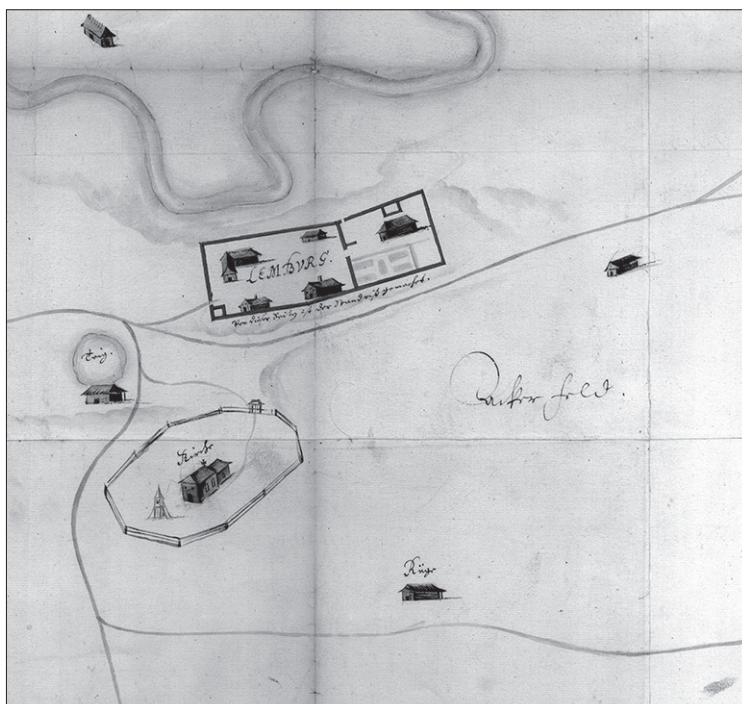
¹ Ritvars Ritums. *Pārskats par arheoloģiskajiem uzraudzības darbiem un izrakumiem pie Mālpils baznīcas Mālpils viduslaiku kapsētā 2009. gadā*. Nepublicēts manuskripts. Rīga, 2009, 6. lpp. Pieejams Mālpils novada vēsturiskā mantojuma krājumā.

² Siguldas komtureju veidoja pieci pilsnovadi – Siguldas, Skujenes, Nītaures, Zaubes (agrāk Jaunpils) un Mālpils ar savām mūra pilīm.

³ Andris Caune, Ieva Ose (2004). *Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons* (Latvijas viduslaiku pilis, IV). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 324. lpp.

⁴ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Bd. 4 [1394–1413]. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Reval: Kluge und Ströhm, 1859, S. 844–845.

⁵ *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)*. Hrsg. von Hermann von Bruiningk, Nicolaus Busch. Bd. I. Riga: Jonck & Poliewsky, 1908, Nr. 332, 398.

Mālpils pils un tuvākās apkārtnes plāna (71 × 77 cm) fragments. Attēlā redzama arī baznīca ar atsevišķi stāvošu zvani torni. Pa kreisi no tās atradās krogs, pa labi tālāk no pils un baznīcas – divas rijas.

Zīmējuma autors un datējums nav zināms.

Origināls atrodas Stokholmas Kara arhīvā Zviedrijā.

esošo mūra pili, tātad pirms 1413. gada.⁶ Dokumentāli Mālpils mūra dievnams pirmo reizi minēts 1582. gada revīzijas protokolā.

1577. gada 13. jūlijā pār Mālpils pilsnovada teritoriju gāja maskaviešu un tatāru karapulks, kas postījis novadu.⁷ 1582. gada revīzijas protokolā minēts, ka Mālpils pilsmuižai tikai divas rijas un daži lopi. Pēc tā varētu secināt, ka pils apkārtnē pēckara apstākļos, t.i., piecus

⁶ Andris Caune, Ieva Ose (2010). *Latvijas viduslaiku mūra baznīcas*. 12. gs. beigās – 16. gs. sākums. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 217.–218. lpp.

⁷ K. H. von Busse (1842). Rembert Geilsheim. Eine historisch-biographische Skizze. Beilage E: Gruntlicher vnd warhafftiger Bericht Was sich nebenst dem Muschkowitterschen Vberzugk Anno 1577 in Lieflland tzugetragen. In: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*. Bd. 2, H. 3. Rīga; Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung, S. 455.

gads pēc maskaviešu uzbrukuma, bija stipri postīta. Tāpat ziņots, ka vietējie iedzīvotāji, cīnoties pret iebrucējiem, paši nodedzinājuši torni, kas atradies pie vārtiem. Brīnumainā kārtā šī uzbrukuma laikā mazā mūra baznīca netika daudz skarta (1590. gada protokolā minēts, ka jumts bija nodedzināts).

Droši zināms, ka šajā laikā, 1577. gadā, vācu vasalis Jirgens (Georgs) fon Firstenbergs⁸ pārvaldījis Mālpils pilsnovadu kā savu mantojumu.⁹ 1582. gada revīzijas dokumentā minēts, ka Jakobs fon Firstenbergs, augstākminētā Jirgena brālis, nodevis pili pārvaldīt vietējam vasalim Zibertam Frīzem.¹⁰

1581. gada 23. janvārī karalis Stefans Batorijs¹¹ dāvinājis Mālpils stārstiju Helmno¹² muižas mantziņa vietniekam (*chełmiński podkomorzy*)¹³ Staņislavam Kostkam.¹⁴ 1588. gada 5. janvārī Mālpils pili ar novadu pārņēma Jans Orešovskis¹⁵ kā jaunais stārasts.¹⁶

⁸ Jirgens (Georgs) fon Firstenbergs (*Jurgen Furstenbergk, Jürgen von Fürstenberg, Georg von Furstenberg*, miris ap 1578. gadu Viļņā), Mālpils pilsnovada valdītājs līdz 1578. gadam.

⁹ K. H. von Busse (1842). Rembert Geilsheim. Eine historisch-biographische Skizze. Beilage D: ([...] ein Schreiben der Herzogin Anna von Kurland an ihren Bruder, den Prinzen Christoph von Mecklenburg, aus Riga, vom 16. September 1577). In: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's*. Bd. 2, H. 3. Riga; Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung, S. 451; *Urządnicy Inflanccy XVI-XVIII wieku: Spisy*. Opracowali Krzysztof Mikulski i Andrzej Rachuba. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994, str. 188.

¹⁰ Ziberts Frīze (*Siegbert Friesen, Sibertus Frise*), vācu vasalis, kam 16. gadsimta otrajā pusē Mālpils pilsnovadā bija sava kunga sēta jeb Ziberta muiža (*Siebertmoise*).

¹¹ Stefans Batorijs (*Stefan Batory*, 1533–1586), Žečpospolitas karalis no 1575. līdz 1586. gadam.

¹² Helmno (poļu *Chełmno*, vēsturiskais nosaukums vācu valodā *Kulm*) ir pilsēta mūsdienu Polijas ziemeļdaļā.

¹³ *Urządnicy Inflanccy XVI-XVIII wieku*, str. 188.

¹⁴ Staņislavs Kostka (*Stanisław Kostka*, ap 1534–1587), Mālpils stārstijas stārasts no 1581. līdz 1587. gadam. Plašāk par viņu sk.: Andrzej Tomczak. *Stanisław Kostka h. Dąbrowa* (<http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-kostka-h-dabrowa-podkomorzy>, sk. 03.11.2020.).

¹⁵ Jans Orešovskis (*Jan Orzechowski*, arī *Orissowski*), Mālpils stārstijas stārasts vismaz 1588. gadā.

¹⁶ Koronnas metrika (*Metryka Koronna*) 133, k. 217v-218v. Vēsturisko dokumentu centrālais arhīvs Varšavā (*Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie*), arhīva mājaslapā pieejams arī skenēts dokuments (http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml).

Jāatzīmē, ka 1601. gada un 1613. gada dokumentos kā stārasts minēts polis Johans Ostrovskis,¹⁷ kuram zemnieki maksājuši nodevas.¹⁸ Papildus dokumentu trūkuma dēļ varam tikai minēt, vai Ostrovskis varētu būt tas pats Jans Orešovskis, kura vārds un uzvārds pielāgots vācu valodai, vai tomēr viņš būtu nākamais Mālpils stārastijas pārvaldītājs. Diemžēl 1590. gada revīzijas protokols neatspoguļo nekādas ziņas par Mālpils stārastijas amatpersonām.

Mālpils pils Mergupes krastā un tās apkārtnē attēlota plānā, kas izgatavots 17. gadsimta otrajā pusē. Tajā ir redzams, ka pilij bija taisnstūrim līdzīgas formas plānojums, izstiepts ziemeļu–dienvidu virzienā. Galvenie vārti atradās ziemeļu galā. Kopējais pils garums bija ap 154 m, un tā sastāvēja no diviem, ar mūri apjoztiem, taisnstūrveida pagalmiem – priekšpils un galvenās pils, ko atdalīja šķērsmūris. Priekšpils bija ap 95 m gara un ap 47,5 m plata (1968. gadā te izbūvēja estrādi ar betonētu deju grīdu¹⁹). Galvenās pils daļa bija 59 m gara un 47 m plata, un tai bija mazi vārtiņi uz Mergupes pusi. Mūri ceļa pusē bija ap 2 m, bet upes pusē – tikai 1,3 m biezi.²⁰

Salīdzinājumā ar Turaidu vai Cēsīm viduslaikos Mālpilī atradās maznozīmīga saimniecības pils. Taču tas nenozīmē, ka tai nevarētu pievērst uzmanību. Reģionālā vēsture ir interesanta ar savu savdabību, kas piemīt jebkuram novadam. Ar šo divu avotu pirmpublicējumu aicinu citus interesentus meklēt un apzināt senos vēstures avotus par saviem novadiem un popularizēt tos, tādējādi bagātinot Latvijas vēstures lappuses.

¹⁷ Johans Ostrovskis (*Pohlen Ostroffsky; Iohannes Ostrowsky, Johann Ostrowski*), Mālpils stārastijas stārasts vismaz no 1601. līdz 1613. gadam (?).

¹⁸ Arveds Švābe (Hrsg.) (1933). *Die älteste schwedische Landrevisions Livlands (1601)* (Latvijas Universitātes raksti. Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes sērija II,3). Rīga: Latvijas Universitāte, 447. lpp.; Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland vom Jahre 1613. In: Friedrich Georg von Bunge (1842). *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Bd. 1. Dorpat: J. C. Schumann's Wittwe, S. 27.

¹⁹ [Viktorija Kalniņa] (2005). *Mālpils*. Mālpils: Mālpils pagasta padome, 16. lpp.

²⁰ Caune, Ose. *Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons*, 324. lpp.

Mālpils pils revīzija 1582. gadā

(TsGADA, fond 389, delo 574, listy 165–170, god 1582)

<p>165</p> <p>Die 20 Maij Lemburg albo Malopil Zameczek taki spustoszały więczey ku dworzowi podobnij obmurowane ma iednak dwoie zagrodzenie murem iedno iako przjgrodek, wktorem kilkanascie kliczj drzewianjch, drugie [...] takiy gdzie stakiego muru iest poiedney stronie dom wnim izdeb trzj abo cztyry jnych domkow drzewianych kilka. Wieza stara oblecziała u bramy pierwszey in j 77 gdy Moskwa Wyflianczech posiadała samisz go dla nieprzyjaczielia niemogacz odzierzecz spalili drudzj. Instemberkowi²¹ potem zas za odciagnieniem Moskwy zasiedli go od tegosz instemberka, ktorj potem in j 18 z g wilnie zmarł liezij;</p> <p>dwie mili od Nitawy ku Rydze, od Zygołtu 3 mili od Inemburka²² 1 ½ milie od Rodempessu od Rigi 9 mil od Kiesi 6 mil.</p> <p>Koscioł iest przed zameczkiem murowanij nisky, ktorj niebył teraz spalionij od moskwy, pastora chowaią szliachta tameczna swem kosztem ma iednak mieszkanie swoje, ma swoje rolie do ktorzych i dwu</p>	<p>165. lp.</p> <p>20. maijā Lemburga jeb Mālpils Tāda nopostīta mazā pils, vairāk līdzīga muižai, tomēr tai ir divi akmens mūrējumi, viens kā priekšpils, kurā ir dažas koka klētis, otrs [...] tāds, kur no vienas mūra puses (atrodas) māja, (kurā) ir trīs vai četras istabas, dažas citas koka mājiņas.</p> <p>Vecs nolaists tornis pie pirmajiem vārtiem; (15)77. gadā, kad maskavieši bija Infantijā, paši (t.i., vietējie) viņu nodedzināja, nevarot atgūt no ienaidnieka. Kad maskavieši aizgāja, viņu aizņēma Firstenbergs no tā paša Firstenberga, kurš pēc tam nomira 18. (?)²³ gadā Viļņā.</p> <p>(Pils atrodas) divas jūdzes²⁴ no Nītaures Rīgas virzienā, no Siguldas 3 jūdzes, no Jaunpils²⁵ 1 ½ jūdzes, no Ropažiem no Rīgas 9 jūdzes, no Cēsīm 6 jūdzes.</p> <p>Pils priekšā ir mūrēta zema baznīca, kura tagad nebija maskaviešu nodedzināta; par mācītāju rūpējas muižnieki, dodot naudu, tomēr viņam ir savs mitekļis, savs tīrums un pie tā divi zemnieki, kuri tagad</p>
--	---

²¹ Iespējams, šeit ir domāts vācu vasalis Jirgens (Georgs) fon Firstenbergs, kā tas jau ir precizēts šī dokumenta noslēgumā.

²² Visticamāk, ka oriģināltekstā minētais *Inemburka* ir domāts kā *Jurbork* (latviešu valodā Jaunpils jeb Zaube mūsdienās). Sk.: *Urządnicy Inflanccy XVI-XVIII wieku*, str. 34.

²³ Iespējams, oriģinālā ieviesusies drukas kļūda un tekstā būtu jābūt "78. gadā".

²⁴ 1 vācu jūdze = 7,42 km. Šeit un turpmāk svaru un mēru vienību skaidrojumi pēc: Jānis Zemzaris (1981). *Mērs un svars Latvijā 13.-19. gs.* Rīga: Zinātne.

²⁵ Mūsdienās – Zaube Amatas novadā.

chłopow, ktorzj teraz piesi bo w powietrze wijmarli ma swej roliey czo moze po 30 purow wysiacz kazdego zboza ichłopi mu tesz daią z haku po sieku zjta a po 2 sieki owsa matesz swą łake.

Ziemianie mu się tesz składaia i daią mu swemi chłopy 20 purow zboża a každy [...] na wielką nocz.

Dzwon iest przykoszczielie ktory sprawili chłopi zszlachtą iest kielich srebrny spatenaą pozłoczisty i a paret iakis blachj wktorej xiadz się vbiera wedlie Awgustanskiego zwyczaui.

Strzelby przj tym zameczku zadney nie masz ktoraby K Je Mło naliezała iako oni powiedaią iedno co sami pokupili.

Folwarku zamkowego nie masz oproc dwu Rij przed zamkiem do młoczenia zboza bydło w przj-grodku stawiaia.

Rol zamkowych iest dostatek alie niewielie robotnikow wysiewacz moga na ziemie po trj łasztyj zjta rok podlie roku.

ir palikuši bez zirgiem, jo mēra laikā (zirgi) nomira. Savā tīrumā var iesēt 30 pūrus²⁶ katras labības, arī zemnieki dod viņam no arkla²⁷ sieku²⁸ rudzu un 2 siekus miežu, ir viņam arī sava pļava.

Muižnieki arī (kopīgi) dod viņam no saviem zemniekiem 20 pūrus labības un katrs pa [...] Liendienās.

Pie baznīcas ir zvans, kuru sagādāja zemnieki un muižnieki, ir arī sudraba kausis ar zeltīto patēnu un dažas metāla (*amata zīmes?*), kurus garīdznieks uzvelk saskaņā ar Augsburgas ticības apliecību.

Šaujamo ieroču, kuri piederētu Viņa Žēlastībai (karalim?), pilī nav, vienīgi (tas), kā viņi saka, ko paši pirkuši.

Pils foļvarkas²⁹ nav, izņemot divas rijas pils priekšā labības kulšanai, lopi stāv priekšpili.

Pils tīrumu ir pietiekami, bet ne daudzi zemnieki var iesēt zemē trīs lastus³⁰ miežu trīs gadus pēc kārtas.

²⁶ 1 Rīgas pūrs = ap 48 kg. Vienā pūrā ietilpa 6 sieki.

²⁷ Arkls – aramzemes platības mērs nodevu aplikšanai.

²⁸ Sk. 26. piezīmi.

²⁹ Šajā gadījumā foļvarka jeb muiža ir domāta kā saimniecība, kurā ir gan mājdzīvnieki, gan dārzi, gan lopu turēšanai un pārtikas uzglabāšanai vajadzīgās ēkas. Parasti pie vienas foļvarkas skaitījās 1-4 pagasti. Plašāk sk.: Arveds Švābe (1926). *Pagasta vēsture*. 1. daļa: līdz krievu laikiem. Rīga: J. Rozes apgādībā, 202. lpp. *Tulkotājas piezīme*: foļvarka (pol. *folwark*) – muižnieka zemes saimniecība atšķirībā no zemnieka saimniecības, zeme ar saimniecības un dzīvojamām ēkām, kas bieži ir daļa no lielāka īpašuma, parasti nodalīta lauku daļa. Sk.: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Edycja internetowa. Instytut Badań Literackich PAN – Pracownia Słownika Polszczyzny XVI wieku, 2010–2020 (turpmāk – *SPXVI*) [<https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/51921>, sk. 24.03.2020.].

³⁰ Lasts – lielākais tilpuma mērs graudiem. 1 lastā rudzu bija apmēram 42 pūri vai 22,5 mucas, 1 lastā miežu – 48 pūri, 1 lastā auzu, griņu, zirņu – 60 pūri.

<p><i>165ab</i> Jęczmienia wysiewaię teraz łaszt alie mogą wysiacz i pultora łasztu. Owsa pultora abo dwa łasztj. Tatarki purow kilkanasczie. Przenicze ze dwa pury. Grochu ze dwa pury. Vrodzicz się może po iednym purze żjta srzedniem vrodzaiem 6 purow. Jęczmienia 8 purow owsa po purze (↑?)³¹ 6 purow. Łąk iest niemało, alie ich grabiac niemogą, może ich teraz bywacz oko 24 stogow po 8 sążni może ich przjjzmicz. Jezioro iest iedno, alie niewłowne.</p> <p>Młyn tesz był, alie spaliony potym niezbudowali. Sadowki dwie iedna podzamkiem druga daliej zarosła. Ogrody są do zamku naużytki 2. Liasow iest pocjęsczj alie do budo- wania godnego drzewa w niey nie- masz. Niedzwiedz się trafia wtych łozjnach.</p> <p>Do tego zamku 3 pagastj są. Pierszj Kiertus pagast w nim iest ludzj osiadłych 23. pustek nie masz Hakow pod sobą maią 23.</p> <p>Wtory pagast Wiekiol w nim wszit- kich ludzj 13. teraz osiadłych 11 a</p>	<p><i>165. op.</i> Mieżus tagad iesēj lastu, bet var iesēt arī pusotru lastu. Auzas pusotru vai divus lastus. Griķus dažus lastus. Kviešus ap divi pūri. Zirņus ap divi pūri. Rudzu raža var būt ap vienu pūru, vidējā raža 6 pūri. Miežu 8 pūri, auzu pa pūram, (vidējā raža?) 6 pūri. Pļavu nav maz, bet nevar tās sa- vākt,³² varētu būt ap 24 gubu³³ (liela), ziemai var saglabāt 8 asis.³⁴</p> <p>Ezers ir viens, bet zvejošanai nepie- mērots. Bija arī dzirnavas, bet (tās) tika no- dedzinātas un pēc tam neatjaunoja. Dīķi ir divi, viens pie pils, otrš tālāk, aizaudzis. Dārzi ir 2 pils vajadzībām. Daļēji ir meži, bet tajos nav būvēša- nai piemērotu koku. Var gadīties lācis tajos briksnājos.</p> <p>Pie pils ir trīs pagasti. Pirmais pagasts Kērtaiši, tajā ir 23 pastāvīgi dzīvojošie iedzīvotāji,³⁵ tukšu (sētu) nav, viņiem pieder 23 arkli. Otrais pagasts Vēķilši, tajā kopumā (bija) 13 iedzīvotāji, tagad pastāvīgi</p>
--	--

³¹ Oriģināltekstā apzīmējums atgādina bultiņu ar augšupejošu virzienu, kas varētu norādīt uz vārdiem virs tās – “*srzedniem vrodzaiem*” (vidējā raža).

³² Iespējams, ka sienu nebija iespējams savākt darbaspēka trūkuma dēļ pēc kara apstākļos.

³³ Guba – aptuvena siena mērvienība. Sienu parasti sakrāva gubās, lai pievestu pie kaudzes vietas. Bet gubas varēja apzināti sakraut arī tādās, lai tās noderētu par sienu daudzuma mēru.

³⁴ Ass – siena daudzuma mērs. Iespējams, ka te domāta siena kaudzes daļa, vērtējot pēc tās perimetra. Parasti tā ir roku pilnvēzuma ass (ap 1,85 m). Vienā kaudzē var būt 6–12 asis.

³⁵ Šeit iedzīvotājs domāts kā saimnieks.

<p>pustych 2. Hakow ziemie pod sobą maią 11 ½.</p> <p>Trzeczy pagast Aspurem w nim wszystkich chłopow. było 11: teraz iestno osiadlich: 8 pustych: 3. Maią podsobą ziemie hakow 10.</p> <p>Powinnosczy tych poddanych</p> <p>Naprzod strzony żyta ięczmienia owsa i tatarcki karbuią [...] na poliu wedlie wysiania i vrodzaiu czo bij czwarta i</p>	<p>dzīvojošie (ir) 11, tukšās (sētas) 2. Viņiem pieder 11 ½ arkli zemes. Trešais pagasts Aspuri, tajā bija kopumā 11 zemnieki, tagad ir pastāvīgi dzīvojošo 8, tukšo 3. Viņiem pieder 10 arkli zemes.</p> <p>To padoto (t.i., klaušu zemnieku) pienākumi³⁶</p> <p>Sākumā sarēķina uz tīrumiem (esošos) rudzu, miežu, auzu un griķu kūļus³⁷ [...] (tad) sējumus (?) un ceturto daļu no ražas</p>
<p>166</p> <p>czesz wyniesz mogła zliudzmi przjsięgłemi.</p> <p>{..}</p> <p>Przenicze daią po sieku ktory sieie. {z haku i pulhaku ..}</p> <p>po pul puda konopi [...]</p> <p>po pul pudu lnu [...]</p> <p>po pul pudu chmieliu [...]</p> <p>Kazdy chłop daie wor ieden do zboza [...].</p> <p>Kazdy chłop daie po baranu albo gr 30 [...].</p> <p>Siana dawaią po 2 wozj z haku.</p> <p>Drzew dawaią po sążni. Dwa sążni z haku sążn po gr 6.</p> <p>Dawaią tesz po kokoszy 1 [...].</p> <p>po 10 iaiej [...].</p> <p>Wsziszczj pospołu stej dzierzawy chłopj daią jałowicz 4 albo za jałowicę zł 5.</p>	<p>166. <i>lp.</i></p> <p>ar zvērīnātiem (zemniekiem).</p> <p>{..}</p> <p>Kviešus dod pa siekam tas, kurš sēja. {no arkla un pusarkla ..}</p> <p>puspodu³⁸ kaņepju [...]</p> <p>puspodu līnu [...]</p> <p>puspodu apiņu [...]</p> <p>Katrs zemnieks dod vienu maisu labībai [...].</p> <p>Katrs zemnieks dod aunu vai (tā vietā) 30 grašus³⁹ [...].</p> <p>Sienu dod 2 vezumus⁴⁰ no arkla.</p> <p>Malku dod [vienu] asi.⁴¹ Divas asis no arkla pa 6 graši.</p> <p>Dod arī pa (vienai) vistai [...].</p> <p>10 olas [...].</p> <p>Visi zemnieki par nomu (?) dod 4 jaunlopus vai (tā vietā) 5 zlotus par jaunlopu.</p>

³⁶ Mālpils zemnieku pienākumi pret pilsmuižu bija divējādi: kunga tiesa un klaušas (t.i., darbi muižā).

³⁷ Kūlis – labības un garkūļu salmu mērs. 1 vezumā bija apmēram 30 kūļi.

³⁸ 1 pods = 20 mārciņas = ap 8,376 kg.

³⁹ 1 florīns (poļu zlots) = 30 graši, 1 grasis = 18 denāri. Sk.: J. Bērziņš (1935). Ērgļu un Turaidas pils saimniecība XVI gadu simteņa 80-tos gados. No: *Pētījumi*, I (Valsts arhīva raksti. Sērija B). Rīga: Valsts arhīvs; Valters un Rapa, 13. lpp.

⁴⁰ Vezums – siena daudzuma mērs, ap 250 kg.

⁴¹ Ass – malkas mērvienība. Malku bieži mērija ar roku pilnvēzuma asi (ap 1,85 m).

<p>Takze tesz wieprzow 4 albo za wieprza zl 4. {Czynsz z haku gr 22.} Czynsz pienieznej dawaiaj na S Jan z haku po 12 szeliagow. Na S Michał dawaia z haku po 4 ½ grosza. Na S Symon Judj daij po 14 ½ groszy zhaku ziemie.. Na boże narodzenie daij z haku po 3 [..]. {[..] albo ogrodnicy [..]. [..] robią [..] karbowanie.} Roboty robią iako drudzy od rana wewtorek do soboty wieczor w Poniedziałek [..]. Szlicheckich dworow iest przj tym zamku 8 ktorzij prawa swe okazali. {..} Prawa tu takowe pokazowano [..]. {..} Naprzod na ten sam zamek ktorij teraz trzjma Zjbert od iakoba Furstemberka, brata rodzonego tego Furstemberka czo wilnie zmarł a trzjma ten Zjbert iako vrzędnik iego ukazano.</p>	<p>Arī 4 veprus (t.i., barotas cūkas) vai (tā vietā) par vepri 4 zlotus. {Činša⁴² nauda no arkla 22 graši.} Naudas činšu dod uz Svētā Jāņa (dienu) no arkla 12 šiliņus. Uz Svētā Miķeļa (dienu) dod no arkla pa 4 ½ graši. Uz Svēto Sīmaņa un Jūdas (dienu)⁴³ dod pa 14 ½ graši no zemes arkla. Uz Ziemassvētkiem dod no arkla pa 3 (grāšus?). {[..] vai (pils) kalpi (?)⁴⁴ [..]. [..] dara [..] sarēķināšana.} Darbus dara kā citi no otrdienas rīta līdz sestdienas vakaram, pirmdien [..]. Pilij padotas 8 dižciltīgo muižas, kas savas tiesības parādīja. {..} Šādas tiesības tika parādītas [..]. {..} Sākumā (?) to pašu pili tagad tur (t.i., pārvalda) Zīberts kā ierēdnis, kurš to saņēma no Jakuba Firstenberga, (kas ir) brālis tam Firstenbergam, kurš miris Viļņā. <i>(Nākamajās 167.-170. lapā seko īsi apraksti latīņu valodā par Mālpils pilsnovada teritorijā esošajām muižām un dižciltīgo īpašumtiesībām uz tām.)</i></p>
---	---

⁴² *Tulkotājas piezīme:* činšs (pol. *czynsz*) – 16. gadsimta poļu valodas vārdnīcā skaidrots, ka činšs bija iemaksas naudā vai maiņas lietās, arī naturālās lietās, kas periodiski veiktas sakarā ar nekustamā vai (retāk) kustamā īpašuma nomu vai izmantošanu. Sk.: *SPXVI* [<http://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/47828>, sk. 17.10.2020.].

⁴³ Jāpiezīmē, ka Mālpils baznīcai dots Sv. Sīmaņa vārds, kā tas ir atzīmēts 1624. gada revīziju aktīs. Iespējams, ka, atzīmējot baznīcas patrona svētkus 28. oktobrī, ļaudīm bija jānes nodevas. Sk.: *Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA-LVVA)*, 7348-1-1, 318. lpp.

⁴⁴ Var būt arī sīkzemnieks, kas gāja klausās kājām. Tā kā šī marginālīja ir kopumā neatšifrējama, tad grūti nojaust kontekstu. *Tulkotājas piezīme:* poļu vārda *ogrodnik* vēsturiskā nozīme bija zemnieks (pol. *chłop*), kuram ir māja un dārzs, bet nav savas zemes. Sk.: *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski, t. I–XI. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1958–1962; Warszawa: PWN, 1963–1969 (turpmāk – *SDor*) [<http://www.sjpd.pwn.pl/haslo/ogrodnik>, sk. 06.11.2020.].

Mālpils pils revīzija 1590. gadā

(TsGADA, fond 389, delo 577, listy 404–405, god 1590)

<p>404 ZAMEK LEMBURK ALIÀS Malo-pill. Był skamienia polnego Murowany. A od Moskwy y od Niemcow wypalony, Przygroddek wnim wielki, który sie wali nirkzemny Brama w nim Wrota zfortą nazawiasach, pręt zelazny co Fortke zamykaią, Kłotka tez wielka dla zamykania wrot, Wszedzy w przygroddek poPrawey ręce Wieza na cztery węgly murowana s Polnego kamienia. Podle tej Wieze Laznia y sien przyney. Apolewey ręce Riia y Chlew, Druga Brama ze wszystkim zamczysta, do Dziecinca, wszedzy w Dzieciniec poPrawey ręce izdepka drzewiana biała, drzwi nazawiasach, piec biały prosty, Komorka sniey, Polewey ręce Dom murowany, pod nim Piwnic dwie, prostych, Nad temi Piwnicami Szpichlerz dochowania zboza, Nad tym Szpichlerzem wschod drzewiany, do izby stolowey do ktorey drzwi nazawiasach zaszczepką, zwrzeczędzem ysklamką, okien w niej trzy, Stoly dwa, Zedlow dwa, ławy wkoło, Piec skachlow prostych, stey izby Komnata skominem, okna dwie skratami zelaznemi yzblonami szklanemi, Podle tego Domu Komora dla Sypania zboza drzwi do tej Komory nazawiasach</p>	<p>404. lp. Lemburgas jeb Mālpils pils. (Pils) mūrēta no laukakmeņiem. Maskavieši un vācieši nodedzināja (to); priekšpils tajā ir liela, (tā) brūk un ir sliktā stāvoklī. Tajā ir vārtu aila, (šajos vārtos) ir durvis ar virām, dzelzs stienis, kas slēdz ciet durvis, arī liela piekaramā atslēga, kas aizslēdz vārtus. Ienākot priekšpilī, pa labi (slienās) no laukakmeņiem mūrēts četrstūrainis tornis. Pie šī torņa (atrodas) pirts un pie tās – priekšnams. Pa kreisi rija un kūts. Otra aizslēdzama vārtu aila ar visiem (piederumiem) [ved] uz pili. Ieejot pilī, pa labi (atrodas) balta (dzīvojamā) istabiņa no koka (<i>izdepka</i>⁴⁵ <i>drzewiana</i>), (kurā ir) durvis ar virām, vienkārša balta krāsns, pie tās – kambarītis. Pa kreisi (redzama) mūrēta māja, zem kuras ir divi vienkārši pagrabi. Virs tiem pagrabiem (atrodas) noliktava labības glabāšanai. Virs noliktavas koka kāpnes (ved) uz ēdamistabu, kurā ir durvis ar virām, krampi un aizbīdni, ar piekaramo atslēgu un rokturi. (Ēdamistabā) ir trīs logi, divi galdi, divi ķebļi, visapkārt soli, vienkārša podiņu krāsns. (Aiz ēdamistabas atrodas) istaba ar krāsni, diviem logiem ar dzelzs režģiem un stikla rūtīm. Pie šīs (mūrētās) mājas (atrodas) kambaris labības sabēršanai,</p>
---	---

⁴⁵ *Tulkotājas piezīme:* 16. gadsimta poļu valodas vārdnīcā vārds *izdepka*, *izdebka* deminutīvā no *iz(d)ba* ir ar nozīmi 'dzīvojamā telpa', otra nozīme ir 'ēka'. Sk.: SPXVI [https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/55364, sk. 19.10.2020.].

<p>zwrzeczędzem zaszczepką, Podle tey Komory, Kuchnia drzwi do niey nazawiasach stey Kuchniey Komora drzwi do tey Komory nazawiasach, sklanką zwrzeczędzem zaszczepką yklotką, Steyze Kuchni izba biala drzwi do niey nazawiasach udrzwi wrzeczędz zaszczepka yklamka, Piec prosty drugie drzwi spodworza.</p>	<p>tajā ir durvis ar virām, aizbīdni un krampi. Pie šī kambara (atrodas) virtuve, kurā ir durvis ar virām. Pie virtuves kambaris, kurā ir durvis ar virām, rokturi, aizbīdni, krampi un piekaramo atslēgu. Pie virtuves (ir) balta istaba, kurā ir durvis ar virām, aizbīdni, krampi un rokturi. Istabā atrodas vienkārša krāsns un otras durvis uz pagalma.</p>
<p>Folwark w ktorem budowania nie masz ani obory Okrom Chlewow Trzech w Zamku wPrzygrodku. Karczma Przed Zamkiem, do ktorey nawyszynk z Zamku Piwo dawaią. Dotego Folwarku Gruntu, Sredniego Pol Trzy wkazdym moze sie wysiac potrzy laszty iedno Pola nienaprawne, Roku 89 Wysiano było Zyta Purow 160 Miary Riskiey. Anamlocono Purow 270. Jęczmienia wysiano Purow Riskich 36, Anamlocono Purow ... 90 Owsa wysiano Purow... 84 Anamlocono Purow ... 1271. Pszenice niesiano. Grochu wysiano Pur ieden, ysiek, Anamlocono Purow ... 5 Tatarcki wysiano Purow... 14 Anamlocono Purow ... 75 Łąk stogow 15 malych, ledwie 40, kolas czynią. Młyn pusty.</p>	<p>Foljvarka, kurā nav ne ēku, ne laidaru, izņēmot trīs kūtis priekšpili. Pils priekšā ir krogs, kurā no pils dod alu pārdošanai uz vietas.⁴⁶ Tai muižai (pieder) trīs vidēja izmēra tīrumi, katrā (no tiem) var iesēt trīs lastus (labības); viens tīrums neapstrādāts. (15)89. gadā tika iesēti 160 Rīgas pūri rudzu, bet izkulti 270 pūri. Mieži iesēti 36 Rīgas pūri, bet izkulti 90 pūri. Ausas iesētas 84 pūri, bet izkults 1271 pūrs. Kvieši netika sēti. Zīrņi iesēts viens pūrs un sieks, bet izkulti 5 pūri. Griķi iesēti 14 pūri, bet izkulti 75 pūri. Pils pļavas ir 15 mazu gubu (lielumā), no kurām (iznāk) gandrīz 40 vezumu (siena). Dzirnava tukšas.</p>

⁴⁶ *Tulkotājas piezīme: wyszynk – alkoholisko dzērienu pārdošana dzeršanai uz vietas. Sk.: SDor [http://doroszewski.pwn.pl/haslo/wyszynk/, sk. 19.10.2020.].*

<p>404ob Sadzawki trzy, dwie snich proste, Atrzecia naprawna Lasy na drwa są, Ale na budowanie nie masz. Jezioro jedno, yto nielowne</p> <p>Kosciol murowany, Dach dranicami pokryty, ktory byl wypalony. Alego szlachta zasie naprawila, ypokrycie sprawila nan. Do tego Kosciola Gruntu Hakow na- lezy 1 ½ Apoddanych dwa Zamko- wych, y Karczma ktemu.</p> <p>Dotego Zameczku Pogostow dwa</p> <p>Pierwszy Pogost Kertest W nim Hakow 19 Na ktorych Poddanych 22 Ktemu Pusty hak 1</p> <p>Drugi Pogost Wielkich Wnim Hakow 15 APoddanych nanich 18 Ktemu P usty hak 1</p> <p>Powinnosc tych Poddanych Narobote wtydzien pięć dni chodzą, kto ma konia, ten skoniem, A kto- niema ten pieszo. Żyta i zboza wsze- lakiego Czwartą część dawaią, Acz proszą abywedle staradawnego oby- czaiu byli zachowani. A ta czwarta część zboza zaczęła sie od lat 15. Którzy Żyta, Jęczmienia, Owsa,</p>	<p>404. op. Diķi ir trīs, divi (no tiem) ir vien- kārši, bet trešais – labi sakārtots. Meži malkai ir, bet būvēšanai nav.</p> <p>Ezers (ir) viens, (taču) zvejošanai nepiemērots.</p> <p>Baznīca mūrēta. Jumts, kas bija no- dedzināts, (ir) pārklāts ar (plēstiem) skaliem.⁴⁷ Bet muižnieki to salaboja un sagādāja tam segumu. Baznīcai pieder 1 ½ arkli zemes, (ko apstrādā) divi pils zemnieki. Pie (baznīcas ir) krogs.⁴⁸</p> <p>Pie tās mazās pils (pieder) divi pa- gasti.</p> <p>Pirmais pagasts Kērtēiši Tajā [ir] 19 arkli. Uz kuriem (ir) 22 padoto (sētas). Pie tā 1 tukšs (t.i., neapstrādāts) arkls.</p> <p>Otrais pagasts Vēķilši Tajā (ir) 15 arkli. Uz kuriem (ir) 18 padoto (sētas). Pie tā 1 tukšs arkls.</p> <p>To padoto (ļaužu) pienākumi Uz darbiem (zemnieki) dodas piecas dienas nedēļā; kam ir zirgs, tas ar zirgu, kam nav, tas (dodas) kājām. (No) rudziem un dažādām (t.i., citām) labībām dod ceturto tiesu, kaut (ļaudis) lūdž, lai saglabātu veco paradumu.⁴⁹ To ceturto labības daļu (ieviesa) pirms 15 gadiem.⁵⁰ No</p>
---	---

⁴⁷ *Tulkotājas piezīme: drаница* – šaura plāns dēlis, nevis griežts, bet noplēsts no skujkoka. Sk.: *SDor* [<http://doroszewski.pwn.pl/haslo/dranica/>, sk. 19.10.2020.].

⁴⁸ Draudzei piederošais krogs pazīstams kā Baznīcas krogs, vēlāk – Pils krogs.

⁴⁹ Vecais paradums bija, iespējams, desmitā nodevu tiesa no ražas.

⁵⁰ Ceturto nodevu tiesu Mālpils pilsmuižā ieviesa pirms 15 gadiem, tas būtu 1575. gadā.

<p>zhaku iednego Purow Lotewskich po 6 dali tego Roku. Czynszowych Pieniędzy razno pokilkanascie Szelaḡow dawaiādo roku Co vczyniwszystkie [...] 30/27. Ktemu Krawiec ieden co pod zamkiem mieszka, na kazdy rok dawa Zlotych 6. Baranow dawa wszyscy 32 Vczyni Zlotych 16 Lnu Pudow 19 ½ Konopi Takze Chmielu Pudow 16 Piwa beczek 6 Co sami Poddani wezniwa Wypiiiaią Kurow 40 Jajec Kop 6 Siana Wozow 72 Worow 40 Drew sązni 32 Jalowic 4 Wieprzow 4</p>	<p>viena arkla rudzu, miežu, auzu šajā gadā (viņi) deva 6 pūrus. Činša naudu dod dažus⁵¹ šiliņus.⁵² Kas kopā dod [<i>neskaidrs saīsinājums</i>⁵³] 30/27. Pie pils dzīvo viens skroderis, kurš katru gadu dod 6 zlotus. (Zemnieki) dod aunus kopā 32, sanāk 16 zloti Linus 19½ podus Kaņepes tāpat Apiņus 16 podus Alus mucas 6, ko paši padotie (zemnieki) izdzer pļaujā Gaiļus 40 Olas 6 kopas⁵⁴ Siena vezumus 72 Maisus 40 Malku 32 asis Jaunlopus 4 Veprus 4</p>
<p>405 Sczwartej części Zita yzboża Karbowanego roku 90 sPoddanych przyszło Zyta Purow 300 Jęczmienia Purow 180 Owsa Purow 55 Tatarki Purow 71 ½ Mixtru Purow 90</p>	<p>405. l.p. No rudzu un (citas) labības ceturtais daļas, kas rēķināta (15)90. gadā, no padotajiem (ļaudīm) ienāca Rudzi 300 pūri Mieži 180 pūri Auzas 55 pūri Griķi 71 ½ pūri Mistrs⁵⁵ 90 pūri</p>

⁵¹ *Tulkotājas piezīme*: poļu valodā *kilkanascie* ir nenoteikts vietniekvārds, kas aizvieto kādu skaitli no 11 līdz 19.

⁵² *Tulkotājas piezīme*: *szelaḡ* senajā Polijā bija sīka vara monēta, kurai dažādos laikos bija dažāda vērtība. Poļu zema nomināla monētas 16. gadsimtā bija pusgrasis, šiliņš (=1/3 grasis) un nauda, ko veido ¼ šiliņš = 1/12 grasis. Sk.: *SDor* [<http://dorszewski.pwn.pl/haslo/szel%C4%85g/>, sk. 19.10.2020.].

⁵³ Iespējams, ka ir runa par 30 zlotiem un 27 grašiem.

⁵⁴ *Tulkotājas piezīme*: kopa (pol. *kopa*) – daudzuma mērvienība, kas ietver 60 gabalus. Sk.: *SPXVI* [<http://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/58894>, sk. 17.10.2020.].

⁵⁵ Mistrs – graudaugu maisījums.

<p>Summa Zlāczywszy Źyta, yzboža, Tak wysiewku, y Vzięcia Folwarkowego, y Szwartą Częścią, co Poddani roku 90 dali, Vczynilo,</p> <p>Źyta wytrāczywszy nanasienie beczek 80 Zostaie beczek 205 Czyni [...] 205</p> <p>Jęczmienia wytrāczywszy nanasienie beczek 18, Zostaie beczek 117, Czyni [...] 101/12</p> <p>Owsa wytrāczywszy nanasienie 42, Zostaie beczek 96, Czyni [...] 51/6</p> <p>Za Mixtru beczek 46. Ten wzięty od Poddanych Czyni [...] 24</p> <p>Tatarki wytrāciwszy nanasienie beczek 7 Zostaie beczek 30 ½ Czyni [...] 16/6</p> <p>Grochu beczek 2 Czyni Zlotych 2</p> <p>Za Barany Zlotych 16</p> <p>Za siano Zlotych 13/18</p> <p>Za len Zlotych 13</p> <p>Za Konopie Zlotych 7/24</p> <p>Za chmiel Zlotych 11</p> <p>Za Jalowice Zlotych 12</p> <p>Za Wieprze Zlotych 8</p> <p>Za Wory Zlotych 5/10</p> <p>Za Kury 0/40</p> <p>Za iaica 0/16</p> <p>Za sązniowe drwa Zlotych 6/12</p> <p>Krawiec daie do Roku Zlotych 6</p> <p>Suma sumarum Computadis Vczyni [...] 533/15/0</p>	<p>Summa Saskaitot rudzus un (citu) labību, kā arī sējumus (?) un muižas ieņēmus, un ceturto daļu, ko padotie (ļaudis) nodeva (15)90. gadā, kopā sanāca:</p> <p>Rudzi, izņēmot sējai, 80 mucas,⁵⁶ paliek 205 mucas, kas dod 205 (zlotus?).⁵⁷</p> <p>Mieži, izņēmot sējai, 18 mucas, paliek 117, kas dod 101/12 [...].</p> <p>Auzas, izņēmot sējai, 42, paliek 96 mucas, dod 51/6 [...].</p> <p>Par mistru 46 mucas. Tas saņēmts no padotajiem, dod 24 [...].</p> <p>Griķi, izņēmot sējai, 7 mucas, paliek 30 ½ mucas, kas dod 16/6 [...].</p> <p>Zirņi 2 mucas, dod 2 zlotus.</p> <p>Par auniem 16 zloti</p> <p>Par sienu 13/18 zloti</p> <p>Par liniem 13 zloti</p> <p>Par kaņepēm 7/24 zloti</p> <p>Par apiņiem 11 zloti</p> <p>Par jaunlopiem 12 zloti</p> <p>Par vepriem 8 zloti</p> <p>Par maisiem 5/10 zloti</p> <p>Par vistām 0/40</p> <p>Par olām 0/16</p> <p>Par (vienu) asi malkas 6/12 zloti</p> <p>Skroderis dod gadā 6 zlotus</p> <p>Viss kopā revidēts dod [...] 533/15/0</p>
--	--

⁵⁶ Muca – sk. 30. piezīmi.

⁵⁷ Iespējams, ka šeit un turpmāk, kur doti cipari, atdalīti ar šķērsvītrū, ir domāti zloti un graši.

ZINĀTNES DZĪVE

<https://doi.org/10.22364/lviz.112.07>

NĀVES STUDIJU KONFERENCES 2020. GADĀ

Nāves un pēcnāves tematika ir gadsimtiem ilgi saistījusi un turpina saistīt domātājus, kas nodarbojas ar eksistenciāliem jautājumiem (piemēram, filozofus, teologus, reliģiju pētniekus un arī vēsturniekus). Mūsdienu tanatoloģija tomēr ir salīdzinoši nesena akadēmisko pētījumu joma, kas sāka attīstīties 20. gadsimta 60. gadu otrajā pusē, straujāk – 70. un 80. gados, par ko liecina tādu tematisku zinātnisku žurnālu kā *Death Studies* un *Omega* un vairāku nozīmīgu monogrāfiju iznākšana, kurās nāve tikusi skatīta sociālās un kultūras dinamikas kontekstā. Nāves studijas šodien ir metodoloģiski un tematiski daudzveidīga joma, aptverot gan nāves medicīniskos aspektus, paliatīvās aprūpes problemātiku, bioētiku, gan nāves tematiku mākslās, sērošanu un mirušo pieminēšanu, kā arī sabiedrības priekšstatus par nāvi visdažādākajās nozīmēs un izpausmēs. Nāves tematika aizvien biežāk parādās sociālo un humanitāro zinātņu konferenču programmās, un katru gadu notiek arī vairākas starptautiskas konferences, kas specifiski veltītas tanatoloģijai. Tā vajadzēja būt arī 2020. gadā, bet, līdzīgi kā citās jomās, lielākā daļa no tām tika atcelta vai pārcelta uz vēlāku laiku Covid-19 pandēmijas dēļ. Divas tieši nāves tematikai veltītas nozīmīgas konferences tomēr notika, un tajās piedalījās arī pētnieces no Latvijas Rīgas Stradiņa universitātē īstenotā un LZP atbalstītā Fundamentālo un lietišķo pētījumu projekta “Memento mori: Dzīves noslēgums, nāve un iztēlotā pēcnāve mūsdienu Latvijas iedzīvotāju dzīvespasaulē” ietvaros.

19.–21. februārī klātienē Turku Universitātē notika konference “**Nāves vēstures**” (*Histories of Death*), ko organizēja universitātes Džona Mortona Ziemeļamerikas studiju centrs. Organizatoru akadēmiskās specializācijas un norises vietas dēļ programmā lielākā daļa referātu tā vai citādi attiecās uz Ziemeļamerikas vai Skandināvijas reģioniem, taču atsevišķi referenti pievērsās arī Lielbritānijai un Īrijai, Lietuvai, Latvijai, Krievijai un Āzijas valstīm.

Referātos iezīmējās vairākas caurviju tēmas, kā arī tas, ka nāves studijas pēdējos gados atspoguļo to pašu tematisko spektru, kas izceļas sociālajās zinātnēs kopumā. Piemēram, sociālā nevienlīdzība – ne vien dzīvē, bet arī nāvē, postkoloniālisma perspektīva, rasu un etnis-

kās attiecības, popkultūra, migrācija. Tāpat arī nāves ekonomiskie aspekti. Mirušo apbedīšana ir ļoti dārga visur, un dažādās sabiedrībās ir dažādas stratēģijas, kā šo problēmu risināt. Somijas Nāves studiju asociāciju pārstāvošās pētnieces Ilona Pajari (*Ilona Pajari*) un Kārina Koski (*Kaarina Koski*) plenārsēdes referātā “Nāves vēsture Somijā” atzīmēja “izzūdošo bērnu” fenomenu Somijā – bēres nav plašs, bet ļoti privāts notikums. Tas skaidrojams gan ar dārdzību – pieticīgas bēres Somijā izmaksā ap 3000 eiro, gan arī vēsturiskām tradīcijām un salīdzinoši šauru piedāvājumu apbedīšanas industrijā ar nelielu konkurenci apbedīšanas pakalpojumu tirgū. Ziemeļvalstīm raksturīgi, ka starp nāvi un apbedīšanu paiet līdz pat mēnesim. Senāk sapulcēšanos uz bērēm traucēja laika trūkums lauku darbu dēļ un salīdzinoši lielie attālumi līdz kapiem un baznīcai, savukārt tagad to vairāk iespaido attālums, kādā dzīvo radnieki, un bērnu izmaksas. Cits jautājums, ko izgaismoja referāts, saistījās ar nāves pētniecības perspektīvām. Nāves studiju asociācija Somijā dibināta 2011. gadā un patlaban pārstāv visus jomā iesaistītos pētniekus, kas strādā dažādās augstskolās. Apstākļos, kad valstī nav viena nāves studiju centra vai studiju programmas universitāšu līmenī, tieši nevalstiskās profesionālās organizācijas uzņemas rūpes par pētniecības jomas attīstību un pētījumu publikācijām (Somijas Nāves studiju asociācija izdod žurnālu *Thanatos*). Tā ir Somijā, tā ir arī citur, taču saprotams, ka nāves studiju centru un universitāšu kursu izveide sniedz nopietnu stimulu ne vien šai jomai, bet sociālajām zinātnēm vispār, jo ļauj raksturot visu sabiedrību – tiesības, politiku un kultūras dinamiku. Zviedrijā Stokholmas Universitātē piedāvātais “Nāves intelektuālās vēstures” maģistra līmeņa kurss ir ļoti populārs studentu vidū – par tajā gūto pieredzi stāstīja zviedru pētnieki Kārina Dirke (*Karin Dirke*), Annika Berga (*Annika Berg*) un Andreass Hellerštets (*Andreas Hellerstedt*).

Otru plenārsēdes referātu lasīja britu vēsturniece, Daremas Universitātes profesore Džūlija Marija Streindža (*Julie-Marie Strange*), un tas bija veltīts dzīvnieku kapsētām un mirušo mīļdzīvnieku pieminēšanai laika posmā starp 1880. un 1970. gadu. Ja daudzi cilvēki tagad apgalvo, ka viņu mīļdzīvnieks ir ģimenes loceklis, viņi to domā nopietni. Dž. M. Streindžas referāts parādīja, ka tā patiešām arī ir un dzīvnieku piemiņas vietu un kapsētu uzplaukums ir viena no skaidrākajām liecībām par to. Arī sēru prakses mūsdienu daudzveidīgajos ģimenes modeļos aptver ne vien cilvēkus, bet aizvien vairāk arī

dzīvniekus. Cits referāts demonstrēja, ka sēru prakse aptver arī materiālus objektus – Arnars Arnasons (*Arnar Arnason*) no Aberdīnas Universitātes un Sigurds Hafsteinsons (*Sigurjón Baldur Hafsteinnsson*) no Islandes Universitātes pievērsās tam, kā Islandes iedzīvotāji sēro un piemin izzūdošus dabas objektus klimata pārmaiņu kontekstā. Abi ir arī autori 2018. gadā iznākušajai monogrāfijai *Death and Governmentality in Iceland: Neo-liberalism, Grief and the Nation-form*, kura papildina augošo nāves studiju grāmatu klāstu.

Konferences referātu zinātniskais līmenis bija ļoti augsts, kas izskaidrojams ar to, ka organizatori bija dalībai pieņēmuši tikai aptuveni katru trešo no pieteiktajiem referātiem un atvēlējuši vairāk laika diskusijām, tiecoties pēc kvalitātes, nevis kvantitātes, – un šāda stratēģija attaisnojās. Konferences programma un citi materiāli aplūkojami konferences mājaslapā (<https://sites.utu.fi/jmc/histories-of-death>).

2020. gada 3.–4. septembrī norisinājās Nāves un kultūras izpētes tīkla (*The Death and Culture Network - DaCNet*) biennāles III Starptautiskā konference “**Nāve un kultūra**”, kuru organizēja Jorkas Universitāte Lielbritānijā. Pandēmijas dēļ konference notika tiešsaistē, un dalībnieki varēja pieslēgties no mājas sniegtajām ērtībām. Šī konference tiek organizēta katru otro gadu un galvenokārt fokusējas uz miršanas izpēti un to, kā nāve ir ietekmējusi cilvēku uzvedību, izteiksmes veidus, radošumu un dažādas izpausmes, pētījumu tēmas ietver ar nāvi saistītas profesijas, nāves pārvaldību, nāvi digitālajā laikmetā, masu nāvi individuālisma laikmetā, mākslinieciskās pieejas nāves interpretācijā u.c. Konferencē uzstājās referenti no ASV, Austrālijas, Itālijas, Jaunzēlandes, Krievijas, Norvēģijas, Zviedrijas u.c. pasaules vietām. No Latvijas tajā piedalījās Agita Misāne ar referātu “Kurp dodas veļi? Pēcnāves iztēlošanās latviešu tradicionālajā kultūrā” un Edīte Pauna ar referātu “Pašnāvību naratīvs medijos 1918–1991”.

Konferenci iesāka “Nāves un kultūras” projekta dibinātāja un vadītāja Dr. Ruta Penfolda-Mounsa (*Ruth Penfold-Mounce*), sniedzot ieskatu par *DaCNet* darbību un šīs konferences programmu un mērķiem. Savas uzrunas beigās viņa iepazīstināja ar pirmās dienas galveno referentu – Centrālās Lankašīras Universitātes Tumsā tūrisma pētniecības institūta (*University of Central Lancashire, Institute for Dark Tourism Research*) vadītāju Dr. Filipu Stounu (*Philip R. Stone*).

Savu referātu “Tumšais tūrisms un *iespaidīgā (spectacular) nāve*” F. Stouns iesāka ar īsu ieskatu nāves uztveres vēsturē, iezīmējot, kādā veidā nāve no personīgas ir kļuvusi par *citu* nāvi. Mūsdienās Rietumu sekulārajā sabiedrībā tūrisma objektiem, kas saistīti ar nāvi, tiek pievērsta īpaša uzmanība, jo sevišķi tādēļ, ka tie tiek uztverti kā īpaši *tumšas (dark)* vietas, kurās nāvei ir galvenā loma savdabīgā uzvedumā vai izrādē. Viņš skaidroja, ka tumšais tūrisms zināmā mērā definē to, ko mēs uzskatām par iespaidīgu nāvi, balstoties uz trīs faktoriem – nāves redzamību ar starpnieku iesaisti, nāves komercializāciju un nāves ritualizāciju. Izrietoši – *iespaidīga* nāve tumšā tūrisma kontekstā izrāda miršanu veidos, kā to ietekmē kultūras mantojums, un vienlaikus tā tiek pasniegta kā produkts ienākumu gūšanai. F. Stouns piedāvāja dažas pazīmes, pēc kurām mūsdienās var noteikt tumšo tūrisma, lai gan ir grūti novilkt robežas, kur beidzas pieminēšana un sākas komercializācija ar mērķi nopelnīt. Noslēgumā viņš izklāstīja nākotnes prognozes tumšā tūrisma jomā, uzsverot, ka mūsdienu digitālajā laikmetā tumšajā tūrismā tiks izmantotas dažādas metodes klientu piesaistei, ieskaitot hologrammas vēsturisku notikumu izspēlēm. Pēc F. Stouna runas konferences apmeklētāji varēja pievienoties pirmajai konferences sesijai, kas bija sadalīta četrās apakšsekcijās: 1) Kultūras identitāte un mirušo apglabāšana; 2) Profesionāla saskarsme ar nāvi; 3) Pašnāvības koncepcijas; 4) Nāves reprezentācija. Sekcijā par pašnāvības koncepcijām Edīte Pauna referēja par pašnāvības naratīvu Latvijas medijos starpkaru posmā un Padomju Savienības laikā.

Sekcijā par *kultūras identitāti un mirušo apglabāšanu* Kenterberijas Universitātes (*University of Canterbury*, Jaunzēlande) doktorantūras studente Helēna Legata (*Helen V. Leggatt*) dalījās ar sava pētījuma rezultātiem par mūsdienu migrācijas un repatriācijas aspektiem un to, kā kremācija padara mirušā cilvēka atlieku pārvadāšanu vienkāršāku, tādā veidā atvieglojot ģimenes saišu atjaunošanu arī pēc nāves, piemēram, lai varētu tos apbedīt dzimtenē, tādējādi piepildot mirušā vēlmi pēc atgriešanās mājās.

Sekcijā par *kapsētām un identitāti* Maskavas Sociālo un ekonomikas zinātņu augstskolas studente Marija Kučeravaja (*Maria Kucheria-vaia*) sniedza ieskatu par divās Maskavas kapsētās – Novodevičje un Trojekurova – apbedīto personu sociālās hierarhijas apliecinājumiem pat pēc nāves, jo abās kapsētās tiek apglabāti augstāko aprindu

politiķi, ārsti un citas sabiedrībā populāras personības. Viņa mēģināja atbildēt uz jautājumu, kādā veidā kapsētas iemieso mūsdienu Krievijas piemiņas kultūru, un secināja, ka apbedījuma vietai vēl joprojām ir liela nozīme mūsdienu Krievijas sabiedrībā un kapsētas izvēle ir gan valsts labvēlības, gan cilvēka sociālo sasniegumu apliecinājums.

Sekcijā par *sociāli izolētu cilvēku nāvi* jāizceļ Notingemas Universitātes pētnieču Nikolas Tērneres (*Nicole Turner*) un Glenisas Kasvelas (*Glenys Caswell*) referāts par cilvēkiem, kuri ir miruši vientulībā. Pētnieces bija identificējušas kultūras naratīvus, kuri ietekmē un dominē vientuļo aizgājēju stāstos, un mēģināja atbildēt uz jautājumu, kurš izstāstis viņu dzīves stāstus un kādā veidā. N. Tērnerē norādīja, ka vientuļo cilvēku sociālā dzīve dažkārt ir beigusies jau pirms bioloģiskās nāves un šāda veida nāve ne vienmēr ir saistīta ar deviantu dzīvesveidu, proti, vientuļas nāves vienkārši notiek. Ar vientuļo cilvēku nāvi saistītais tabu norāda uz cilvēku vajadzību pēc sociālās piederības, secināja referentes, tomēr jautājums par to, kurš izstāstīs viņu stāstus, kā tie ietekmē sabiedrību kopumā, paliek neatbildēts.

Pirmās dienas noslēgumā ar referātu “Nāve izaicināta: Garu starpnieki, ķermenis un ekto plazmas spirituālisma ikonogrāfija” uzstājās Šenona Tagarta (*Shannon Taggart*), Ņujorkā dzīvojoša foto māksliniece. Viņa stāstīja par spirituālisma kustības aizsākumiem 1848. gadā ASV un vēsturiskiem datiem par mēģinājumiem notvert garu iemiesošanas fotogrāfijās vai videofilmās. Šajā prezentācijā tika parādītas pašas referentes oriģinālās fotogrāfijas, kuras uzņemtas no 2001. līdz 2018. gadam spirituālistu baznīcās, centros un seansos Ņujorkā, Lielbritānijā, Vācijā un citās Eiropas valstīs. Šie fotoattēli ir daļa no longitudināla projekta, kas pēta, kādā veidā garu starpnieki rada un parāda ekto plazmu – substanci, kura, kā uzskata spirituālisti, ir gan garīga, gan materiāla. Š. Tagarta pieskārās spirituālisma vizuālo ierakstu problemātikai, spirituālisma ideju pretrunām, slave nību garu izsaukšanai, to saplūšanai ar garu starpnieku ķermeni, elektronisko ierīču izmantošanai spirituālisma seansiem un automātiskiem mākslas radīšanas procesiem, t.i., darbībām, kuru mērķis ir pierādīt pēcnāves eksistenci. Autore ar fotoattēlu palīdzību sniedza ieskatu, kā spirituālisma praktizēšana sapludina robežas starp nāvi, garu starpnieku un ķermeni. Šo saistību vislabāk var saskatīt ekto plazmas manifestācijā, kas ir spirituālisma un tehnoloģiju galīgā pie-

rādījuma forma. Noslēgumā Š. Tagarta uzsvēra, ka viņas nolūks nav pierādīt, vai spirituālisms ir īsts, bet gan notvert cilvēka mēģinājumus apliecināt pēcnāves dzīves eksistenci.

Biennāles otrajā dienā bija trīs sesijas, kuras atkal bija sadalītas četrās paralēlās sekcijās, kas aptvēra plašu tematiku: apbedīšana un vide, seksualitātes izmantošana mirstīgo atlieku izrādīšanā, nāves performances; ar dzīves noslēgumu saistītie lēmumi; liķu attēlojums literatūrā; piemiņas vietas un pēcnāves dzīve. *Piemiņas vietu un pēcnāves dzīves* sekcijā Agita Misāne referēja par latviešu apbedīšanas tradīcijām un veļu pēcnāves dzīvi. Šīs pašas sekcijas ietvaros Lisabonas Universitātes pētnieks Džordžo Skaliči (*Giorgio Scalici*) sniedza ieskatu savā pētījumā par vardarbības glorificēšanu itāļu mafijas kontekstā un veidā, kā mafija tiek attaisnota medijos. Dž. Skaliči skaidroja nāves lomu mafijas fenomenā un aplūkoja, kā Palermo pilsētas iedzīvotāji sadzīvo ar atmiņām par mafijas laiku, kas ir veidojušas pilsētas identitāti, kā arī sicīliešu mēģinājumus slēpt nāvi un sēras. Dž. Skaliči ar vizuālu materiālu starpniecību norādīja uz cilvēku duālo attieksmi pret vardarbības un nāves atainojumu kultūras kontekstā, velkot paralēles starp noziedzību, naudu un nāvi, un cilvēku toleranci noziedzības atainošanā, ja tas atbilst noteiktām subkultūras estētiskajām prasībām. Neatkarīgā pētniece, Kopenhāgenas Universitātes absolvente Freja Gildenstrema (*Freja Gyldenstrøm*) sekcijā par *dzīves beigu sarunām* pievērsās lomu izspēlēm interaktīvos daiļdarbu uzvedumos, kuros piedalās pasākuma dalībnieki. Viņa stāstīja par transformatīvām iztēlotās nāves pieredzēm V. Šekspīra lugas "Hamlets" tiešās iesaistes lomu izrādes laikā vai Norvēģijā radītās tiešās iesaistes lomu izrādes *Just a Little Lovin* laikā. Balstoties uz naratīvu analīzi un intervijām, F. Gildenstrema bija pētījusi uzveduma dalībnieku nāves momenta nozīmi un to, kādā veidā tas maina naratīvu, ja dalībnieks lugas sākumā vēl nezina, ka lugas laikā viņa izspēlētais tēls mirs. Viņa referēja par iesaistīto dalībnieku patiesajām ciešanām iztēlotās nāves laikā un to, ka šādas pieredzes ļauj iesaistītajiem dalībniekiem izdzīvot savu nāvi un, iespējams, izprast savas dzīvības vērtību.

Konferences noslēgumā Vils Pūlijs (*Will Pooley*) un Popija Korbeta (*Poppy Corbett*) no Bristoles Universitātes piedāvāja meistarklasi, mēģinot iesaistīt konferences dalībniekus interaktīvā nodarbībā, lai saprastu, kādā veidā mēs uzsākam sarunas, ja sarunu biedriem ir

atšķirīgi viedokļi, un vai mums ir tiesības runāt mirušo vārdā un iztēloties teiktā verbālās un neverbālās nozīmes.

Kopumā dalība biennāles konferencē ļauj apzināties piederību pētniecības tīklam, kam ir kopīga nāves un kultūras izpēte, un līdz ar to sekot līdzī aktūālajām tendencēm un pētniecības jautājumiem šajā jomā. Jārēķinās, ka tiešsaistes formāts būs aktuāls vēl kādu laiku un būs jāstāpjas arī ar tehniskajām problēmām, piemēram, tehnisku iemeslu dēļ daži no paredzētajiem referentiem konferencē nepiedalījās. Jāmin arī, ka trūka klātesamības faktora – jaunu zinātnisko kontaktu izveides, ideju apmaiņas un iespējamo zinātnisku sadarbības projektu pārrunāšanas. Biennāles galvenais ieguvums bija atšķirīgu pētniecības perspektīvu iepazīšana, kā arī iespēja iepazīties ar jomas kolēģu zinātnisko pētījumu aktualitātēm, ar nāvi saistīto jautājumu izpētes aspektiem, metodēm un iegūtajiem rezultātiem.

Edīte Pauna, Agita Misāne

<https://doi.org/10.22364/lviz.112.08>

STARPTAUTISKĀ KONFERENCE “CILVĒKS
UN KARŠ. ATZĪMĒJOT SIMTGADI KOPŠ
NEATKARĪBAS KARA BEIGĀM LATVIJĀ”

2020. gada 17. un 18. septembrī Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūtā notika starptautiska konference “Cilvēks un karš. Atzīmējot simtgadi kopš Neatkarības kara beigām Latvijā”. Kā jau vēsta konferences nosaukums, tā tika sarīkota par godu simtgadei kopš 1920. gada 11. augustā noslēgtā Latvijas–Krievijas miera līguma, kurš iezīmēja Neatkarības kara beigas Latvijā. Vienlaikus konference iezīmēja arī Latvijas Zinātnes padomes finansētā projekta Nr. lzp-2018/2-0147 “Karš un sabiedrība Latvijā 1914–1921” divu gadu darba noslēgumu. Konference tika sarīkota šī projekta ietvaros un piedāvāja plašākai publikai iepazīties ar projekta darba gaitā veikto pētījumu rezultātiem.

Konferences norisei bija iespējams sekot tiešraides režīmā Latvijas Universitātes mājaslapā, un konferences ieraksti ir pieejami visiem interesentiem LU *youtube* kanālā.

Konferences mērķis bija, atspoguļojot dažādos veidus, kā indivīdi un dažādas sabiedrības grupas piedzīvoja karu, sasniegt pilnīgāku izpratni par kara totālo un visaptverošo raksturu. Tajā tika analizēts, kādas sekas uz sabiedrību Latvijas teritorijā un Latvijai apkārtējās teritorijās atstāja 1914.–1921. gadā notikušās karadarbības izraisītie procesi un norises. Analīzei tika izvēlēti sabiedrības stāvokļa rādītāji, kuri visuzskatāmāk ļauj konstatēt kara procesu un norišu iespaidu uz pārmaiņām tajā. Ar jēdzienu “sabiedrība” šoreiz tika saprasts gan militāro, gan civilo iedzīvotāju kopums Latvijas teritorijā, jo pirms tam pastāvējušais tradicionālais nodalījums Pirmā pasaules kara laikā kļuva aizvien vairāk izplūdis.

Sākotnēji konferencē plānoja piedalīties vairāki ārzemju speciālisti un piedāvāt savu skatījumu par tematiski saistītiem procesiem Latvijas kaimiņu valstīs – Lietuvā, Igaunijā un Polijā, tādējādi paverot plašākas iespējas salīdzināt Latvijā gūtos pētījumu rezultātus ar norisēm kaimiņvalstīs. Taču epidemioloģiskās situācijas noteikto ceļošanas ierobežojumu dēļ vairāki ārzemju speciālisti nevarēja konferencē piedalīties. Konferences organizatori ir pateicīgi Polijas Jageloņu universitātes profesoram **Tomašam Pudlockim** (*Tomasz Pudłocki*), kurš savu lekciju par Centrālās un Austrumeiropas pieredzi Pirmajā

pasaules karā nolasīja tiešsaistē, tematiski ievadot konferenci ar plašu pārskatu par kara norisēm ārpus Baltijas jūras reģiona.

Referātu sesija konferences pirmajā dienā bija veltīta plašākiem procesiem, kurus izraisījis karš. Konferences viesis no Lietuvas – Lietuvas vēstures institūta pētnieks **Andrea Grifante** (*Andrea Griffante*) iepazīstināja klātesošos ar Lēdijas Mjurielas Peidžetas (*Lady Muriel Paget*) misiju Lietuvā un pārējās Baltijas valstīs, uzsverot misijas nozīmi ne tikai bērnu aprūpē, bet arī kopumā modernas izpratnes par mātes un bērna aprūpi veidošanā reģionā.

Projekta “Karš un sabiedrība Latvijā 1914–1921” vadītājs prof. **Ēriks Jēkabsons** analizēja iedzīvotāju skaita izmaiņas Latvijā Pirmā pasaules kara rezultātā, pievēršoties gan armijā iesaukto un kritušo, gan bēgļu gaitās nonākušo Latvijas iedzīvotāju skaita aprēķiniem. Viņa veiktie aprēķini liecina, ka Krievijas armijā ticis mobilizēts ievērojami vairāk Latvijas iedzīvotāju, tostarp arī latviešu, nekā tas līdz šim uzskatīts, – pat līdz 500 000 Latvijas iedzīvotāju. Lielāks, nekā līdz šim uzskatīts, ir arī kritušo skaits. Profesors aicināja visus pētniekus vienmēr no jauna izvērtēt un avotos pārbaudīt arī tos skaitļus un aprēķinus, kuri jau ir iegājušies Latvijas historiogrāfijā kā aksiomātiskas patiesības. Kā pierāda šie aprēķini par mobilizētajiem un kritušajiem latviešiem Pirmajā pasaules karā, vispārpieņemtie skaitļi ne vienmēr pēc detalizētākas izpētes izrādās patiesi.

LU Latvijas vēstures institūta zinātniskais asistents, doktorants **Klāvs Zariņš** savā referātā detalizēti pievērsās iedzīvotāju pretošanās formām Vācijas okupācijas varai Latvijā 1915.–1918. gadā, kuras bija gan vardarbīgas, gan arī nevardarbīgas. Autors uzsvēra, ka, lai arī nevar runāt par vienotu un mērķtiecīgi vadītu vai organizētu pretošanos, tā neapšaubāmi pastāvēja. Iedzīvotāju pretošanās veidi un tās intensitāte mainījās atkarībā no militārā, politiskā un saimnieciskā stāvokļa, kā arī okupācijas pārvaldes centralizācijas pakāpes un represīvās politikas.

Pirmās dienas sekciju noslēdza LU Latvijas vēstures institūta zinātniskā asistenta, doktoranta **Andreja Gusačenko** stāstījums par to, kā 1917.–1919. gada notikumus uztvēra Latvijas krievu sabiedrība. Autors sīki izsekoja Latvijas krievu sabiedrības attieksmes izmaiņām, sniedzot plašu ieskatu arī Latvijas krievu kopienas dažādajos segmentos un kopienas attīstības kopējās tendencēs jau no 19. gadsimta.

Konferences otrās dienas pirmā sesija bija veltīta kara situāciju pavadošām, izteikti negatīvām izpausmēm – slimībām, alkoholis-

mam, noziedzībai un vardarbībai. Par epidēmiju izplatīšanos Latvijā Neatkarības kara laikā un mēģinājumiem saslimšanas kontrolēt un ierobežot stāstīja LU Latvijas vēstures institūta zinātniskā asistente, doktorante **Inna Gīle**. Kara laikā Latvijā plosījās ne tikai spāņu gripas pandēmija, bet arī vairāki tīfa veidi, dizentērija u.c. slimības. Katra politiskā vara bija spiesta pievērsties šo slimību izplatības ierobežošanai, kas vissliktāk izdevās padomju varas okupētajās teritorijās – tajās sanitārā situācija bija vissliktākā.

Alkohola daudzdimensionālo dabu un klātesamību sabiedrībā kara apstākļos klausītājiem atklāja LNA Latvijas Valsts vēstures arhīva galvenais arhivists **Guntis Vāveris**. Balstoties uz Latvijas Valsts vēstures arhīvā glabātajiem dokumentiem, G. Vāveris ieskicēja vairākas alkohola lomas kara laikā – alkohols kā patēriņa prece, antidepressants, brīvības izpausmes simbols, iztikas nodrošināšanas līdzeklis, instruments denūciācijai, kā arī pievērsās to personu sociālā portreta analīzei, kuras tikušas kara laikā sodītas par neatļautu alkohola izgatavošanu. Pārskatu par noziedzību Latvijā Neatkarības kara laikā plašākā, ne tikai alkohola kontekstā, nākamajā referātā sniedza LU Latvijas vēstures institūta zinātniskā asistente, doktorante **Aiga Bērziņa**. Viņas pētījumi apstiprina, ka Latvija nebija izņēmums un arī Latvijā, tāpat kā tradicionāli citur, kara laikā bija novērojams ievērojams civilās noziedzības pieaugums. Iemesli tam bija dažādi, tostarp gan kara radītās sociālās problēmas, pastāvošo politisko režīmu nestabilitāte, gan arī ilgstošās karadarbības radītā sabiedrības brutālīzēšanās. Vardarbības tēmu turpināja arī nākamais referents, Latvijas Okupācijas muzeja ekspozīcijas kurators **Kārlis Dambītis**, kurš analizēja atsevišķu vardarbības kara apstākļos kategoriju – pārmērīgu vardarbību pret jau padevušos pretinieku vai pret civiliedzīvotājiem un tās sarežģītos sociālos un psiholoģiskos iemeslus.

Otrajā referātu sesijā pētnieki aplūkoja atsevišķas kara ietekmes uz sabiedrību izpausmes. LNA Latvijas Valsts vēstures arhīva galvenais arhivists **Jānis Šiliņš** analizēja monetārās politikas izaicinājumus Neatkarības kara laikā Latvijā, kad apgrozībā bija pat vairāki desmiti dažādu varu izdotu maksāšanas līdzekļu, no kuriem daudzi darbojās tikai nelielās, noteiktās teritorijās un īslaicīgi. Rezultātā jau tā ekonomiski smagajos kara apstākļos iedzīvotājiem bija jārēķinās arī ar nemitīgu maksāšanas līdzekļu maiņu, to vērtības svārstībām un arī iespējamu izņemšanu no apgrozības.

LU Latvijas vēstures institūta pētniece **Kristīne Beķere** pievērsās jautājumam, kā kara un politisko satricinājumu notikumi Latvijā Pirmā pasaules kara laikā un īpaši Neatkarības kara laikā ietekmēja tos latviešus, kuri bija apmetušies uz pastāvīgu dzīvi ārpus Latvijas – Ziemeļu un Dienvidu Amerikā, Austrālijā un Rietumeiropas valstīs. Referente analizēja ārzemju latviešu finansiālo palīdzību Latvijas trūkumcietējiem un valsts iestādēm kā vienu no patriotiski noskaņoto ārzemju latviešu darbības piemēriem, kas vislabāk ļauj spriest par ārzemju latviešu attieksmi pret politiskajiem notikumiem Latvijā.

Izmaiņas, kādas karš ienesa gadskārtu godu un ģimenes svētku svinēšanā, analizēja LU Latvijas vēstures institūta pētniece **Ilze Boldāne-Zeļenkova**, norādot, ka kara laiks uzskatāmi parādīja, ka svētku tradīcijās būtiskākais ir to iekšējais saturs, nevis forma, kuru kara laikā nereti nebija iespējams īstenot. Kara apstākļos svētku tradīcijas bija arī atmiņas un atgādinājums par tuviniekiem un miera laikiem, kad svētkus varēja svinēt visa ģimene kopā.

Konferences pēdējā sekcija bija veltīta kara apstākļu ietekmei uz atsevišķām sabiedrības grupām, konkrēti – studentiem un sievietēm. LU Latvijas vēstures institūta vadošā pētniece **Ineta Lipša** analizēja sieviešu politisko darbību Latvijā no 1917. līdz 1920. gadam – periodā, kad kara laikā uzplaukusi sieviešu iesaiste labdarības, sociālajās un filantropijas aktivitātēs varēja sākt izpausties arī politikā. Tā 1917. gadā sievietes startēja pašvaldību vēlēšanās kā biedres jau pastāvošajās partijās, bet 1920. gada vēlēšanās jau izveidoja savu atsevišķu sieviešu partiju. Pēc Pirmā pasaules kara sievietēm arī ievērojami uzlabojās iespējas iegūt augstāko izglītību. Par Latvijas sieviešu iespējām izglītoties un kara ienestajām pārmaiņām šajās iespējās referēja LU Vēstures un filozofijas fakultātes doktorante **Zane Rozīte**.

Izglītības iespēju un pārmaiņu tēmu turpināja arī konferences pēdējais referāts, kurā LU Latvijas vēstures institūta pētnieks **Valters Ščerbinskis** analizēja latviešu studentu gaitas kara laikā, galveno uzmanību pievēršot studentu sabiedriskajai un politiskajai darbībai karu un revolūcijas kontekstā.

Daļu no šajā konferencē prezentētajiem pētījumiem plašākā un padziļinātā formā interesentiem būs iespēja izlasīt projekta “Karš un sabiedrība Latvijā 1914–1921” ietvaros topošajā kolektīvajā monogrāfijā ar tādu pašu nosaukumu “Karš un sabiedrība Latvijā”, kura iznāks 2021. gada sākumā.

Kristīne Beķere

<https://doi.org/10.22364/lviz.112.09>

ZINĀTNISKĀ KONFERENCE “CILVĒKTIESĪBU
LOMA UN NOZĪME KULTŪRAS MANTOJUMA
JOMĀ: VĒRTĪBAS, TIESĪBAS UN MANTOJUMS
INTEREŠU GRUPU SASKARSMĒ”

2020. gada 30. oktobrī tiešsaistē norisinājās starptautiska zinātniskā konference “Cilvēktiesību loma un nozīme kultūras mantojuma jomā: vērtības, tiesības un mantojums interešu grupu saskarsmē” (*The importance of human rights in the heritage management: values, rights and heritage among the stakeholders' interests*). Konferenci organizēja biedrība “ICOMOS Latvija” sadarbībā ar Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāti un ICOMOS darba grupu “Mūsu kopīgā cieņa – tiesībās balstītas pieejas” (*Our Common Dignity – Rights-based Approaches*).

Biedrība “ICOMOS Latvija” ir Starptautiskās pieminekļu un ievērojamu vietu padomes, kas plašāk pazīstama kā ICOMOS (*International Council of Monuments and Sites*), Latvijas nacionālā komiteja. ICOMOS ir pasaulē ietekmīgākā profesionālā sabiedriskā organizācija, kas apvieno kultūras mantojuma nozares attīstībā iesaistītas un ieinteresētas personas, un šobrīd tai ir 110 nacionālas nodaļas, kā arī 28 starptautiskas zinātniskas komitejas. ICOMOS dibināta 1965. gadā, un ICOMOS Latvijas nacionālā komiteja pastāv kopš 1992. gada (kopš 2010. gada kā biedrība “ICOMOS Latvija”).

Konferences mērķis bija pievērst uzmanību cilvēktiesību nozīmei kultūras mantojuma pārvaldībā, kā arī aplūkot Latvijas pieredzi sabiedrības iesaistē dažādu mantojuma jomu jautājumu risināšanā. Tajā kopumā uzstājās 9 referenti, un tematiski tā bija sadalīta divās daļās.

Pirmā konferences daļa ar nosaukumu “Starptautiskā pieredze un vēsturiskā perspektīva” bija veltīta vispārīgam kultūras mantojuma un cilvēktiesību tēmas apskatam, kā arī kultūras mantojuma uztverei, izmantošanai un izpratnei Baltijā.

Ar referātu par tiesībās balstītu pieeju kultūras mantojuma saglabāšanā un izmantošanā uzstājās norvēģu arhitekte Bente Mathisen (*Bente Mathisen*), kura nodarbojas ar pilsētvides un kultūras mantojuma jautājumiem Norvēģijā, 10 gadus ir bijusi Austrumāfrikas pasaules mantojuma pilsētu tīkla koordinatore un šobrīd ir ICOMOS darba grupas “Mūsu kopīgā cieņa – tiesībās balstītas pieejas” oficiālā kontaktpersona. Viņa klausītājus iepazīstināja ar šīs darba grupas darbību, principiem un pieejām, īpaši uzsverot, ka tā specifiski

darbojas ar to, lai cilvēktiesības, kā arī spēkā esošie vietējie un starptautiskie likumi tiktu ievēroti un sabalansēti ar kultūras mantojuma saglabāšanu saistītajām problēmām un jautājumiem reģionos, ko skārušas krīzes un karadarbība.

Cilvēktiesību lomu pasaules kultūras mantojuma kontekstā savā referātā apskatīja arī Ženēvas Universitātes Pārvaldības un teritoriālās attīstības institūta lektors Pīters Bille Larsens (*Peter Bille Larsen*), kurš strādā ar kultūras mantojuma un sociālā taisnīguma jautājumiem gan vietējā, gan pasaules līmenī. P. B. Larsens aktualizēja jautājumu par to, ka cilvēktiesību un kultūras mantojuma jomā izmantoto terminu nozīme un interpretācija nereti atšķiras, kas var radīt konfliktsituācijas starp šīm jomām. Turklāt kultūras mantojuma un cilvēktiesību izpratnes atšķirības dažādās valstīs veidojas arī no tā, ka starptautisko tiesību normu tulkojumi un interpretācijas ir atkarīgas arī no valodu specifikas. P. B. Larsens piedāvāja pievērst uzmanību šim aspektam un censties tomēr veidot vienotu pieeju gan tulkojumos, gan interpretācijās.

Par Igaunijas pieredzi kultūras un dabas mantojuma pārvaldībā un vietējo iedzīvotāju tiesību ievērošanu Lahemā nacionālajā parkā Ziemeļigauņijā referēja Igaunijas Vides aģentūras kultūras mantojuma jautājumu speciāliste, Lahemā un Alutaguses nacionālo parku apvienības padomes locekle un "ICOMOS Igaunija" pārstāve Ave Paulusa (*Ave Paulus*). Viņa pievērsās kultūrvēsturiskās ainavas saglabāšanas jautājumu sabalansēšanai Lahemā nacionālajā parkā ar tur dzīvojošo iedzīvotāju un to grupu tiesībām ne tikai izmantot un apsaimniekot savu īpašumu, bet arī nodarboties ar tradicionālajiem saimniecības veidiem, piekrastes zvejniecību, lauksaimniecību u.c., aplūkojot, kā šādas aktivitātes ir saistītas un ietekmē kultūrvēsturisko ainavu saglabāšanu. Viens no galvenajiem veidiem, kā saglabāt kultūrvēsturisko ainavu Lahemā nacionālajā parkā, tai pašā laikā ļaujot arī tajā dzīvojošajiem cilvēkiem izmantot to, ir atvērta un dinamiska sadarbības modeļa izveide starp teritorijas uzturētājiem un vietējo iedzīvotāju kopienām.

Ieskatu par to, kā attīstījusies kultūras mantojuma izpratne Latvijā 20. gadsimtā un kā to ietekmējušas gan politiskās, gan dažādu sabiedrības grupu intereses, sniedza vēsturnieks, Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas un Baltijas centra vadītāja vietnieks un LU Vēstures un filozofijas fakultātes docents Dr. hist. Mārtiņš Mintaurš.

Kopumā 20. gs. Latvijas kultūras mantojuma aizsardzībā uzskatāms par ļoti dinamisku periodu. 20. gs. sākumā kultūras mantojuma apzināšanai un aizsardzībai vērojams izteikts nacionāls un etniskais raksturs. Par viduslaiku un Livonijas mantojumu vairāk rūpējās vācbaltiešu sabiedrības daļa, bet etnogrāfija un folklorā, kā arī arheoloģija vairāk bija latviskās sabiedrības interešu lokā. Starpkaru periodā notika pirmie sistemātiskie kultūras pieminekļu apzināšanas darbi, tomēr šajā periodā lielāks uzsvars tika likts tieši uz latviskā mantojuma apzināšanu. Pēc Otrā pasaules kara uzmanība tika pievērsta izpostīto celtnu atjaunošanai un muzeju krājumu atgūšanai. Padomju okupācijas periodā kultūras mantojuma propaganda bija daļa no kultūras politikas, tādēļ par kultūras mantojuma “seju” kļuva lielveikali un kompleksu atjaunošanas projekti – Vecrīgas celtnes, Rundāles pils, Turaidas pils u.c. Padomju perioda noslēgumā atgriezās interese par muižu centriem, līdztekus parādījās arī jaunas tendences, kas saistītas ar pilsētvides un tās kultūrvēsturiskās ainavas saglabāšanu. 20. gs. 70.-80. gados aizsākoties Rīgas vēsturiskā centra atjaunošanai, pieauga arī bažas par to, kā šāda atjaunošana un dažādu pilsētas daļu nevienmērīga kultūrvēsturiskās ainavas attīstība var palielināt to vai citu pilsētas daļu degradāciju. Šīs abas tēmas ir aktuālas joprojām, jo, kā norādīja M. Mintauris, atsevišķos gadījumos attiecīgā problēma arī mūsdienās noved pie saasinātas uztveres saistībā ar jautājumiem par atsevišķu objektu saglabāšanu pilsētvidē.

Pirmo konferences daļu noslēdza LU Vēstures un filozofijas fakultātes profesors Dr. hist. Andris Šnē, kurš nolasīja referātu par to, kā līdz šim ir notikusi kultūras mantojuma un cilvēktiesību mijiedarbība un kas ir bijuši šī procesa galvenie virzītāji. A. Šnē norādīja, ka gan kultūras mantojuma aizsardzības jomai, gan cilvēktiesībām ir salīdzinoši sena vēsture, tomēr tās ilgstoši ir attīstījušās paralēli un neatkarīgi viena no otras. Tikai kopš 20. gs. 90. gadiem līdz ar t.s. “trešās paaudzes” cilvēktiesībām, kurās lielāks uzsvars tiek likts uz solidaritāti, var sākt runāt par kultūras mantojuma parādīšanos cilvēktiesībās. Savukārt praktiska cilvēktiesību standarta un ideju ieviešana kultūras mantojuma jomā ir notikusi vien pēdējo 10 gadu laikā. Viena no galvenajām lomām šo jomu tiesiskajā apvienošanā starptautiskā līmenī šobrīd ir tieši ICOMOS.

Otrā konferences daļa ar nosaukumu “Sabiedrība, tiesības un Latvijas kultūras mantojums” bija veltīta dažādiem kultūras mantojuma

veidiem un dažādu sabiedrības grupu interesēm un tiesībām saistībā ar šo mantojumu.

Ar priekšlasījumu par arheoloģisko mantojumu dažādu interešu grupu krustpunktā uzstājās Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes Arheoloģijas un vēstures nodaļas vadītāja Sandra Zirne. Referātā tika apskatīts jautājums, kādēļ mēs gribam kaut ko pētīt un kam saglabāt arheoloģisko mantojumu. S. Zirne uzsvēra, ka arheoloģija ir viena no tām zinātnes jomām, kas ir cieši saistīta ar plašām sabiedrības grupu interesēm. Lai arī arheoloģija ir zinātne, kurā darbojas profesionāļi, tomēr arheoloģiskais mantojums ir svarīgs visai sabiedrībai. Tieši tādēļ arheologiem ir jādarbojas kopā ar citu jomu speciālistiem, lai realizētu pēc iespējas objektīvāku vēstures atspoguļojumu un izceltu katra arheoloģiskā pieminekļa individualitāti un unikalitāti. Tajā pašā laikā pastāv arī daļa sabiedrības – mantrači, kam bieži arheoloģija interesē tikai kā ātrs peļņas veids. Tādēļ, lai sabalansētu sabiedrības dažādu grupu intereses, jau 2015. gadā Eiropas Arheoloģijas padome izstrādājusi Amersfortas programmu jeb darba kārtību par arheoloģiskā mantojuma pārvaldību Eiropā, kurā apliecināta nepieciešamība pielāgot idejas un praksi atbilstoši Eiropas arheoloģijas un sabiedrības 21. gadsimta realitātei.

Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes speciālists un Brāļu kapu komitejas vadītājs Arnis Āboltnišs referātā aplūkoja dažāda veida vēsturisko notikumu vietas: teritorijas, ēkas un citus objektus, kas saistīti ar vēsturiskiem notikumiem vai ievērojamām personām. A. Āboltnišs norādīja, ka esošajā tiesiskajā regulējumā šīs grupas nosaukumā trūkst vārda “piemineklis”, kas semantiski to nodala no citām kultūras pieminekļu tipoloģiskajām grupām. Šobrīd Latvijā no 8999 objektiem, kas iekļauti aizsargājamo kultūras pieminekļu sarakstā, tikai 152 objekti atbilst vēsturisko notikumu vietu definīcijai. Tomēr šī grupa varētu ietvert krietni vairāk objektu, kas, piemēram, saistīti ar Latvijas valsts izveidošanos. Provizoriski ar Latvijas izveidošanos jeb Latvijas Neatkarības karu būtu saistāmas vairāk nekā 630 teritorijas, ēkas, pieminekļi un piemiņas zīmes, brāļu kapi u.c. objekti, tomēr pieminekļu sarakstā ir iekļauti tikai 10 objekti kā vēsturiskas notikumu vietas un divi objekti kā vēstures pieminekļi. Vēl 16 objekti iekļauti kā mākslas pieminekļi. Tādēļ A. Āboltnišs retoriski jautā: ar ko daži objekti ir nozīmīgāki par citiem, kurš eksperts noteiks, ka karavīram, kurš kritis par Latviju un apbedīts Brāļu kapos Rīgā, ir lielāka nozīme nekā tam, kurš apbedīts brāļu kapos Liepājā, Valkā vai

Rēzeknē? Līdzīga problēma ir arī ar ievērojamām personām saistītiem pieminekļiem. Jaunu aizsargājamu kultūras pieminekļu iekļaušana un izslēgšana no šīs grupas ne vienmēr var būt pilnībā objektīva, jo tā atkarīga no dažādu sabiedrības grupu iniciatīvām un to spējas pierādīt, ka objekts vai nu ir, vai nav saistīts ar konkrētiem notikumiem vai personībām. Tāpat līdz šim nav precīzi definēts, ko nozīmē vēsturiska notikumu vieta Latvijas kultūras mantojuma kontekstā.

Par arhitektūras mantojumu, pilsētvides degradāciju un cilvēku tiesībām dzīvot mūsdienu dzīves kvalitātei atbilstošā vidē prezentāciju bija sagatavojis Rīgas Starptautiskās biznesa administrācijas augstskolas asociētais profesors un žurnāla "Latvijas Arhitektūra" galvenais redaktors Dr. arch. Jānis Lejnīeks. Referātā uzmanība pievērsta Rīgas mikrorajonu, īpaši Maskavas forštates, attīstības iespējām un Rīgas attīstības plāna un Teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumu ietekmei uz to attīstību. J. Lejnīeka ieskatā šobrīd spēkā esošais regulējums, kas nosaka Rīgas mikrorajonu apbūves noteikumus, ir netaisnīgs attiecībā pret noteiktu mikrorajonu iedzīvotājiem, jo normas, kas nosaka veidu, kādā atjaunojama vēsturiskā apbūve pilsētas daļās, kurās vēsturiski būvētas slikti projektētas un nekvalitatīvas ēkas, veicina šo Rīgas rajonu tālāku degradāciju un neatbilst tajos dzīvojošo cilvēku tiesībām uz mūsdienām atbilstošu dzīves vidi.

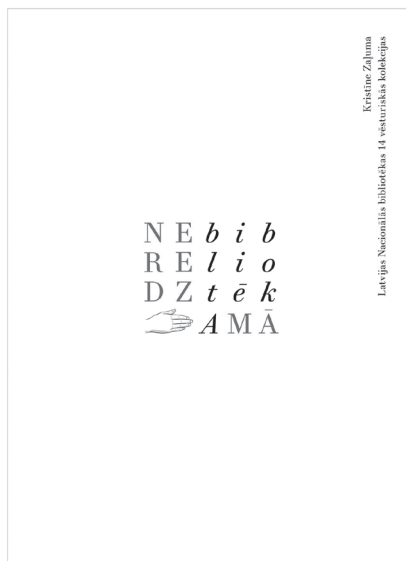
Konferences pēdējais referāts, ko bija sagatavojusi arhitekte Inta Jansone, bija veltīts Ventas rumbai kā Kuldīgas kultūrvēsturiskās ainavas daļai. Ar vairākiem piemēriem I. Jansone parādīja, kādā veidā notiek Ventas rumbas un tās apkārtnes integrācija Kuldīgas kultūrvēsturiskajā ainavā. Kā pozitīvie piemēri un veidi, kā sabiedrībai un pašvaldībai sadarboties šādas kultūrvēsturiskās ainavas saglabāšanā, tika minēti kopīgi projekti, piemēram, upes attīrīšana no aizauguma. Referātā tāpat tika apskatīta nerealizētā iecere rumbas pastāvīgai apgaismošanai, ar kuras palīdzību bija plānots veicināt pilsētas ekonomisko izaugsmi, bet kuras dēļ varētu ciest pie upes dzīvojošo kuldīdznieku dzīves kvalitāte.

Konference un tajā apskatītās tēmas ir būtiskas tiesību apziņas veidošanā un var sekmēt sabiedrības iesaisti cilvēktiesībās integrēta mantojuma pārvaldības modeļa attīstībā Latvijā. Apsprieesto tēmu tālāka attīstīšana varētu veicināt savstarpējā cieņā un izpratnē balstītas pieejas nostiprināšanos interešu grupās, kas saistītas ar kultūras mantojuma jomu.

Mārcis Kalniņš

RECENZIJAS

<https://doi.org/10.22364/lviz.112.10>

Kristīne Zaļuma.
*Neredzamā bibliotēka:
Latvijas Nacionālās
bibliotēkas 14 vēsturiskās
kolekcijas.* Rīga: LNB, 2019.
255 lpp.
ISBN 978-9984-850-75-7

Vēsturnieces Kristīnes Zaļumas grāmata ir atsevišķu pētījumu apkopojums par 6 sabiedriskām un 8 privātām bibliotēkām, kuru materiāli dažādu vēsturisko apstākļu rezultātā ir nonākuši Latvijas Nacionālajā bibliotēkā (turpmāk – LNB). Izdevums ir pavadoša monogrāfija

veiksmīgai izstādei (kuratori Kristīne Zaļuma, Inga Surgante, Pauls Bankovskis) ar tādu pašu nosaukumu, kas bija skatāma LNB no 2019. gada augusta līdz 2020. gada martam. Grāmata, tāpat kā izstāde, veltīta LNB 100 gadu jubilejai.¹ Izdevums ir vizuāli pievilcīgs un gaumīgs, par ko jāslavē Tatjanas Raičiņecas (dizains), Daces Džeriņas (dizaina identitāte), Madaras Gritānes (fotogrāfijas) veikums. Tā pamatoti saņēma laureātes balvu Latvijas Grāmatizdevēju asociācijas organizētajā konkursā “Zelta ābele 2019”, kategorijā “Zinātniskā literatūra”.

Darbs nepretendē būt LNB 100 gadu vēstures pilnīgs izklāsts, tas ir piemēru virknējums par atsevišķām vēsturiskām, vairs neeksistējošām bibliotēkām, kuru grāmatas, arhīvu materiāli, mākslas darbi un pat dabas kolekciju eksemplāri 20. gadsimta gaitā (Pirmā pasaules kara, Latvijas Neatkarības kara vai Otrā pasaules kara rezultātā) ir uzņemti LNB krājumos. Izvēlētos piemērus vairumā apvieno to t.s. vāciskās saknes – gan no sabiedrisko organizāciju vēsturiskajām kolekcijām: *Academia Petrina*, Rīgas licejs, Rīgas vēstures un senat-

¹ Papildus ir tapusi Kristīnes Zaļumas grāmata “Latvijas Nacionālās bibliotēkas ēkas simts gados” (Rīga: LNB, 2019. 144 lpp.)

nes pētītāju biedrība, Cēsu Dzimtenes pētišanas biedrība, Kurzemes bruņniecība, Vidzemes bruņniecība; gan privātajām kolekcijām: fon Ceimernu-Lindenstjerneru bibliotēka Braslavas muižā, fon der Pālenu – Iecavas muižā, Haralda fon Laudona – Līdzēnu muižā, fon Meienendorfu – Mazstraupes muižā, Mihaela fon Livena – Pelču muižā, fon Bēru – Popes muižā, fon Šepinga op dem Hammes un fon Mēdemu – Zaļajā muižā. Par izņēmumu varētu uzskatīt poļu valstsvīru un zinātnieku grāfu Mihalu Janu Borhu (1753–1810/11) ar viņa kolekcijām Varakļānu muižā, tomēr jāatceras, ka arī t.s. vācu muižnieki nebija “tīrasiņi” 20. gadsimta un mūsdienu “tautības” piederības izpratnē. Svarīgāka nozīme bija kārtai, radurakstiem, nevis tautībai, vismaz ne līdz 19. gadsimtam, kad Eiropā pamazām uzplauka lokālpatriotisms un vēlāk arī nacionālisms tā dažādajās izpausmēs.²

Grāmatai piemīt populārzinātniskums: nodaļām ir doti intriģējoši nosaukumi – tēmu vadmotīvi (“ugunīgās dimensijas”, “putnu karalis”, “ejošam lācim pa pēdām”, “kraukļu zelts”); tāpat darbs ir viegli lasāms – autore valoda ir viegla, plūstoša un labi saprotama; teksts bagātināts ar plašu un daudzveidīgu attēlu klāstu. Tomēr izdevums ir zinātnisks, to ir noteikusi autore profesionālā pieeja. Krājums ir pārdomāti strukturēts un veidots, izmantojot plašu, bet neuzbāzīgu zinātnisko aparātu, lai arī ne visur tiek norādīti informācijas avoti (īpaši rakstot par sabiedriskajām bibliotēkām). Savukārt skrupuloza atsauču lietošana ir vērojama privāto bibliotēku stāstos. Tajos ir arī jūtama autore īpašā kaislība un aizrautība ar tēmu, plašās zināšanas un ilggadējais darbs, veicot izpēti. Literatūras un avotu norādēs atspoguļojas sadarbība ar citiem pētniekiem – gan pašmāju (ne tikai ar akadēmiskajiem zinātniekiem, bet arī ar novadpētniekiem un kolekcionāriem), gan ārzemju: avoti izmantoti no sabiedriskām krātuvēm un privātām kolekcijām Igaunijā, Polijā, Ukrainā, Krievijā, Vācijā, Lielbritānijā. Tāpat autore pārzina situāciju ar bibliotēku bijušo ēku un muižu likteni līdz pat mūsdienām.

Izdevumu papildina rādītāji – vietvārdu, personu, iestāžu un organizāciju, saīsinājumu. Tas atvieglo krājuma lietošanu kā informācijas izziņas avotu. Tāpat pielikumā ir doti grāmatas kopsavilkumi angļu un vācu valodā.

² Miroslav Hroch (2005). *Das Europa der Nationen: Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 279 S., hier S. 74.

Grāmatas dažādie stāsti ir vienveidīgi strukturēti: sabiedrisko organizāciju vai dzimtu vēsture; ēku un telpu vēsture; kolekcijas vēsture. Sabiedriskajām bibliotēkām ir arī informācija par bibliotekāriem un citām ar krājuma veidošanu saistītām personām. Privāto bibliotēku gadījumā kolekciju sistematizētāji un papildinātāji pārsvarā bija paši muižnieki. Autores teksts ir ne tikai par grāmatu krājumiem, tas pārsniedz tēmas ietvarus un dod plašāku kultūrvēsturisko ieskatu kolekciju likteņu izpratnei: par īpašniekiem (biedribām, skolām, dzimtām un to kaislīgākajiem bibliofilēm); par to pārvaldītājiem – bibliotekāriem; par ēkām, kurās dažādos laikos bibliotēkas vai to daļas tikušas glabātas.

Papildus lasītājs var uzzināt daudz interesantu un Latvijas vēsturei nozīmīgu faktu, piemēram: par pasaulē slaveno ornitologu Haraldu fon Laudonu (1876–1959) un viņa dabas zinātnes kolekcijas likteni Pirmā pasaules kara izskaņā un pēc tā (123.–136. lpp.); par jau pieminētā grāfa Mihala Jana Borha daudzpusīgo un Eiropā toreiz un tagad zināmo darbību, tajā skaitā literāro,³ un viņa mantinieku nespēju saglabāt vienkopus bagātīgo grāmatu un minerālu kolekciju (182.–203. lpp.); par Krišjāņa Valdemāra (1825–1891) vecākā brāļa vēsturnieka un arhivāra Johana Heinriha Voldemāra (1819–1880) bibliotēkas grāmatām (78. lpp.). Autore dod padziļinātu informāciju par atsevišķām bibliofilām pērlēm, piemēram, par slavenā franču rakstnieka Stendāla (1783–1842) piezīmju izpēti kādā no grāmatu sējumiem (144.–153. lpp.). Caur šādu stāstu prizmu redzam Latvijas bibliotēku kolekciju vēstures izpētes starptautiskās dimensijas, kā arī līdz šim paveikto.

Labāko proveniencas (kolekciju vai objektu izcelsmes) pētījumu tradīcijā K. Zaļuma publicējusi kvalitatīvus attēlus ar bibliotēku bijušo īpašnieku zīmogiem, ekslibriem, supereklibriem un citām piederības zīmēm un tos izsmēloši aprakstījusi. Šāda veida izdevumi ar detalizētiem īpašuma zīmju attēliem un kolekciju vēstures aprakstiem nonāk zinātniskajā aprītē un atvieglo darbu citu krātuvju – gan pašmāju, gan ārzemju pētniekiem, kuri tos var izmantot savu krājumu proveniencas izpētei. Šādi tiek radīts pamats tālākai sadarbībai un informā-

³ LNB savos 100 gadu svētkos izdevusi latviski tulkotu grāfa Mihala Jana Borha dzejprozas darbu “Varakļānu Jūtu dārzs” (Rīga: LNB, 2019. 64 lpp.); informācija par to: Kristīne Zaļuma (2019). *Neredzamā bibliotēka*. Rīga: LNB, 189.–190. lpp.

cijas papildināšanai par citās atmiņu institūcijās esošiem minēto vēsturisko bibliotēku eksemplāriem. Padarot K. Zaļumas grāmatu pieejamu digitālajā vidē (ar laiku), LNB varētu šos procesus paātrināt.

Krājumā sniegtais attēlu daudzums un to labā kvalitāte rosina vēlmi pēc vēl vairāk attēliem, ja, piemēram, aprakstā ir norāde par to, ka kādam vērtīgam 16. gs. heraldikas izdevumam ir “izcili skaists vāku iesējums pergamentā ar renesanses ornamenta spiedumu” (82. lpp.), bet nav attēla, vai arī ekslibrus grāmatu atvērums attēlos nevar detalizēti saskatīt (104., 145. lpp.).

Jāuzteic K. Zaļumas drosme dot savu vērtējumu par neskaidriem jautājumiem (par Kurzemes bruņniecības bibliotēku: 77., 79. lpp.; par fon Līvenu bibliotēkas iespējamo pārvešanas laiku 1920. gadā: 167. lpp., u.c.). Autores kvalifikācija, uzkrātās zināšanas, darbs ar sējumiem krātuvēs un vērojumi ļauj viņai izteikt ticamus, kaut subjektīvus (konkrētajā izpētes stadijā balstītus) pieņēmumus, ko citi pētnieki vēlāk varēs noraidīt, pierādīt vai attīstīt tālāk.

Cita vidū K. Zaļuma pieticīgi kā iespējamu “būtiski jaunu atklājumu Latvijas vēsturei kopumā” konstatē un faktiski tekstā un ar attēliem pierāda (26., 161.–163., 166. lpp.), ka ne visi *Academia Petrina* un vēlākās Jelgavas ģimnāzijas akadēmiskās bibliotēkas eksemplāri sadega bermontiešu ļaunprātīgajā ēkas un kolekcijas dedzināšanā 1919. gada novembrī. Tāpat vērtīga ir informācija par Kurzemes bruņniecības bibliotēkas un Kurzemes Zemes arhīva vēstures saskares punktiem (76.–81. lpp.).

Lai arī stāstos iekļautās informācijas apjoms ir liels, vietām gribētos vairāk konkrētas informācijas (subjektīva recenzentes vēlme): piemēram, par to, cik sējumu vai iespieddarbu no vēsturiskajām bibliotēkām ir nonākuši LNB, vismaz, cik tādu bija apzināts grāmatas sagatavošanas brīdī. Lasītāji var nojaust, ka autores zināšanas ir daudz plašākas par to, kas publicēts izdevumā. Tomēr, lasot par šo tēmu, nākas samierināties ar tādām kvantitatīvām norādēm kā: “mūsdienās kādreizējās Rīgas vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkas grāmatas ievērojamos apjomos glabājas LNB” (58. lpp.); “LNB krājumā glabātais Iecavas muižas fon der Pāleni dzimtas mantojums ir apjomos iespaidīga privātbibliotēkas kolekcija” (122. lpp.); “barona Haralda fon Laudona privātais arhīvs un atsevišķi kādreizējās bibliotēkas un putnu kolekciju eksemplāri” (136. lpp.); “[Mazstraupes muižas] pils bibliotēkas eksemplāri LNB identificēti nelielā skaitā”

(143. lpp.); “virkne grāmatu ar pievilcīgo grāfienes fon Mēdemas ekslibri LNB krājumā” (216. lpp.). Turpretim priedē konkrētākas ziņas par Mihaela fon Līvena (1850–1909) kolekciju: “LNB uz šo brīdi identificēti vairāk nekā 100 eksemplāru no Pelču muižas pils bibliotēkas” (161. lpp.).

Tehniskajā salikumā ir ieviesusies kļūda: aptuveni no grāmatas vidus, no atsauces Nr. 287 (149. lpp.) – no Stendāla rokrakstu atšifrējumiem, tulkojumiem un komentāriem – turpmākās atsauces ir “pārvietojušās” par vienu vienību. Tas jāņem vērā, lasot turpmākos kolekciju aprakstus, ja ir vēlme sekot līdz informācijas avotiem.

Izdevumā, runājot par vietējo vāciešu izceļošanu 1939. gadā, tiek lietots vārds “repatriācija” (46., 52. lpp.). Otrā pasaules kara laikā nacionālsociālistiskā Vācija pārvietoja līdz tam Baltijā dzīvojošos vāciešus kā kolonizatorus uz tobrīd tās okupēto Polijas daļu. Recenzente uzskata to nevis par grāmatas autores, bet gan par visas Latvijas historiogrāfijas hronisku kaiti, īpaši kultūras un mākslas vēstures pētnieku darbos (iespējams, kāds no grāmatas redaktoriem ir uzskatījis sevi par pietiekami kompetentu, lai to izlabotu, nesaskaņojot ar autori). Kārtējo reizi nākas secināt, ka ne Vācijas jurista un vēsturnieka Dītriha Andreja Lēbera (*Loeber*, 1923–2004),⁴ ne Latvijas vēsturnieka Ineša Feldmaņa (1949)⁵ skaidrojumi par tēmu nav vēl nesuši vēlamos augļus. Abi vēsturnieki vairākkārt skaidrojuši šī paša par sevi nekaitīgā jēdziena (repatriācija: atgriešanās dzimtenē) lietojumu nacistu propagandas vajadzībām kara laikā, kuru labprāt pārņēma arī padomju historiogrāfija un kurš diemžēl vēl arvien tiek lietots atjaunotās Latvijas Republikas vēsturnieku darbos un LNB sistematizācijas katalogā saistībā ar vācbaltiešu pārvietošanu.

K. Zaļumas publikācija ļauj noprast, ka izvēlētās 14 kolekcijas ir neliela daļa no neredzama vai vēl nezināma grāmatu krājuma aisberga, ko glabā LNB 100 pastāvēšanas gadi un bagātīgās krātuves. Tāpat grāmata vēsta par Latvijas vēsturei raksturīgu situāciju – gan par postījumiem, zudumiem, gan arī par cerību, ka, iespējams, ne viss nezināmais ir zudis uz visiem laikiem vai iznīcināts, bet tomēr kādā laimīgā kārtā ir saglabāties un vēl gaida savu izpēti, “atrašanu”.

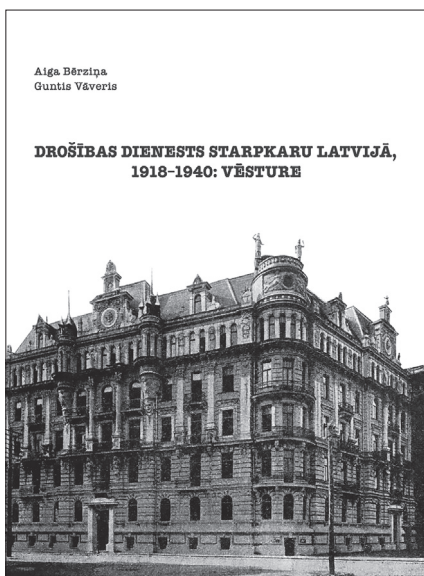
Rasa Pārpuce-Blauma

⁴ Dītrihs A. Lēbers (1993). Jautājumā par terminu “repatriācija”. *Latvijas Vēsture*, 1, 56. lpp.

⁵ Inesis Feldmanis (1994). Vācbaltiešu izceļošana. *Latvijas Arhīvi*, 3, 32.–41. lpp.

<https://doi.org/10.22364/lviz.112.11>

KRIETNI PADARĪTS DARBS

Aiga Bērziņa,
Guntis Vāveris. *Drošības dienests starpkaru Latvijā, 1918–1940: vēsture*. Rīga: Valsts drošības dienests, 2020. 327 lpp.
ISBN 978-9934-8830-4-0

Latvijas vēstures draugi ir ieguvušu jaunu vērtīgu darbu. Drošības dienesti – gan civilie, gan militārie, vienkāršā valodā saukti par slepenajiem dienestiem – ir pastāvējuši izsenis – Eiropā kopš Romas impērijas – *frumentarii* – un Bizantijas impērijas – *curiosi* – laikiem noteikti, bet diez vai ir izpali-

kuši arī Austrumos, piemēram, Ķīnā. Latvijas neatkarības perioda civilo drošības dienestu materiāli, ņemot vērā to vērtīgo saturu un milzīgo apjomu, ir plaši izmantoti un tiks izmantoti arī turpmāk Latvijas vēstures pētniecībā. Taču paša dienesta, kurš šos materiālus radīja, atsevišķa un padziļināta izpēte līdz šim gandrīz nav notikusi, lai arī vairāki vēsturnieki – te visvairāk jāmin Ojārs Niedre, Arturs Žvinklis un daži citi – šo darbu ir iesākuši. Tagad mēs saņemam oriģinālu, novatorisku darbu, kura valoda ir akadēmiska; darba mērķi ir noteikti precīzi; katru nodaļu pabeidz kodolīgi secinājumi. Ievadot darbu ar avotu un literatūras apskatu, autori – paši vēl jauni vēsturnieki – nav bijuši augstprātīgi un apskatā ir iekļāvuši arī studentu noslēguma darbus LU Vēstures un filozofijas fakultātē. Tas ir pamatoti: nereti šie darbi ir jau nopietni, patstāvīgi pētījumi.

1. nodaļa ir veltīta drošības dienesta darbības vispārējam raksturojumam un tā institucionālām izmaiņām. Te svarīgs ir autoru atziņums, ka turpmāk būtu nepieciešami jauni pētījumi par dienesta pašiem sākumiem 1918.–1919. gadā, īpaši pievērsoties “latviešu un

vāciešu iestāžu sadarbībai iekšējās drošības stiprināšanai” (32. lpp.). Tas ir pilnīgi pamatots secinājums: Baltijas landesvēra vācu daļām, tāpat kā Dzelzsdivīzijai, noteikti bija sava pretizlūkošana; iespējams, kāds drošības dienests bija arī islaicīgajai Andrieva Niedras valdībai. Autori atzīst arī, ka civilā drošības dienesta uzdevumi lielā mērā pārklājās ar Latvijas armijas virspavēlnieka štāba iekšējās izlūkošanas nodaļas darbību (34. lpp.). Tas ir būtisks secinājums un liecina par to, ka Latvijas militārais izlūkdienests un pretizlūkošana ir pelnījuši atsevišķu pētījumu. Šī nodaļa arī uzskatāmi liecina par grūtībām dienesta vēsturē, pārejot no kara laikiem uz mieru: “Pie tagadējas politiskās apsardzības iekārtas viņā var notikt lielākas patvarības nekā agrākā krievu žandarmērijā..” – tā secināts kādā atzinumā par dienesta darbību 1921. gadā (40. lpp.). Sociāldemokrātu – vārdos ļoti kreisas, bet savā darbībā Latvijai lojālas partijas – pret dienestu vērstā kritika tātad ne vienmēr bija pārspilēta.

Autori ir ļoti principiāli, raksturojot dienesta darbību Ulmaņa apvērsuma īstenošanā un autoritārā režīma gados, kad “dienesta funkcijas un izpausmes sasniedza savas politizācijas līmeņa apogeju un tās darbības raksturā iezīmējās arī vēlme attaisnot politiskās varas uzurpatora K. Ulmaņa izrādīto uzticību un pastiprināti meklēt (un arī pārspilēt) briesmas un sazvērestības pret anti-demokrātiskā režīma eksistenci” (47. lpp.).

2. nodaļa – dienesta infrastruktūra un darbības nodrošinājums – sniedz daudz pilnīgi jaunas informācijas par dienesta uzbūvi, ieskaitot dienesta centrālo ēku raksturojumu Rīgā (te ar interesi lasām par jūgendstilā celtās ēkas Alberta ielā 13 pielietojumu), materiāli tehnisko nodrošinājumu, budžetu (tas būtiski pieauga Ulmaņa autoritārā režīma gados, liecinot par iedzīvotāju plašu izsekošanu). Parasti, lasot par slepenajiem dienestiem, mēs gaidām aizraujošus spiegu stāstus, atstājot malā daudz prozaiskākas lietas, bez kurām neviena dienesta darbs nav iespējams.

3. nodaļā savukārt tiek raksturoti darbinieki un viņu darba apstākļi. Manu uzmanību piesaistīja kāds dienesta darbinieku raksturojums 1921. gadā: dienestā tobrīd “strādā par izmeklēšanas ierēdņiem lielākā skaitā pirmā kursa studenti, kuriem maz piedzīvojumu” (97. lpp.). Skaidrs, ka tas liecina par neizbēgamo kadru problēmu dienesta pirmsākumos, taču laikam arī ir viens no izskaidrojumiem, kāpēc dienests saņēma nepārtrauktu sociāldemokrātu kritiku (ne-

reti – pārspilētu): studenti, īpaši korporāciju locekļi, varēja būt daudz konservatīvāk, lai neteiktu – pat labējāk noskaņoti un ar lielu neuzticību raudzījās uz sociāldemokrātu kreisumu. Nodaļa sniedz arī informāciju par dienesta darbinieku izglītību, kā piemēru izmantojot ārējā dienesta darbiniekus. Uzmanību piesaista ne tik daudz tas, ka 1937. gadā viņu vidū nevienam nebija pabeigtas augstākās izglītības, cik tas, ka deviņiem joprojām bija tikai nepabeigta pamatskolas izglītība (101. lpp.) – ar šādu izglītību, faktiski – bez tās, diez vai bija jāpieņem darbā tik nopietnā iestādē.

4. nodaļa ir veltīta dienesta operatīvās darbības metodēm, un, protams, tā neiztiek bez aģentu – autori tos sauc par slepenajiem palīgiem – darbības raksturojuma. Kopumā aģentūras darbība bija sekmīga un Latvijas drošības reālajām interesēm atbilstoša, taču autori arī pamatoti norāda, ka pēc 1934. gada 15. maija valsts apvērsuma liela uzmanība tika pievērsta iedzīvotāju publiski pausto izteikumu vākšanai (155. lpp.). Šī darbība bija maz saistīta ar patiesiem draudiem valsts drošībai un cēlās no režīma antidemokrātiskās dabas. Drakoniski sodi par t.s. baumu izplatīšanu īpaši tika piemēroti, sākot ar 1939. gada septembri, pasaules kara izcelšanos; ar to it kā tika sargāta Latvijas nenosargājamā neitralitāte. Tā, piemēram, kāda Antonija Zaķe, kura septembra sākumā gaļas tirgotavā Rīgā, Brīvības ielā 98, esot izplatījusi “noziedzīgas baumas”, t.i., spriedusi par kara gaitu, tika sodīta ar 1000 latu naudas sodu vai – nesamaksāšanas gadījumā – 3 mēnešiem arestā; naudas sods vairākkārt pārsniedza strādnieku vidējo izpeļņu mēnesī. Kāds modrs pilsonis – varbūt slepenais palīgs – bija nekavējoties denuncējis runātāju.¹

5. nodaļā ir aplūkoti operatīvās darbības virzieni. Tie ietvēra sevī gan patiesu valsts ienaidnieku, piemēram, komunistu, darbības apkarošanu, gan valsts drošībai nekaitīgu personu izsekošanu pēc valsts apvērsuma, kad “aizdomu plīvurs potenciāli gūlās pār jebkuru organizāciju vai personu” (209. lpp.). Izvērtējot dienesta darbību komunistu apkarošanā, īpaši Latvijas neatkarības bojāejas priekšvakarā, var pamatoti secināt, ka visumā tā bija sekmīga, tomēr jāatzīmē, ka joprojām aktīva un enerģiska bija viņu pagrīde Liepājā, kura Viļa

¹ Sk.: Ilga Gore, Aivars Stranga (1992). *Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija: 1939. gada septembris – 1940. gada jūlijs*. Rīga: Izglītība, 251.–252. lpp.

Gebeļa vadībā arī spēja vienīgajā vietā Latvijā tieši pēc okupācijas, 1940. gada 19.–20. jūnijā, izraisīt ievērojamas nekārtības.²

6. nodaļa ir veltīta pirmstiesas izmeklēšanas darbībai, ieskaitot tik būtiskas izmeklēšanas darbības kā slēpņa (slazda) raksturojumu (piemēram, Rīgas aģentūrai bija sava “Slēpņu grāmata” – 223. lpp.). 7. nodaļā, kura ir nosaukta vispārēji – “Citi darbības virzieni”, īsumā aplūkots arī tik svarīgs jautājums kā Latvijas drošības iestāžu sadarbība ar citu valstu attiecīgām institūcijām. Te pētījums noteikti ir jāturpina – piebīdīšu tikai, ka jau 1922. gada augustā Somijas, Latvijas un Igaunijas civilie slepenie dienesti bija parakstījuši vienošanos par regulāru informācijas apmaiņu.³

Darbu noslēdz kodolīgi secinājumi; ļoti vērtīgi ir pielikumi, īpaši “Drošības dienesta darbība attēlos”. Kvalitatīvi paveiktais darbs ieinteresēs ikvienu lasītāju, īpaši – ja viņš nemeklē tikai sensacionālus spiegu stāstus (protams, arī tie nevar izpalikt dienesta specifikas dēļ).

Aivars Stranga

² Ilga Gore, Aivars Stranga (1992). *Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija: 1939. gada septembris – 1940. gada jūlijs*, 168.–170. lpp.

³ Par to nedaudz sk.: Aivars Stranga (2020). *Latvijas un Padomju Krievijas miera līgums 1920. gada 11. augustā*. Rīga: Mansards, 244. lpp.

IN MEMORIAM

TAMĀRA PUŠKINA
(16.04.1945.-29.09.2020.)

Nedaudz priekšlaicīgi ir aprāvējis mūžs “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla” redkolēģijas loceklei, M. Lomonosova Maskavas Valsts universitātes Vēstures fakultātes Arheoloģijas katedras docentei, vēstures zinātņu kandidātei, arheoloģei Tamārai Puškinai. Šis gads nesaudzē daudzus...

T. Puškina 1970. gadā absolvēja M. Lomonosova Maskavas Valsts universitātes Vēstures fakultāti, 1974. gadā aizstāvēja vēstures zinātņu kandidāta disertāciju. Sava skolotāja - ievērojamā krievu arheologa, profesora Daniila Avdusina (1918-1994) iedvesmota, T. Puškina pievērsās slāvu-senkrievu arheoloģijai un kļuva par vienu no vadošajām pasauleslavenā Gņezdovas arheoloģiskā kompleksa pētniecēm. Kopš 1966. gada viņa strādāja Smoļenskas arheoloģiskajā ekspedīcijā, kuras ietvaros norisinājās kompleksa arheoloģiskā izpēte, bet no 1995. gada līdz pat savas dzīves pēdējai vasarai T. Puškina vadīja šo ekspedīciju.

Apjomīgie pētījumi parādīja, ka Gņezdovas apmetnes un daudzās uzkalniņu grupas atspoguļo neordināro etnisko un sociālo struktūru. Iegūtā materiāla sistematizācija un zinātniskā izpēte iezīmēja to problēmu loku, kas kļūva par T. Puškinas zinātnisko interešu sfēru. Senkrievu kultūras, pilsētu un valstiskuma veidošanās, Krievzemes un Skandināvijas kultūrvēsturiskie kontakti, kristianizācijas pirm-sākumi – tie ir jautājumi, kuru izpētē zinātniece devusi ļoti nozīmīgu un paliekošu ieguldījumu. T. Puškina ir 130 zinātnisko rakstu un trīs grāmatu autore. Viņa arī ir līdzautore mācību grāmatai arheoloģijā, vairāku rakstu krājumu redkolēģijas locekle (sk.: <https://istina.msu.ru/profile/tapushkina/>).

Pēc 10 darba gadiem Valsts vēstures muzejā T. Puškina pārgāja darbā M. Lomonosova Maskavas Valsts universitātes Vēstures fakultātes Arheoloģijas katedrā. Līdztekus arheoloģiskajiem izrakumiem turpmākie 40 gadi veltīti vēsturnieku un arheologu sagatavošanai, lasot lekciju kursus arheoloģijā, vadot bakalaura, maģistra un promocijas darbus, kā arī studentu arheoloģiskās prakses.

Cauri gadiem T. Puškina saglabāja siltas atmiņas par Rīgu un Latviju. Viņa dzimusi Maskavā, bet viņas biogrāfijā sava vieta ir arī Latvijai. Pagājušā gadsimta 50. gadu otrajā pusē viņas ģimene dzīvoja Rīgā, Tamāra mācījās 10. vidusskolā un pat bija iemācījusies runāt latviski. Savukārt 70. gadu sākumā T. Puškina piedalījās arheologa Jāņa Graudoņa vadītajos izrakumos Ērgļu Jaunākēnu kapulaukā. Viņa bija arī profesoram F. Balodim veltītās starptautiskās zinātniskās konferences “Francis Balodis. Arheoloģija un laiks. Profesoram F. Balodim – 125” viesis (2007. g.).

Tamāras Puškinas aiziešana ir liels zaudējums Krievijas arheoloģijas zinātnei. Arī “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls” redkolēģija zaudējusi erudītu cilvēku. Zinātnieces publikācijas vienmēr bijušas un turpmākajos gados būs nozīmīgas arī Latvijas arheologiem pētnieciskajā darbā. Atmiņas par viņu kā inteliģentu, vienkāršu un sirsnīgu, ar smalka humora devu apveltītu cilvēku vēl ilgi paliks Latvijas arheologu vidū.

Sit tibi terra levis!

Antonija Vilcāne

ATVADU VĀRDI
ARHEOLOĢEI UN NUMISMĀTEI
TATJANAI BERGAI
(09.12.1944. Vladimiras apg., Krievija – 02.10.2020.
Vulverhemptona, Anglija)

Mūžībā ir devusies arheoloģe un numismāte, habilitētā vēstures doktore Tatjana Berga.

Vēl gada pirmajā pusē viņa apkopoja materiālu par monētām katalogam “Arheoloģiskie atradumi Turaidas Baznīckalna kapsētā”, iesniedza rakstu par monētu viltojumiem Valsts Ermitāžas (Sanktpēterburga, Krievija) rakstu krājumam, rediģēja savus šķirkļus topošajai “Latvijas arheoloģijas rokasgrāmatai” un centās pabeigt citus solītos darbus.

Vēl pavisam nesen svinējām viņas zinātniskajam veikumam veltītā “Arheoloģijas un etnogrāfijas” 31. laidiena izdošanu, vārdos un domās sūtījām viņai sirsnīgus vēlējumus un uzmundrinājumus uz Angliju. Turp pie savas meitas viņa bija spiesta doties vasaras vidū,

veselības stāvoklim pasliktinoties. Bet nu ir saņemta skarbā vēsts...
Darbīgais mūžs ir noslēdzies.

T. Bergas dzīves aicinājums un mūža piepildījums bija nebūt ne vieglais arheologa darbs un numismātika. Zinātniece augstu novērtēja to, ka viņai bijusi iespēja mācīties aspirantūrā Valsts Ermitāžā Ļeņingradā (tagad Sanktpēterburga) un strādāt pie disertācijas ievērojamākā Rietumeiropas numismātikas speciālista, ilggadējā Valsts Ermitāžas Numismātikas nodaļas vadītāja Vsevoloda Potina (1918–2005) vadībā.

Vairāk nekā 50 gadu T. Berga bijusi uzticīga Latvijas vēstures institūtam. Viņas kā arheologa lielākais veikums saistīts ar arheoloģisko pieminekļu izpēti Daugavas krastos starp Daugavpili un Krāslavu un daudzu gadu darbu Valmieras mūra pilī un vecpilsētā, dodot nozīmīgu ieguldījumu viduslaiku apbedīšanas tradīciju, kā arī Livonijas perioda pilsētu izpētē.

T. Bergas zinātniskās intereses saistījās ar numismātikai svarīgu periodu – 9.–13. gadsimtu, laiku, kad veidojās naudas un svaru sistēma Livonijā. Viņa noskaidrojusi, kad un pa kādiem ceļiem Latvijā ienākušas monētas, atklājusi, ka daļa Rietumeiropas monētu, iespējams, atdarinātas Latvijas teritorijā, identificējusi Rīgas bīskapa Nikolausa (1229–1253) brakteātus, konstatējusi, ka visu 13. gs. Rīgā kaltas monētas, izstrādājusi 10.–13. gs. tirdzniecības inventāra tipoloģijas un hronoloģiju. Tā ir tikai neliela daļa no paveiktā. Risināto problēmu uzskaitījumu varētu turpināt.

Līdztekus darbam institūtā T. Berga daudzus gadus strādājusi arī Rīgas vēstures un kuģniecības muzejā, ieguldot lielu darbu muzeja numismātiskās kolekcijas sakārtošanā un zinātniskajā izpētē, tostarp Livonijas numismātikas pamatlicēja Antona Buhholca (1848–1901) monētu un medaļu kolekcijas kataloga faksimila izdošanā.

Katram arheologam ir kādi veiksmes stāsti. T. Bergai viens no tiem ir saglābtais Augustīnišķu monētu depoziāts (623 monētas) – līdz šim vienīgais zināmais 17. gs. pirmā ceturkšņa depoziāts Latgalē. Katram zinātniekam ir arī kāds veikums, kas sagādājis pašam īpašu gandarījumu. T. Bergai par tādu kļuva mantraču uzietais un pārdošanai lemtais Piltenes depoziāts. Apzinoties atraduma zinātnisko vērtību, ar stingru pārliecību, ka dara pareizi, T. Berga izdarīja gandrīz neiespējamo – vienojās ar atradējiem par tā zinātnisku izpēti. Šis unikālais 13. gs. monētu un sudraba stieniņu depoziāts sniedza ļoti

nozīmīgu informāciju par naudas apgrozību Kurzemes teritorijā pirms krustnešu ienākšanas, par vācu zemēs un vēlāk arī Kurzemes bīskapijas un Livonijas ordeņa kaltām monētām.

Kolēģi atcerēsies T. Bergu kā nosvērtu, rūpīgu, atbildīgu, savu darbu, savu ģimeni, operu un teātri mīlošu cilvēku, kurā mājaja arī neuzkrītoša humora dzirkstīte.

Liktenis viņai bija lēmis piedzimt Krievijā, dzīvot Latvijā un visas savas zināšanas un enerģiju veltīt Latvijas arheoloģijai un numismātikai, bet mūžībā aiziet Anglijā. Prombraucot uz Angliju, viņas lielākā vēlēšanās bija tikt apbedītai Latvijā – ģimenes kapavietā Biķeru kapos Rīgā.

Paldies, Tatjana, Tev par paveikto un nākamajām paaudzēm atstāto zinātnisko mantojumu!

Lai Tev mūžīgs miers aizsaulē!

Antonija Vilcāne

AUTORI

Kristīne Bekere – PhD, pētniece, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
kristine.bekere@lu.lv

Jana Dreimane – Dr. philol., vadošā pētniece, Latvijas Nacionālā bibliotēka, Mūkusalas iela 3, Rīga, LV-1423
Jana.Dreimane@lnb.lv

Ēriks Jēkabsons – Dr. hist., vadošais pētnieks, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, profesors, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte, Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
eriks.jekabsons@lu.lv

Mārcis Kalniņš – zinātniskais asistents, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte, eksperts (arheologs), Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes Kultūras priekšmetu aprites daļa, Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
marcis.kalnins@lu.lv

Agita Misāne – Dr. phil., FLPP “Memento mori: Dzīves noslēgums, nāve un iztēlotā pēcnāve mūsdienu Latvijas iedzīvotāju dzīvespasaulē” vadītāja, Rīgas Stradiņa universitātes Komunikācijas fakultāte, Dzirciema iela 16, Rīga, LV-1007
agita.misane@rsu.lv

Pēteris Pabērzs – Mg. hist., pētnieks, Kuldīgas novada muzejs, Dzirnau iela 5, Kuldīga, LV-3301
peteris.paberzs@kuldiga.lv

Rasa Pārpuce-Blauma – Dr. hist., pašnodarbināta projektu pētniece, Berlīne, Vācija
rasa.parpuce@inbox.lv

Ieva Pauloviča – Dr. art., neatkarīgā pētniece, Mālpils
ievapau@inbox.lv

Edīte Pauna – Mg. theol., doktorante sociālajā antropoloģijā, Rīgas Stradiņa universitātes Komunikācijas fakultāte, Dzirciema iela 16, Rīga, LV-1007
edite.pauna@rsu.lv

Ieva Pigozne – Dr. art., pētniece, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
ieva.pigozne@lu.lv

Aivars Stranga – Dr. habil. hist., profesors, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte, Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
aivars.stranga@lu.lv

Gžegožs Šimborskis – Mg. iur. (Varšavas Universitāte) un Eiropas starpdisciplināro studiju maģistrs (Eiropas Koledža, Natolina), žurnālists un grāmatu autors, Varšava, Polija
grzechszym@gmail.com

Antonija Vilcāne – Dr. hist., arheoloģe, vadošā pētniece, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
antonijavilcane@inbox.lv

AUTHORS

Kristīne Beķere – PhD, researcher, Institute of Latvian History, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
kristine.bekere@lu.lv

Jana Dreimane – Dr. philol., senior researcher, National Library of Latvia, 3 Mūkusalas Street, Riga, LV-1423, Latvia
Jana.Dreimane@lnb.lv

Ēriks Jēkabsons – Dr. hist., senior researcher, Institute of Latvian History, University of Latvia, professor, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia, 5 Aspazijas Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
eriks.jekabsons@lu.lv

Mārcis Kalniņš – research assistant, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia; expert (archaeologist), Department of Circulation of Cultural Goods, Latvian National Heritage Board, 5 Aspazijas Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
marcis.kalnins@lu.lv

Āgita Misāne – Dr. phil., principal investigator of the research project “Memento mori: End of Life, Death and Imagined Afterlife in the Contemporary Latvian Life-world”, Faculty of Communication, Rīga Stradiņš University, 16 Dzirciema Street, Riga, LV-1007, Latvia
agita.misane@rsu.lv

Pēteris Pabērzs – Mg. hist., researcher, Kuldīga District Museum, 5 Dzirnava Street, Kuldīga, LV-3301, Latvia
peteris.paberzs@kuldiga.lv

Rasa Pārpuce-Blauma – Dr. hist., freelance project researcher, Berlin, Germany
rasa.parpuce@inbox.lv

Ieva Pauloviča – Dr. art., independent researcher, Mālpils, Latvia
ievapau@inbox.lv

Edīte Pauna – Mg. theol., doctoral student in social anthropology, Faculty of Communication, Rīga Stradiņš University, 16 Dzirciema Street, Rīga, LV-1007, Latvia
edite.pauna@rsu.lv

Ieva Pigozne – Dr. art., researcher, Institute of Latvian History, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Rīga, LV-1050, Latvia
ieva.pigozne@lu.lv

Aivars Stranga – Dr. habil. hist., professor, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia, 5 Aspazijas Blvd., Rīga, LV-1050, Latvia
aivars.stranga@lu.lv

Grzegorz Szymborski – Mg. iur. (University of Warsaw) and Master in European Interdisciplinary Studies (College of Europe, Natolin), journalist, author of books, Warsaw, Poland
grzechszym@gmail.com

Antonija Vilcāne – archaeologist, Dr. hist., senior researcher, Institute of Latvian History, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Rīga, LV-1050, Latvia
antonijavilcane@inbox.lv

- Andris Caune (sast.). **Regina in castro Wenda.** Rakstu krājums – veltījums Cēsu ordeņpils pētniecei arheoloģei Dr. hist. h. c. Zigrīdai Apalai 75 gadu dzīves jubilejā. Rīga: LVI apgāds, 2011. 182 lpp.: il. EUR 6,37.
- Antoniya Vilcāne (sast.). **Arheoloģija un etnogrāfija, XXV.** Veltījums akmens laikmeta pētniecei arheoloģei Dr. hist. Ilgai Zagorskai 70. dzīves gadskārtā. Rīga: Zinātne, 2011. 295 lpp.: il.
- Ēvalds Mugarēvičs. **Mana dzīve – no ganu zēna līdz akadēmiķim.** Rīga: LVI apgāds, 2013. 591 lpp.: il. EUR 9,56.
- Andris Caune (sast.). **Ģenerāļa Jāņa Baloža pēdējie mūža gadi Latvijā, 1956–1965: Laikabiedru atmiņas un liecības.** Rīga: LVI apgāds, 2014. 335 lpp.: il. EUR 11,20.
- Jānis Balodis. **Atmiņu burtnīcas, 1918.–1939. gads.** Rīga: LVI apgāds, 2015. 303 lpp.: il. EUR 8,00.
- Ieva Ose (zin. red.). **Senā Rīga 8: Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē.** Rīga: LVI apgāds, 2015. 319 lpp.: il. EUR 6,00.
- Andris Caune (sast.). **Ģenerālis Jānis Balodis Krievijas izsūtījumā un cietumā, 1940–1959.** Rīga: LVI apgāds, 2016. 271 lpp.: il. EUR 8,00.
- Ieva Ose (sast.). **Latvijas viduslaiku pils, IX. Pētījumi par Vidzemes, Kurzemes un Zemgales pilīm.** Rīga: LVI apgāds, 2016. 383 lpp.: il. EUR 8,00.
- Ainārs Lerhiss (sast.). **Latvijas Republikas oficiālā nostāja Latvijas diplomātiskā dienesta dokumentos 1940.–1991. gadā:** Dokumentu krājums. Rīga: LVI apgāds, 2015. 399 lpp. EUR 8,00.
- Rūdolfs Brūzis. **Tuvciņas ieroči Latvijā 14.–16. gadsimtā.** Rīga: LVI apgāds, 2016. 383 lpp.: il. EUR 16,00.
- Gunārs Alfrēds Jansons. **Savas dzīves piemiņai.** Rīga: LVI apgāds, 2017. 479 lpp.: il. EUR 6,00.
- Ēriks Jēkabsons. **Latvijas un Amerikas Savienoto Valstu attiecības 1918.–1922. gadā.** Rīga: LVI apgāds, 2018. 831 lpp.; 32 lpp. il. EUR 15,00.
- Ieva Ose (zin. red.). **Senā Rīga 9: Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē.** Rīga: LVI apgāds, 2018. 343 lpp.: il. EUR 10,00.
- Andris Caune. **Rīga laikmetu griežos, 1901–1918.** Rīga: LVI apgāds, 2018. 287 lpp.: il. EUR 11,20.
- Māris Atgāzis. **Tuvciņas ieroči Latvijā 10.–13. gadsimtā.** Rīga: LVI apgāds, 2019. 366 lpp.: il. EUR 11,20.
- Līga Lapa. **Kaujinieki un mežabrāļi 1905. gada revolūcijā Latvijā.** Rīga: LVI apgāds, 2018. 446 lpp.: il. EUR 11,20.
- Vēstures zinātne Latvijā – 27 gadi pēc neatkarības atjaunošanas. Joprojām krustcelēs?** Latvijas vēsturnieku II kongresa materiāli. Rīga: LVI apgāds, 2019. 223 lpp.: il. EUR 7,84.
- Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls:** 2000. g. 3., 4. nr. • 2001. g. 1.–4. nr. • 2002. g. 1., 2. nr. • 2003. g. 2., 3. nr. • 2004. g. 2. nr. • 2005. g. 1.–4. nr. • 2006. g. 1.–3. nr. • 2007. g. 1.–4. nr. Cena: EUR 1,00 • 2008. g. 1.–4. nr. • 2009. g. 1.–4. nr. • 2010. g. 1.–4. nr. • 2011. g. 1.–4. nr. • 2012. g. 1.–4. nr. • 2013. g. 1.–4. nr. • 2014. g. 1.–4. nr. • 2015. g. 1.–4. nr. • 2016. g. 1.–4. nr. • 2017. g. 1.–4. nr. • 2018. g. 1.–3. nr. • 2019. g. 1., 2. nr. • 2020. g. 1. nr. Cena: EUR 2,50.
- Grāmatas, kurām norādīta cena, un žurnālus var iegādāties Latvijas vēstures institūtā
Kaļpaka bulv. 4, 2. stāvā, 208. ist., Rīgā, LV-1050, tālr. 67034869.

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA ŽURNĀLS.
2020. – Nr. 2. – 1.–208.

ISSN 1025-8906

02

9 771025 890006